НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ

100

БОДНАРЧУК О. Г.,
БОДНАРЧУК О. І.,
ЛЕВЧУК П. Р.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»
Заснована 2016 року

БОДНАРЧУК О. Г.,
БОДНАРЧУК О. І.,
ЛЕВЧУК П. Р.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Навчальний посібник

Ірпінь
2021

УДК 349.6(075.8)
ББК 67.307я73
Б 75

Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету ДФС України
(протокол № 14 від 23 листопада 2021 року)

Рецензенти:

КІРІН Р. С., д-р юрид. наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень ім. В. К. Мамутова НАН України»;

НИКИТЧЕНКО Н. В., д-р юрид. наук, професор, завідувач кафедри господарського права та процесу Університету державної фіскальної служби України.

Автори:

БОДНАРЧУК О. Г., д-р юрид. наук, професор, завідувач кафедри трудового та соціального права ННІ права Університету ДФС України;

БОДНАРЧУК О. І., канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри господарського права та процесу ННІ права Університету ДФС України;

ЛЕВЧУК П. Р., директор Ірпінського міського центру зайнятості.

Боднарчук О. Г.

Б 75 **Екологічне право**: навчальний посібник / Боднарчук О. Г., Боднарчук О. І, Левчук П. Р. – Ірпінь : Університет ДФС України, 2021. – 458 с. – (Серія «На допомогу студенту УДФСУ»; т. 103). ISBN 978-966-337-654-7

У навчальному посібнику висвітлюються основні питання екологічного права та обов'язки громадян, розглядаються особливості права власності на природні ресурси та права природокористування, системи органів і функцій управління у галузі охорони навколишнього природного середовища, економіко-правового механізму, юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства та висвітлюються особливості, притаманні окремим видам права природокористування, відтворення природних ресурсів та охорони довкілля, а саме: правовому регулюванню використання та охорони земель, надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря. Розглядаються питання користування природно-заповідним фондом України, правового регулювання охорони курортних, лікувально-оздоровчих і рекреаційних зон, а також правового забезпечення запобігання надзвичайним екологічним ситуаціям та їх ліквідації.

За своєю структурою та змістом відповідає вибірковій навчальній дисципліні «Екологічне право».

Розрахований на викладачів, аспірантів і студентів вищих закладів освіти, усіх, кого цікавлять питання правового регулювання земельних відносин.

УДК 349.6(075.8)
ББК 67.307я73

© Боднарчук О. Г, Боднарчук О. І,
Левчук П. Р., 2021
© Університет ДФС України, 2021

ISBN 978-966-337-654-7

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 9

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1
ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

ТЕМА 1.1. ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА 11
1.1.1. Історичні етапи взаємодії суспільства і природи, їх розвиток на сучасному етапі та закріплення в праві 11
1.1.2. Екологічна політика України, проблеми правового регулювання 15
1.1.3. Поняття, предмет і методи екологічного права 21
1.1.4. Принципи екологічного права 26
1.1.5. Система екологічного права як науки та навчальної дисципліни 29
1.1.6. Співвідношення екологічного права з іншими галузями права України 32
1.1.7. Об'єкти екологічного права 33
1.1.8. Джерела екологічного права 35

ТЕМА 1.2. ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН 42
1.2.1. Загальна характеристика системи екологічних прав та обов'язків громадян України 42
1.2.2. Суб'єкти екологічного права, їхні різновиди та повноваження. Специфічні та спеціальні суб'єкти екологічних правовідносин 45
1.2.3. Поняття і види екологічних прав громадян 47
1.2.4. Право громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище 51
1.2.5. Право громадян на одержання повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища 54

1.2.6. Захист екологічних прав громадян України
у галузі охорони навколишнього природного середовища 56
1.2.7. Обов'язки громадян у галузі охорони
навколишнього природного середовища 59

ТЕМА 1.3. ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ПРИРОДНІ ОБ'ЄКТИ ТА ЇХ РЕСУРСИ В УКРАЇНІ..... 63
1.3.1. Поняття та зміст права власності
на природні об'єкти та їх ресурси 63
1.3.2. Форми права власності на природні ресурси 67
1.3.3. Суб'єкти і об'єкти права власності
на природні ресурси 68
1.3.4. Форми та методи забезпечення права власності
на природні ресурси 70
1.3.5. Набуття та припинення права власності
на природні ресурси 71

ТЕМА 1.4. ПРАВО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ 78
1.4.1. Поняття і види права природокористування 78
1.4.2. Принципи права природокористування 80
1.4.3. Об'єктивне і суб'єктивне право природокористування 85
1.4.4. Право загального і спеціального
природокористування та їх ознаки 87
1.4.5. Зміст права природокористування 91
1.4.6. Підстави виникнення і припинення
права природокористування 92

ТЕМА 1.5. УПРАВЛІННЯ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ НАКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА 97
1.5.1. Загальна характеристика управління у галузі
охорони навколишнього природного середовища..... 97
1.5.2. Органи публічного управління у галузі охорони
навколишнього природного середовища 99
1.5.3. Функції управління у галузі охорони
навколишнього природного середовища 100
1.5.3.1. Планування у галузі охорони
навколишнього природного середовища 102

1.5.3.2. Екологічний моніторинг 106
1.5.3.3. Державний облік у галузі охорони навколишнього природного середовища 110
1.5.3.4. Екологічне нормування, лімітування, ліцензування 113
1.5.3.5. Екологічна експертиза 117
1.5.3.6. Екологічний аудит 120
1.5.3.7. Контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища 124
1.5.4. Громадське управління у галузі охорони навколишнього природного середовища 127

ТЕМА 1.6. ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА.....132
1.6.1. Поняття та система економіко-правового механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища.....132
1.6.2. Загальна характеристика елементів економіко-правового механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища 135
1.6.3. Екологічні та природоресурсні податки та збори 136

ТЕМА 1.7. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ 144
1.7.1. Загальна характеристика юридичної відповідальності. Позитивна та негативна відповідальність 144
1.7.2. Поняття, склад, особливості екологічних правопорушень 148
1.7.3. Види юридичної відповідальності за екологічні правопорушення 150
1.7.4. Поняття і види екологічної шкоди 153
1.7.5. Відшкодування шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу.....155

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2
ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

ТЕМА 2.1. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ 160
2.1.1. Поняття правового режиму використання, відновлення і охорони земель 160
2.1.2. Земля як об'єкт правового регулювання використання, відновлення і охорони 161
2.1.3. Суб'єкти, об'єкти, зміст права власності на землю 165
2.1.4. Поняття, форми і види землекористування 168
2.1.5. Підстави виникнення і припинення права власності на землю 174
2.1.6. Плата за землю ст. 206 Земельного кодексу України 179
2.1.7. Зміст охорони земель 180
2.1.8. Моніторинг земель: призначення та завдання 181
2.1.9. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства 184

ТЕМА 2.2. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ НАДР 193
2.2.1. Надра як об'єкт правової охорони і використання 193
2.2.2. Зміст права власності на надра 197
2.2.3. Право користування надрами: поняття, види, підстави виникнення і припинення 201
2.2.4. Суб'єкти, об'єкти та зміст права користування надрами 207
2.2.5. Правова охорона надр 208
2.2.6. Юридична відповідальність за порушення законодавства про надра 212

ТЕМА 2.3. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ВОД 220
2.3.1. Води як об'єкт правової охорони і використання 220
2.3.2. Право власності на води 226
2.3.3. Поняття та види права водокористування 228
2.3.4. Підстави виникнення, зміни і припинення права водокористування 232

2.3.5. Суб'єкти, об'єкти, зміст права водокористування.....236
2.3.6. Правова охорона водних об'єктів 238
2.3.7. Юридична відповідальність
за порушення законодавства про води.....240

ТЕМА 2.4. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЛІСІВ ТА ІНШИХ ОБ'ЄКТІВ РОСЛИННОГО СВІТУ.....248
2.4.1. Ліс як об'єкт правового регулювання використання,
відтворення і охорони 248
2.4.2. Право власності на ліси.....254
2.4.3. Підстави виникнення, зміни і припинення
лісових правовідносин 256
2.4.4. Об'єкти, суб'єкти, зміст лісових правовідносин.....259
2.4.5. Право лісокористування та його види.....262
2.4.6. Правова охорона рослинного світу.
Заходи щодо відтворення, підвищення продуктивності,
охорони та захисту лісів 265
2.4.7. Юридична відповідальність за порушення
законодавства про рослинний світ та
лісового законодавства.....269

ТЕМА 2.5. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ТВАРИННОГО СВІТУ.....275
2.5.1. Тваринний світ як об'єкт правового регулювання,
охорони, використання і відтворення 275
2.5.2. Право власності на тваринний світ.
Форми власності на тваринний світ 279
2.5.3. Суб'єкти та об'єкти права власності на тваринний світ 282
2.5.4. Право використання тваринного світу,
його форми та види 284
2.5.5. Підстави і умови припинення
права використання тваринного світу.....288
2.5.6. Правова охорона тваринного світу 289
2.5.7. Юридична відповідальність
за порушення законодавства про тваринний світ.....295

ТЕМА 2.6. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ 303
2.6.1. Атмосферне повітря як об'єкт правового регулювання і використання 303
2.6.2. Атмосфероохоронні правовідносини: поняття, види, підстави виникнення, зміни і припинення 313
2.6.3. Суб'єкти, об'єкти, зміст права використання атмосферного повітря 316
2.6.4. Система заходів охорони атмосферного повітря 318
2.6.5. Юридична відповідальність за порушення законодавства у галузі охорони атмосферного повітря 322

ТЕМА 2.7. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ 331
2.7.1. Поняття та основні складові екологічної мережі України 331
2.7.2. Природні території та об'єкти особливої державної охорони як ключові території екологічної мережі 336
2.7.3. Правовий режим використання та охорони природно-заповідного фонду України 339
2.7.4. Правовий режим використання та охорони лікувально-оздоровчих, курортних та рекреаційних зон 352
2.7.5. Правовий режим інших складових екологічної мережі 360

ТЕМА 2.8. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗОН НАДЗВИЧАЙНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ СИТУАЦІЙ 366
2.8.1. Поняття, ознаки і класифікація зон надзвичайних екологічних ситуацій 366
2.8.2. Система заходів запобігання, реагування та ліквідації наслідків надзвичайних екологічних ситуацій 370

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ 380

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК 418

ДОДАТКИ 425

ПЕРЕДМОВА

«Екологічне право» є навчальною дисципліною освітньо-професійної програми, яка сприяє підготовці фахівців з права в галузі регулювання екологічних відносин. Дисципліна зорієнтована на застосування здобувачами вищої освіти першого (бакалаврського) рівня знань з екологічного права для розв'язання практичних завдань; тлумачення та узагальнення нормативного складу екологічного права; правильне застосування норм екологічного права; письмове й усне представлення результатів наукового і практичного вивчення матеріалу, його аргументування та систематизація, що забезпечить належну фахову підготовку фахівців з права та сформує у здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня підхід до професійної діяльності у сфері забезпечення публічних та приватних відносин.

Мета навчальної дисципліни «Екологічне право» – засвоєння системи теоретичних основ і проблемних питань правового регулювання екологічних правовідносин у державі, вивчення законодавства у галузі раціонального використання та охорони природних ресурсів, формування у здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) навичок його застосування на практиці, вироблення у здобувачів екологічної свідомості особистості як передумови формування екологічного світогляду людини, стану екологічного формування культури особистості, яка проявляється в її еколого-правовій свідомості, мисленні, поведінці та практичній діяльності, спрямованій на підвищення екологічної безпеки країни в цілому.

Завданнями навчальної дисципліни «Екологічне право» є: отримання базових теоретичних знань; формування у здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня системи знань про правове регулювання екологічних правовідносин; розкриття значень та змісту окремих правових інститутів, як права використання та охорони земель, права використання та охорони рослинного світу, права використання та охорони лісів, права використання та охорони тваринного світу, юридичної відповідальності за екологічні правопорушення.

На основі цих завдань та вмінь сформувати у здобувачів практичні навички використання нормативних актів для вирішення певної ситуації у сфері екологічних відносин.

Вивчаючи курс, здобувачі вищої освіти першого (бакалаврського) рівня повинні володіти такими компетентностями, як:

1) здатність сприйняття, засвоєння та відтворення навчальної інформації, базових категорій, юридичних понять;

2) знання і розуміння особливостей застосування та реалізації норм матеріального і процесуального права;

3) знання і розуміння юридичної природи екологічних правовідносин та їх правового регулювання;

4) здатність визначати, формулювати та розв'язувати проблеми, аналізувати соціально-значущі явища та відстоювати позицію в межах чинного екологічного законодавства;

5) здатність до логічного та системного аналізу документів, розуміння їх правового характеру і значення.

Здобуті здобувачами компетентності у результаті вивчення цієї дисципліни сприятимуть організації роботи правовими документами та оволодінню відповідною правовою інформацією. Крім того, здобувачі після вивчення курсу зможуть:

1) правильно розкривати зміст екологічних норм і використовувати їх у своїй практичній роботі;

2) тлумачити чинне екологічне законодавство;

3) розв'язувати теоретичні та практичні завдання з екологічного права;

4) розробляти засоби, спрямовані на вдосконалення системи еколого-правових відносин природокористування;

5) розробляти і впроваджувати засоби профілактики правопорушень екологічного законодавства;

6) аналізувати основні нормативно-правові акти у сфері екологічного права, міжнародні норми і системи екологічного правового регулювання діяльності природокористувачів.

Навчальний посібник «Екологічне право» відповідає освітньо-професійній програмі «Правове регулювання публічних та приватних відносин» першого (бакалаврського) рівня спеціальності 081 «Право».

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1
ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

ТЕМА 1.1
ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

1.1.1. Історичні етапи взаємодії суспільства і природи, їх розвиток на сучасному етапі та закріплення в праві.

1.1.2. Екологічна політика України, проблеми правового регулювання.

1.1.3. Поняття, предмет і методи екологічного права.

1.1.4. Принципи екологічного права.

1.1.5. Система екологічного права як науки та навчальної дисципліни.

1.1.6. Співвідношення екологічного права з іншими галузями права України.

1.1.7. Об'єкти екологічного права.

1.1.8. Джерела екологічного права.

1.1.1. Історичні етапи взаємодії суспільства і природи, їх розвиток на сучасному етапі та закріплення в праві

Зв'язок суспільства з природою полягає не тільки в їх спільному існуванні – він знаходить своє відображення в активній взаємодії одне з одним. У системі *«природа – суспільство»* найбільш рухливим є другий елемент, при цьому темпи історичного розвитку суспільства безперервно збільшуються. Сама ж природа за час існування на Землі людського суспільства істотних змін не зазнала. Тому корінні причини якихось змін у взаємодії природи і суспільства передусім слід шукати у тих нових процесах, які виникають у промисловій, соціально-політичній і духовній сферах суспільного життя. Характерна риса сучасного етапу взаємодії природи і суспільства полягає в тому, що суспільство має

такий великий вплив на природу, призводить до таких змін у ній, що саме це здебільшого і визначає характер протікання зворотного процесу – впливу природи на розвиток суспільства. Звідси і саму проблему взаємодії природи і суспільства потрібно розглядати передусім як проблему соціальну.

Основні напрями впливу природи на суспільство (рис. 1.1):

1) природа дає засоби для існування;

2) природа впливає на розміщення продуктивних сил суспільства та спеціалізацію економіки;

3) природа прискорює або уповільнює розвиток продуктивних сил;

4) природа може знищити результати людської діяльності;

5) природа впливає на формування та розвиток суспільної свідомості.

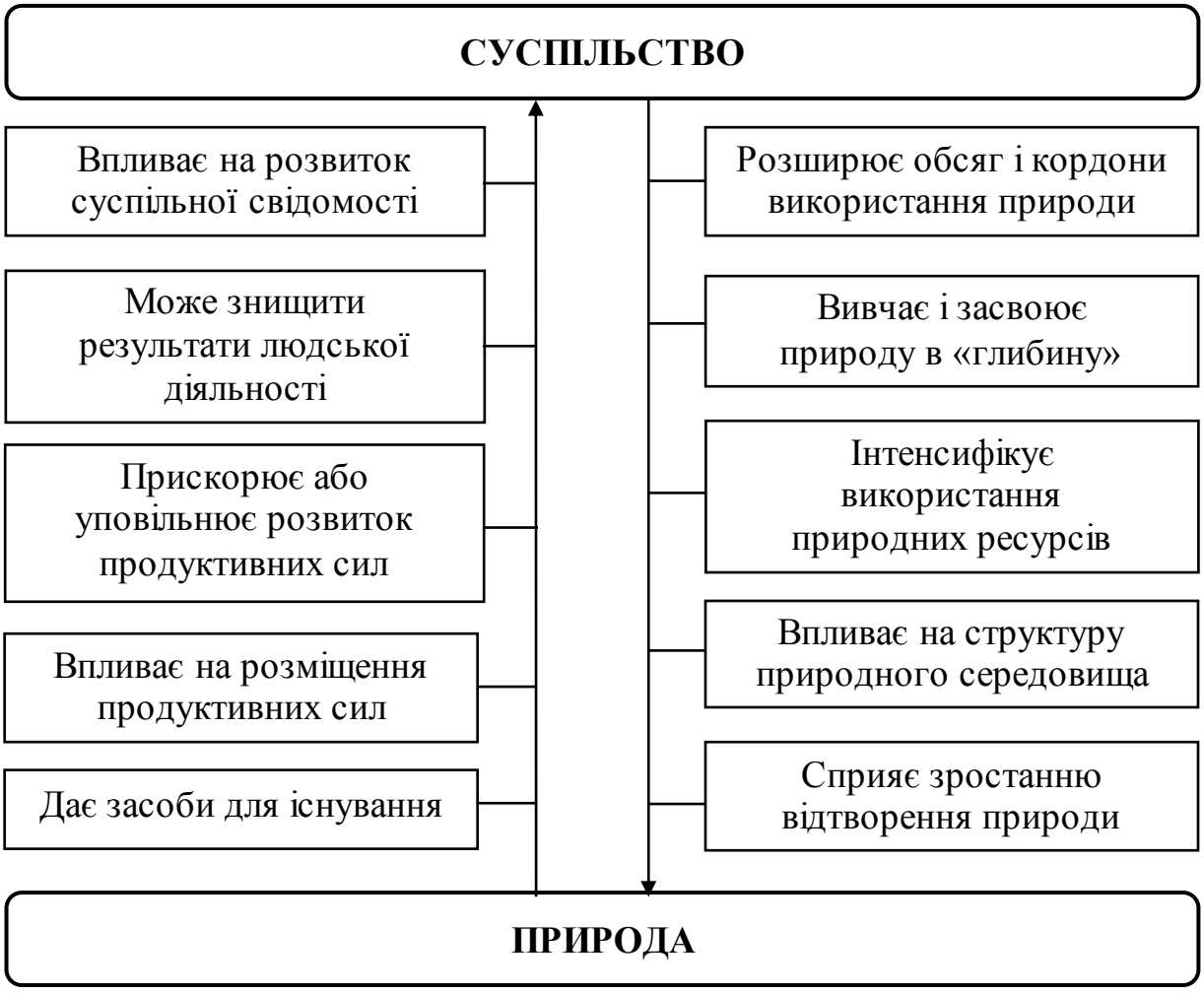

Рис. 1.1. Взаємодія природи та суспільства

Джерело: URL : https://lektsii.com/1-8061.html (дата звернення 19.10.2021).

Отже, природнє середовище має різноманітний вплив на розвиток суспільства.

Етапи взаємодії суспільства і природи. На сьогодні в соціальній екології існує кілька підходів до побудови історичної періодизації процесу зміни стосунків між суспільством і природою. Проте найбільш обґрунтованим є аналіз таких взаємостосунків через призму його господарської діяльності. *Зокрема,* виділено ***чотири етапи (періоди)*** становлення взаємин між суспільством і природою:

1) етап мисливсько-збиральницької культури;

2) етап аграрної культури;

3) етап індустріального суспільства;

4) постіндустріальна епоха.

Мисливсько-збиральницька культура. В епоху палеоліту *(40–15 тис. років тому)* основою існування первісного суспільства було полювання на великих тварин, яке супроводжувалося збиранням комах, молюсків, рослинної їжі тощо. Первісна людина брала від природи рівно стільки, скільки їй було необхідно для забезпечення харчування.

Епоха аграрної культури. Це період, коли основою матеріального виробництва було землеробство і скотарство з моменту появи сільського господарства *(близько 8 тис. років тому)* до виникнення повноцінного промислового виробництва *(середина XVIII ст. н. е.)*. Приручення тварин, перехід від мисливства до сільського господарства й осілого способу життя отримало назву неолітичної революції.

За оцінками демографів, в епоху землеробства значно зросла чисельність населення, його щільність.

У цей період істотно змінюється світосприйняття людини, розуміння її місця й ролі в природному середовищі. Так, в епоху Середньовіччя стали з'являтися перші законодавчі акти природоохоронного спрямування, які регулювали мисливство, оберігали водно-болотяні угіддя, озера, ліси.

Етап індустріального суспільства. Атрибутами нової індустріальної епохи спеціалісти вважають зародження машинного виробництва, яке викликало різке зростання обсягів продукції,

нових форм його організації (фабрик, заводів) і зростання рівня життя та чисельності населення. Свій відлік епоха індустріалізації веде з *другої половини XVIII ст*.

У цей період зростають обсяги видобутку корисних копалин (вугілля, залізної руди, кольорових металів, нафти і газу). У місцях промислових розробок виникають фабричні поселення, формуються промислові центри, транспортні комунікації і транспортні засоби, що зрештою приводить до формування на місці природних ландшафтів їх модифікацій – антропогенних ландшафтів.

Широке залучення сільськогосподарських машин і механізмів сприяло інтенсифікації процесів сільськогосподарського виробництва. Це зумовило зростання обсягів виробництва продовольства і його здешевлення.

Кінець XVIII – початок XIX ст. вважають періодом небувалого розквіту природничих наук. Цей період позначився накопиченням значної кількості даних про вплив людини на природу і природи на людину.

Постіндустріальне суспільство. Сучасну епоху характеризують як ядерну, космічну, електронну, як етап переходу до інформаційної цивілізації. Це епоха домінування знань, інформації і переходу до гармонізації суспільства і природи.

Фундаментальною основою нового світогляду є концепція ноосфери як нової еволюційної стадії розвитку біосфери і людського суспільства. У ноосферну епоху людство має знайти спосіб, як відновити екологічну рівновагу на планеті, реалізувати стратегію безкризового розвитку суспільства і природи, а людина мусить взяти на себе всю повноту відповідальності за подальший збалансований розвиток.

З *другої половини XX ст.* науковий світ розробляє низку підходів до гармонійного співіснування суспільства з природою: стратегія меж зростання, стратегія збалансованого розвитку, стратегія сталого розвитку.

Концепція сталого розвитку, проголошена Міжнародною конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро 1992 р., стала стратегічним напрямом гармонійного розвитку світового співтовариства. Категорія «сталий розвиток»

передбачає такий тип розвитку, який орієнтується на задоволення потреб нинішніх і прийдешніх поколінь. Основою сталого розвитку є людина з її правом на гармонійне життя з навколишнім середовищем. Це категорія правова, етична, моральна. Нею передбачається правова відповідальність людства перед наступними поколіннями за результати співіснування з природою; етичне (відповідальне) ставлення до всього живого; ненасильницьке гуманне ставлення до природи.

1.1.2. Екологічна політика України, проблеми правового регулювання

Екологічна політика – це система цілей і дій органів державної влади та управління, спрямованих на забезпечення екологічної безпеки держави і задоволення екологічних потреб населення.

Екологічна політика – це визначений державою напрям дій, що базується на сукупності нормативно-правових норм, використанні заходів, засобів та інструментів державного управління з метою забезпечення збалансування інтересів стейкхолдерів шляхом визначення цілей у сфері раціонального природокористування, охорони навколишнього середовища і забезпечення екологічної безпеки, на основі моніторингу стану та ситуації щодо показників екологічного середовища та його впливу на здоров'я населення, збільшення тривалості життя, відтворення рослинного і тваринного світу, збереження екологічної, генетичної і матеріальної основи життя, а також історичної спадщини і культури.

Екологічна політика – як комплекс засобів і заходів, спрямованих суспільством і державою на охорону та оздоровлення довкілля, ефективне поєднання природокористування і природоохорони та забезпечення нормальної життєдіяльності громадян, має два виміри – нормативний і регуляційний. *Перший* – це система правил і норм, *другий* – це конкретні дії для охорони навколишнього середовища.

Державна екологічна політика є комплексом законодавчо визначених цілей і завдань, засобів та інструментів, заходів і дій органів державної влади на всіх рівнях у сфері екології та охорони навколишнього середовища, що спрямовані на збереження і відтворення, а також охорону навколишнього природного середовища, максимально ефективне використання природно-ресурсного потенціалу країни, забезпечення раціонального, екологічно безпечного господарювання та високоефективного збалансованого природокористування шляхом запровадження інноваційних та екологічних технологій, створення сприятливих умов для забезпечення екологічної безпеки держави та безпечного життя її громадян.

Об'єктом екологічної політики є екологічне та навколишнє середовище, тобто сукупність природних і соціальних процесів, природні ресурси, здоров'я та життя людей.

Основним суб'єктом реалізації державної екологічної політики є держава, що ініціює формування та реалізацію державної політики в особі органів державної влади разом із громадянським суспільством, що неодмінно в демократичних умовах має долучатися до процесу прийняття та здійснення державно-управлінських рішень.

Розуміння сутності державної екологічної політики як інструменту організації, регулювання, узгодження та збалансування екологічних та соціально-економічних інтересів суспільства дає можливість спрямувати й ефективно регулювати за допомогою правових засобів державну екологічну діяльність, і це вимагає поглибленої уваги до нормативно-правового забезпечення державної екологічної політики.

Фундаментальною основою нормативно-правової бази державної екологічної політики є Конституція України. Саме Конституцією передбачено обов'язок держави – «забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду українського народу» *(стаття 16)*; «право кожного громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої

порушенням цього права шкоди, право вільного доступу до інформації, яка ніким не може бути засекречена, про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення» *(стаття 50)*; закріплено «обов'язок кожного громадянина не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки. У Конституції України визначено, що одним із повноважень Верховної Ради України є обов'язок дбати про охорону довкілля, визначати екологічну політику держави, яку реалізує Уряд України» *(стаття 60)*.

Стратегічні завдання та пріоритети держави, що визначають основоположні засади державної екологічної політики, а також включають визначений світовою спільнотою порядок дій щодо вирішення проблем та поліпшення ситуації в екологічній сфері, викладені у відповідних законодавчих документах – стратегіях екологічної політики на визначений період.

З часу проголошення Україною незалежності прийнято три стратегічні документи щодо визначення державної екологічної політики в Україні.

1. Постанова Верховної ради України «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки». *Цілі державної екологічної політики:* проведення інституційної реформи державної системи охорони довкілля та використання природних ресурсів, упровадження механізмів та інструментів екологічної політики, реалізація пріоритетних національних і державних програм з метою створення умов для сталого збалансованого розвитку держави; формування державної системи регулювання екологічної безпеки як неодмінної складової національної безпеки України.

2. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» (набрав чинності у січні 2011 року – втрата чинності 01.01.2020). *Цілі державної екологічної політики:* Підвищення рівня суспільної екологічної свідомості; поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки; досягнення безпечного для здоров'я людини стану навколишнього природного середовища;

інтеграція екологічної політики та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління; припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екологічної мережі; забезпечення екологічно збалансованого природокористування; удосконалення регіональної екологічної політики.

3. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року». *Цілі державної екологічної політики:* формування в суспільстві екологічних цінностей і засад сталого споживання та виробництва; забезпечення сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу України; забезпечення інтеграції екологічної політики у процес прийняття рішень щодо соціально-економічного розвитку України; зниження екологічних ризиків з метою мінімізації їх впливу на екосистеми, соціально-економічний розвиток та здоров'я населення; удосконалення та розвиток державної системи природоохоронного управління.

Зауважимо, що екологічна політика поступово набуває ознак повноцінної державної політики та відповідної сфери державного управління, де держава не просто декларує загальні цілі, а визначає завдання за відповідними напрямами для можливості проведення моніторингу ефективності державно-управлінських рішень та, за необхідності, подальшого їх коригування.

Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» визначено, що одним із інструментів державної екологічної політики в Україні є законодавство України у сфері охорони навколишнього природного середовища, яке адаптоване до законодавства Європейського Союзу, спрямоване на досягнення національних пріоритетів та забезпечення його наближення до відповідних директив Європейського Союзу впровадження багатосторонніх екологічних угод (конвенцій, протоколів тощо), стороною яких є Україна. Адже нормативно-правова база в екологічній сфері, що адаптована до вимог Європейського Союзу, є важливою запорукою пришвидшення процесу інтеграції України до європейської спільноти.

Отже, щоб *екологічне законодавство* стало дієвим та ефективним інструментом державної екологічної політики, адаптація законодавства має означати приведення національного законодавства у відповідність до вимог законодавства Європейського Союзу не лише формально, але й у площині практичного застосування.

Поряд з цим стрижневим документом, який визначає засади державної екологічної політики в Україні, є Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII «Про охорону навколишнього природного середовища». Він проголошує та запроваджує систему управління в галузі природокористування. У ньому визначено, що наша держава здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захист життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів.

Процес формування та реалізації екологічної політики починається з ідентифікації екологічних проблем на відповідних рівнях, адже екологічні проблеми як і інші суспільні проблеми можуть досягати глобальних масштабів та потребувати спільного рішення відповідних держав. З етапу ідентифікації проблеми в процесі формування та реалізації політики вони аналізуються з позицій пошуку причин наслідку та відповідного варіанта їх вирішення, що в сукупності обумовлює вибір альтернативного варіанта та впровадження відповідної екологічної політики. Впровадження обраного варіанта політики відбувається майже одночасно з процесом моніторингу стану та ситуації в екологічній сфері та сфері охорони навколишнього середовища з подальшим коригуванням політики у разі ідентифікації нових екологічних проблем або ж прийняття рішення щодо продовження обраного варіанта. Зі свого боку результатом процесу політики є конкретний напрям дій на відповідному рівні: наднаціональному, державному та суб'єктному.

Екологічна політика на наднаціональному рівні – це політика, що формується та реалізується міжнародними спільнотами, об'єднаннями країн та організаціями. Визначальне місце у процесі формування та реалізації екологічної політики в Україні серед суб'єктів наднаціонального рівня займають ООН, Саміт сталого розвитку та Європейський Союз. Це не є вичерпним переліком суб'єктів формування та реалізації екологічної політики на наднаціональному рівні, однак вплив їх діяльності на визначення векторів національної екологічної політики України є помітним на сучасному етапі, під час ратифікації міжнародних договорів, угод, конвенцій, директив тощо.

Екологічна політика на державному рівні – це політика, що комплексно формується та реалізується органами державної влади України у межах та відповідно до стратегічних цілей і пріоритетів, визначених вищим політичним керівництвом.

Екологічна політика на суб'єктному рівні – це діяльність суб'єктів господарювання або інших економічних одиниць, що проявляється у задекларованих внутрішніх засадах і визначених екологічних межах провадження їх діяльності. *Потрібно зауважити*, що суб'єкти господарювання одночасно формують та реалізують державну екологічну політику, а також впливають на формування та реалізацію екологічної політики на наднаціональному рівні (зазвичай це транснаціональні компанії) шляхом провадження інноваційної діяльності, що дозволяє мінімізувати екологічні наслідки та в результаті досягти позитивного екологічної ефекту.

Використання правового регулювання як інструменту політики на кожному із визначених рівнів та їх взаємодія з іншими інструментами та елементами екологічної політики обумовлюватиме правовий механізм формування та реалізації цієї політики. Правове регулювання як інструмент екологічної політики зі свого боку деталізується у вигляді угод, конвенцій, договорів тощо на наднаціональному рівні; стратегій, планів дій, концепцій, законів, підзаконних актів тощо – на державному рівні; екологічна політика як внутрішній документ окремого суб'єкта господарювання – на суб'єктному рівні.

Реформування системи нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію державної екологічної політики, має відбуватися системно за усіма пріоритетними напрямами. *Зокрема,* ***актуальними стратегічними напрямами державної політики у сфері охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки є такі:*** запобігання змінам клімату; підвищення якості атмосферного повітря; підвищення якості води та управління водними ресурсами; охорона земель і підвищення якості земельних ресурсів; збереження лісів та управління лісовими ресурсами; охорона надр, управління ресурсами корисних копалин; збереження біорізноманіття, розвиток заповідної справи; удосконалення системи поводження з відходами; забезпечення біологічної і генетичної безпеки; відновлення навколишнього природного середовища територій, що зазнали забруднення внаслідок надзвичайних ситуацій; створення та забезпечення функціонування мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації.

1.1.3. Поняття, предмет і методи екологічного права

Метою екологічного права, згідно з вимогами концепції сталого розвитку в Україні та в її окремих регіонах, є:

– регулювання і забезпечення ефективного використання природних ресурсів;

– гарантування екологічної безпеки, реалізації і захисту екологічних прав громадян.

Екологічне право – це інтегрована правова спільність (комплексна галузь права), яка об’єднує сукупність еколого-правових норм, що регулюють екологічні відносини з метою ефективного використання, відтворення, охорони природних ресурсів, забезпечення якості навколишнього природного середовища, гарантування екологічної безпеки, реалізації та захисту екологічних прав.

Екологічне право – це галузь права, якою регулюються суспільні відносини щодо користування природними ресурсами, охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки.

Екологічне право – це комплексна галузь права, якою регулюються суспільні відносини в галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки та охорони особливо охоронюваних природних об'єктів і територій (об'єктів і територій екомережі) в інтересах теперішніх і прийдешніх поколінь.

Екологічне право – це система правових норм, які регулюють екологічні відносини з приводу приналежності, використання, забезпечення екологічної безпеки, відтворення природних ресурсів у їх нерозривному зв'язку з природним середовищем, охорони навколишнього природного середовища з метою реалізації інтересів відповідних суб'єктів та підтримання сталого екологічного розвитку, екологічної рівноваги в країні та окремих її регіонах.

Отже, **екологічне право** – це галузь права, яка об'єднує сукупність правових норм, які регулюють суспільні екологічні відносини з метою охорони життя і здоров'я громадян, захисту їх екологічних прав і свобод, раціонального природокористування і забезпечення якості навколишнього природного середовища та екологічної безпеки в інтересах людства.

Екологічне право має чітко визначений предмет правового регулювання, що відрізняє його від інших галузей права.

Предметом екологічного права є суспільні відносини, що виникають між суб'єктами з приводу забезпечення екологічної безпеки, приналежності, використання, відтворення (відновлення) природних об'єктів та комплексів, охорони, а в певних випадках захисту людини, навколишнього природного середовища від шкідливого впливу з метою попередження, запобігання, усунення його негативних наслідків і задоволення екологічних та інших інтересів.

Предметом екологічного права виступають екологічні правовідносини, що виникають у галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища і

забезпечення екологічної безпеки існування людей, які базуються на формах різноманітного права власності, права природокористування і права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Ці правовідносини складаються між громадянами, між громадянами та організаціями з приводу належності, використання, відтворення об'єктів охорони навколишнього природного середовища з метою задоволення екологічних та інших потреб.

Предметом правового регулювання екологічного права є суспільні відносини в галузі охорони та використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища в цілому, цінних природних об'єктів і комплексів, екосистем і ландшафтів, клімату, життя та здоров'я людей від негативного впливу забрудненого довкілля.

Суспільні відносини, що існують між людьми і природою та виникають з приводу її експлуатації, поділяються на три групи (рис. 1.2).

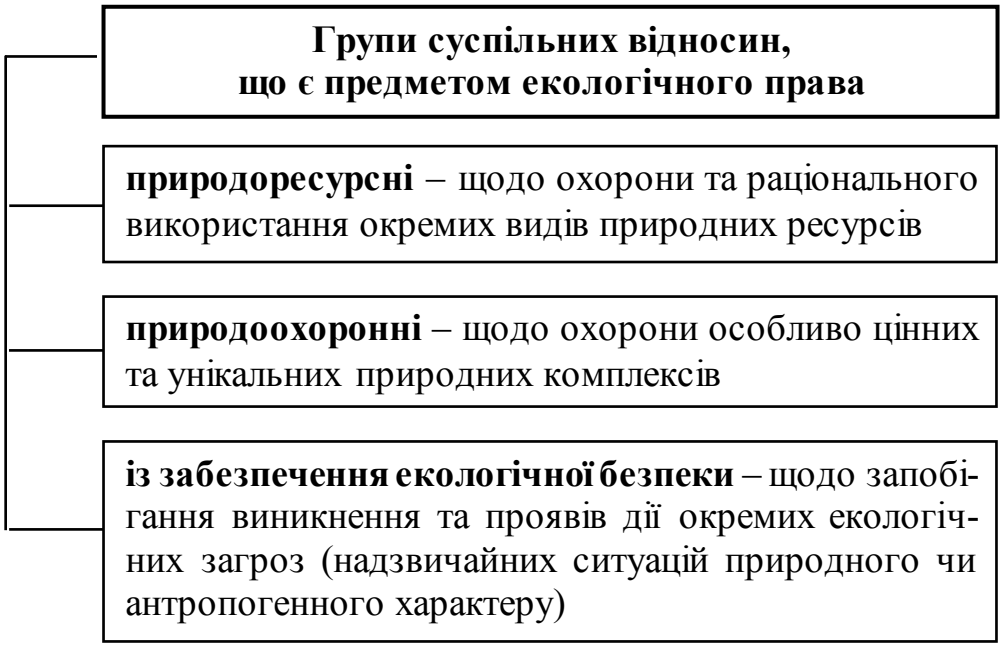

Рис. 1.2. Три основні групи суспільних відносин у галузі екологічного права

Джерело: [170].

Предмет екологічного права необхідно розглядати у *вузькому* і *широкому* розумінні.

У рамках *вузького підходу* під екологічними відносинами розуміють лише відносини з охорони навколишнього природного середовища від шкідливих хімічних, фізичних і біологічних впливів та забезпечення режиму особливо охоронюваних природних територій *(Ф. М. Раянов, Г. В. Чубуков, О. І. Крассов)*.

Широкий підхід до розуміння екологічних відносин представлений такими основними позиціями.

На думку *першої групи науковців*, відносини у галузі взаємодії суспільства і природи (екологічні відносини) включають у себе природоохоронні (відносини з приводу охорони навколишнього середовища) і природоресурсні (відносини з приводу раціонального використання і охорони природних ресурсів) відносини *(В. В. Пєтров, І. Ф. Панкратов, В. Н. Яковлев)*.

Інша група вчених вважає, що екологічні відносини потрібно розуміти як відносини з приводу охорони навколишнього середовища щодо забезпечення екологічної безпеки (людини й інших об'єктів) і щодо використання та охорони природних ресурсів *(А. К. Голіченков, М. І. Васільєва, В. К. Попов, Г. В. Анісімова, Ю. С. Шемшученко)*.

В. А. Андрейцева вважає, що **предмет екологічного права** становлять три групи суспільних відносин: природоресурсні (земельні, лісові, з приводу об'єктів рослинного світу, з приводу об'єктів тваринного світу, водні, гірничі, з приводу атмосферного повітря); природоохоронні (з приводу охорони навколишнього природного середовища); антропоохоронні, або відносини із забезпечення екологічної безпеки.

Отже, **предмет екологічного права** становлять екологічні правовідносини, тобто правовідносини з приводу використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки громадян і держави, що складаються на основі різноманітності форм і соціального характеру природокористування, державного регулювання якості навколишнього природного середовища й екологічних прав і свобод громадян.

Поряд з предметом специфічними особливостями наділений і метод екологічного права.

На підставі багатьох джерел наукового, науково-практичного та практичного характеру, *можна зазначити таке:*

1) встановлено три універсальних методи правового регулювання відповідних груп суспільних відносин (рис. 1.3);

2) для екологічного права є характерним змішаний метод правового регулювання екологічних відносин, який включає в себе адміністративно-правові та цивільно-правові способи і прийоми правового регулювання цих відносин;

3) у разі визначення методу вирішальне значення має екологічний фактор, зокрема екологічні відносини виникають з приводу певних природних об'єктів, тісно пов'язаних між собою, розвиваються за своїми природними законами і складають єдину екосистему.

Рис. 1.3. Загальна класифікація методів екологічного права
Джерело: [170].

Метод правового регулювання – це спосіб правового впливу на учасників суспільних відносин з боку держави.

Зверніть увагу, що його вибір і застосування обумовлені специфікою предмета галузі права, і ефективність правового регулювання залежить від єдності змісту регульованих суспільних відносин зі способами впливу на них.

Метод екологічного права – це сукупність прийомів, засобів, способів впливу на суспільні відносини в галузі природокористування, охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки, екологічних прав і свобод громадян.

Методом екологічного права є сукупність способів, прийомів та засобів регулювання екологічних правовідносин. Метод екологічного права характеризується як комплексний. Він поєднує в собі імперативний (метод публічного права) та диспозитивний (метод приватного права) методи.

В екологічному праві застосовується як адміністративно-правовий метод, так і цивільно-правовий (наприклад, у процесі регулювання відносин власності на природні ресурси).

Зауважимо, що для екологічного права характерний змішаний метод правового регулювання, який включає в себе диспозитивні й імперативні методи, способи і прийоми правового регулювання екологічних відносин, та передбачає обов'язковість здійснення будь-якої діяльності, пов'язаної з навколишнім природним середовищем, з урахуванням законів природи.

1.1.4. Принципи екологічного права

Принципи екологічного права – це вихідні засади та загальнообов'язкові правила, які зафіксовані в регулятивних та охоронних еколого-правових нормах, що спрямовані на досягнення мети екологічної політики України.

Принципи екологічного права – це основні засади, вихідні ідеї, загальнообов'язкові правила, що закріплені в регулятивних та охоронних еколого-правових нормах, які визначають зміст і

спрямованість правового регулювання суспільних екологічних відносин та спрямовані на досягнення мети екологічної політики держави, забезпечують виконання її завдань усіма суб'єктами таких відносин.

Принципи екологічного права – це виражені в його нормах основоположні ідеї, засади, риси, відповідно до яких здійснюється регулювання екологічних відносин.

Принципи екологічного права реалізуються в його конкретних нормах, визначають їх зміст або зміст його окремих інститутів (дод. А). Їх направленість пов'язана із завданнями екологічної політики нашої держави, тобто політики щодо навколишнього природного середовища, його стану та якості. До того ж, принципи екологічного права впливають на формування завдань екологічного права як окремої галузі права, науки та дисципліни екологічного права.

Зауважимо, що еколого-правові принципи можуть офіційно закріплюватися у законодавстві або виводитися з його загального змісту. У ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначаються такі **основні принципи охорони навколишнього природного середовища:** а) пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності; б) гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; в) запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; г) екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій; д) збереження просторової та видової різноманітності та цілісності природних об'єктів і комплексів; е) науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища; ж) обов'язковість надання

висновків державної екологічної експертизи; и) гласність і демократизм під час прийняття рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду; к) науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище; л) безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності; м) компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; н) вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної змінності територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку; п) поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища; р) вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва; с) встановлення екологічного податку, збору за спеціальне використання води, збору за спеціальне використання лісових ресурсів, плати за користування надрами відповідно до Податкового кодексу України.

Доктринально виділяють загальні (конституційні), міжгалузеві та галузеві принципи.

За класифікацією В. І. Андрейцева, **принципи поділяються** на:

– ***загальноюридичні*** (гласність і демократизм прийняття екологічно значимих рішень, компенсаційність екологічної шкоди, поєднання засобів стимулювання та відповідальності, міждержавне співробітництво);

– ***міжгалузеві*** (пріоритетність вимог екологічної безпеки, гарантування безпечного навколишнього природного середовища для життя і здоров'я людей, превентивність екологічних заходів, орієнтованість на формування екологічного світогляду, узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів, поєднання міждисциплінарних знань, прогнозування якості стану навколишнього природного середовища, обов'язковість екологічної експертизи, обов'язковість дотримання екологічних стандартів і нормативів, нормованість і оцінка впливу екологічно значимої діяльності, платність за забруднення навколишнього середовища і погіршення якості природних ресурсів);

– ***галузеві*** (обов'язковість дотримання вимог лімітів використання природних ресурсів, збереження просторової і видової різноманітності природних об'єктів і комплексів, різноманітність форм права власності на природні ресурси, безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності, комплексність і ефективність використання природних ресурсів).

Ю. С. Шемшученко виділяє такі **принципи**:

– системності та комплексності у регулюванні екологічних відносин;

– пріоритетності права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля;

– сталого розвитку як основи гармонійного розв'язання соціальних, економічних і екологічних проблем;

– запобігання екологічній шкоді;

– раціонального використання природних ресурсів;

– особливої охорони природних територій та об'єктів, що мають підвищену екологічну цінність;

– доступу фізичних та юридичних осіб до екологічної інформації;

– платності спеціального природокористування;

– поєднання прав і обов'язків, стимулювання і відповідальності у сфері дії екологічного права;

– міжнародного екологічного співробітництва.

1.1.5. Система екологічного права як науки та навчальної дисципліни

Екологічне право займає самостійне місце в загальній системі права, бо воно спрямоване на регулювання конкретного виду суспільних відносин – екологічних. Воно має свою систему.

Систему будь-якої галузі права становить сукупність її правових інститутів, розташованих у певній послідовності відповідно до її внутрішніх закономірностей.

Під **системою екологічного права** розуміють розміщення у певній логічній послідовності його структурних підрозділів, яка обумовлена змістом екологічних відносин, що є предметом екологічного права.

Система екологічного права – це цілісна і послідовна сукупність теоретичних положень, принципів і еколого-правових норм, взаємопов'язаних і об'єднаних регулюванням специфічних суспільних відносин у галузі екології.

Система екологічного права – це його структура, будова і внутрішня форма організації теоретичних положень і еколого-правових норм, які є елементами системи. Ці елементи об'єднані в певні групи за ознакою однорідності суспільних відносин, на регулювання яких вони спрямовані.

Система екологічного права може розглядатися в трьох аспектах: як галузь права, навчальна дисципліна, наука.

Екологічне право як галузь права поділяється на Загальну й Особливу частини та складається з підгалузей права; субінститутів; складних та простих інститутів та норм права.

Загальна частина екологічного права містить норми права, які регулюють питання, що є загальними для всіх видів екологічних відносин. Ці норми об'єднуються в інститути Загальної частини цієї галузі права. **До її складу входять інститути:** а) права власності на природні об'єкти; б) управління в галузі використання, відтворення та охорони навколишнього природного середовища; в) права природокористування; г) правового забезпечення екологічної безпеки; ґ) правового забезпечення економічного механізму у сфері екології та ін.

Особлива частина містить правові норми, які регулюють окремі види екологічних відносин з урахуванням їх специфіки, *а саме:* право користування землею, водами, надрами, рослинним світом (зокрема лісами), тваринним світом, атмосферним повітрям, природно-заповідним фондом та іншими видами природних ресурсів; загальну характеристику формування та функціонування екологічної мережі. У цій частині також містяться норми, які стосуються поводження з відходами; відносин, що виникають при надзвичайних екологічних ситуаціях; норми міжнародних форм співробітництва в галузі екології та інші.

Екологічне право як навчальна дисципліна – це систематизована сукупність відомостей про правове регулювання взаємодії суспільства і навколишнього природного середовища.

Система екологічного права як **еколого-правова наука** також виходить із системи цієї галузі права. Вона являє собою систему наукових поглядів, правових ідей, концепцій, понять, а також знань закономірностей правового регулювання екологічних відносин, які створюють предмет екологічного права. Еколого-правова наука сприяє вдосконаленню системи екологічного права як навчальної дисципліни, системи екологічного законодавства тощо.

Предметом вивчення науки екологічного права є: еколого-правова доктрина, еколого-правові норми; екологічні правовідносини; історія і динаміка розвитку еколого-правових норм; правові форми міжнародного співробітництва в галузі екології; екологічне право зарубіжних країн.

Зауважимо, що система екологічного права як галузі права не збігається із системою екологічного права як науки та навчальної дисципліни. До системи екологічного права як науки входять не правові інститути, а підсистеми наукових положень, інформації, знань. Тому у загальній частині екологічного права як науки та навчальної дисципліни виділяють, наприклад, такі розділи, не характерні для системи галузі права: науково-методологічні засади екологічного права; вчення про екологічні правовідносини; вчення про об’єкти екологічного права; вчення про екологічне право як галузь права; вчення про джерела екологічного права; розвиток еколого-правового регулювання тощо. У системі екологічного права як науки та навчальної дисципліни, на відміну від системи галузі права, виділяють також спеціальну частину, що включає, зокрема, положення про еколого-правове регулювання у зарубіжних країнах, міжнародне екологічне право.

1.1.6. Співвідношення екологічного права з іншими галузями права України

Це співвідношення визначається насамперед завданнями і предметом правового регулювання. Місце екологічного права серед інших галузей права обумовлено місцем екологічних відносин серед інших суспільних відносин.

У літературі виділяють декілька напрямів, за якими можна простежити співвідношення екологічного права з іншими галузями права:

а) ***вплив на зміст інших правових норм*** (наприклад, екологічне право впливає на інститути адміністративного права (управління, контроль, адміністративна відповідальність, які є складовими частинами еколого-правового механізму охорони навколишнього природного середовища) через їх екологізацію; норми кримінального права закріплюють склади екологічних злочинів як види суспільно небезпечних діянь, що спричиняють найбільше шкоди об'єктам екологічного права *(у Кримінальному Кодексі України виділено окремий розділ «Злочини проти довкілля»)*;

б) ***запозичення принципів, положень, основоположних правил з інших галузей права з наступною їх конкретизацією*** (норми конституційного права закріплюють основні напрями в галузі охорони навколишнього природного середовища, визначають повноваження органів державної влади і місцевого самоврядування, правоохоронних і контрольних органів у цій галузі. Співвідношення екологічного права з міжнародним правом базується на приматі міжнародних норм, прийнятих чи ратифікованих Україною над нормами національного права);

в) ***залучення для вирішення завдань, які стоять перед галуззю права норм і інститутів інших галузей права*** (наприклад, цивільне право виконує щодо екологічного права охоронну і компенсаційну функції, тому для екологічних правовідносин основоположне значення має інститут цивільно-правової відповідальності та відшкодування шкоди. Все більшого значення набуває і цивільно-правовий договір як ефективна форма регулювання екологічних відносин);

г) ***заповнення еколого-правових норм бланкетними нормами і відсилка до інститутів фундаментальних галузей, оскільки вирішення простих і найскладніших господарських завдань тісно пов'язане з використанням і охороною природних ресурсів*** (наприклад, часто зустрічається положення «особи винні у порушенні правил ... несуть адміністративну, кримінальну, цивільно-правову відповідальність»).

Співвідношення екологічного права з деякими галузями права ґрунтується на близькості і взаємозв'язку певного кола суспільних відносин, які регулюються нормами відповідних галузей права. Це насамперед стосується проблеми співвідношення екологічного права із земельним та іншими природноресурсовими галузями.

1.1.7. Об'єкти екологічного права

Об'єктами в екологічному праві вважаються – всі природні, природно-соціальні умови і процеси, природні ресурси, ландшафти, природні і природно-антропогенні комплекси, екосистеми та життя і здоров'я громадян, що підлягають охороні за допомогою норм екологічного законодавства.

Під **об'єктами права** в *широкому значенні* розуміють майнові, природні і духовні блага, з приводу яких виникають правовідносини. **Об'єктами екологічного права** є природні блага, які існують без участі людини або з певною її участю. Право безпосередньо не впливає на природні об'єкти, його вплив виявляється в правовому регулюванні поведінки суб'єктів екологічних відносин. Екологічне право виступає регулятором відносин, тому що суб'єктами цих відносин є індивіди, колективи людей, органи управління, держава.

Об'єкти екологічного права – це сукупність природних, природно-соціальних умов і процесів, природних ресурсів, ландшафтів, природних і природно-антропогенних комплексів, екосистем та життя і здоров'я громадян, що підлягають охороні за допомогою норм екологічного законодавства *(В. І. Андрейцев)*.

Об'єкт екологічного права (екологічних відносин) – це природні і природно-антропогенні цінності, з природу яких складаються відповідні відносини *(Ю. С. Шемшученко)*.

Об'єкт екологічного права (екологічних відносин) – це суспільно-значимі природні цінності, з приводу яких складаються та регулюються правом суспільні відносини *(М. М. Бринчук)*.

Об'єкт екологічного права – це майнові, природні і духовні блага, з проводу яких виникають правовідносини *(В. К. Попов та Г. В. Анісімова)*.

Об'єкт екологічного права – це певні природні блага, умови та елементи, що піддаються регулюванню за допомогою норм екологічного права *(Н. Р. Кобецька)*.

До основних ознак об'єктів екологічного права належать: а) природний, природно-антропогенний або антропогенний характер походження; б) відсутність вартості у природних і природно-антропогенних об'єктів; в) неможливість (або обмежена можливість) відновлення в натурі природних і природно-антропогенних об'єктів; г) екологічний взаємозв'язок з навколишнім природним середовищем; ґ) особливий правовий режим їх використання містить значну кількість імперативних приписів, виконання яких є обов'язковим для суб'єктів цих відносин, тощо.

Законодавство України в галузі екології має детальний перелік об'єктів екологічного права, включаючи до нього три основні групи об'єктів (дод. Б).

У екологічній літературі традиційно виділяють (за критеріями природного походження та соціально-економічною й культурною цінністю) інтегровані, диференційовані і комплексні об'єкти екологічного права.

До інтегрованих об'єктів належить навколишнє природне середовище в цілому, життя і здоров'я людей, включаючи екологічні права і свободи людини.

До *диференційованих об'єктів* належать окремі природні об'єкти – земля, надра, води, рослинний світ, тваринний світ, атмосферне повітря тощо.

До *комплексних об'єктів* відносять природні і штучно створені комплекси і ландшафти – об'єкти і території природно-заповідного фонду, курортні, лікувально-оздоровчі і рекреаційні

зони, виключну (морську) економічну зону, континентальний шельф, зони надзвичайної екологічної ситуації.

Основним загальним об'єктом екологічного права виступає навколишнє природне середовище як сукупний об'єкт, який є комплексом, що містить усі природні елементи матеріального світу. Стаття 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначає його як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів. З огляду на це не треба ототожнювати поняття «навколишнє природне середовище» з поняттями «довкілля» та «природа».

1.1.8. Джерела екологічного права

Право як регулятор суспільних відносин має об'єктивне, зовнішнє вираження в різних джерелах, таких як правовий звичай, судовий прецедент, нормативно-правовий акт. В Україні провідну роль відіграє нормативно-правовий акт. З урахуванням цього під **джерелами екологічного права** розуміють нормативно-правові акти, якими регулюються відносини у сфері взаємодії навколишнього природного середовища і суспільства.

Джерела екологічного права – це нормативно-правові акти, що регулюють відносини людини з навколишнім природним середовищем та екологічно значиму поведінку суб'єктів екологічних правовідносин.

Зверніть увагу, що для позначення нормативної сфери регулювання відносин між навколишнім природним середовищем, людиною і суспільством використовуються поняття «екологічне законодавство».

У вузькому значенні **екологічне законодавство** – це сукупність нормативно-правових актів диференційованого й інтегрованого характеру, що за змістом утворюють правову спільність (комплекс) екологічних норм антропоохоронного, природоохоронного та природоресурсного законодавства, заснованих на конституційних нормах і збагачених якісно новим змістом у світлі політичних, економічних, соціальних, правових та інших змін,

з метою забезпечення екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, збереження й відтворення природних ресурсів.

У *широкому значенні* **екологічне законодавство** є сукупністю нормативно-правових актів як безпосередньо екологічного змісту (антропоохоронного, природоохоронного та природоресурсного законодавства), так і екологічних норм інших галузей національного законодавства, які спрямовані на реалізацію єдиних завдань: забезпечення екологічної безпеки; охорону навколишнього природного середовища; раціональне використання, збереження та відтворення природних ресурсів.

Отже, **екологічне законодавство** – це сукупність законодавчих та інших нормативно-правових актів, які містять правові норми, які регулюють охорону навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки населення і територій, та екологічного правопорядку.

Систему екологічного законодавства можна будувати за різними критеріями:

1) ***за юридичною силою*** увесь масив екологічного законодавства поділяється на закони та підзаконні нормативно-правові акти.

Серед законів найважливіше значення має Конституція України. Конституція України як джерело екологічного права містить у собі найважливіші норми, які регулюють відносини у галузі взаємодії людини і навколишнього природного середовища. *Ці норми повинні розглядатися:* а) як конституційні засади екологічного права; б) як спеціальні приписи вищої юридичної сили щодо окремих екологічних відносин і їхніх об’єктів.

Як джерело права вищої юридичної сили Конституція України містить комплекс норм, які: а) виділяють як особливу конституційну функцію охорони навколишнього природного середовища; б) встановлюють загально-правовий принцип пріоритету охорони навколишнього природного середовища; в) закріплюють відповідальність нинішнього покоління перед майбутніми; г) передбачають екологічний суверенітет країни і обов’язки його захисту державою у внутрішніх і зовнішніх відносинах.

Основний Закон держави встановлює конституційний екологічний правопорядок.

Серед джерел екологічного права особливе місце займають міжнародно-правові акти. Відповідно до ст. 9 Конституції України та Закону України «Про міжнародні договори України» укладені і ратифіковані міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України. Україна виходить з принципу пріоритності норм міжнародного права перед нормами національного законодавства, тобто, якщо міжнародним договором, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного права *(ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України»)*.

Системоутворюючим актом екологічного законодавства є Закон України від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища», який визначає головні принципові засади регулювання екологічних відносин, визначаючи охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини невід'ємною умовою сталого економічного та соціального розвитку України.

Серед найважливіших джерел екологічного права можна назвати Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року».

Характерною рисою екологічного права є врегулювання значного кола екологічно значимих питань на рівні підзаконних нормативно-правових актів.

Нормативно-правові акти Президента України в системі джерел екологічного права в основному стосуються окремих ситуацій чи об'єктів, зокрема Указ Президента України від 8 вересня 1993 р. «Про збереження і розвиток природно-заповідного фонду України», від 26 листопада 1993 р. «Про біосферні заповідники», від 6 серпня 1998 р. «Про День довкілля» тощо.

Велика роль належить постановам Кабінету Міністрів України, основне призначення яких полягає у конкретизації законодавчих положень (постанова Кабінету Міністрів України від

13 грудня 2001 р. «Про затвердження Порядку ведення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря»; від 21 квітня 1998 р. «Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України»).

Джерелами екологічного права є також акти відповідних міністерств, державних агентств, органів господарського управління і контролю, на які покладено функції організації раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки (*наприклад,* Інструкція про порядок та критерії взяття на державний облік об'єктів, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей і стан атмосферного повітря, викидів та обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря, затверджений наказом Мінекології від 10 травня 2002 р.);

2) ***за формою законодавчого акта*** – кодифіковані (Земельний кодекс України, Лісовий кодекс України, Водний кодекс України, Кодекс України про надра) та некодифіковані;

3) ***за предметом регулювання*** – на загальні екологічні та спеціальні екологічні;

4) ***за об'єктом регулювання*** – які встановлюють правила охорони і використання окремих природних об'єктів (Закон України «Про тваринний світ», Закон України «Про рослинний світ») або здійснення окремих видів діяльності;

5) ***за територіальною сферою дії*** нормативно-правових актів.

Судова практика, не будучи джерелом екологічного права, водночас відіграє позитивну роль у правильному його застосуванні й зміцненні законності у сфері екологічних відносин. Особливе значення тут має передбачене Законом України «Про судоустрій» право Пленуму Верховного Суду України і Пленуму Вищого господарського суду України надавати судам роз'яснення з питань застосування законодавства при розгляді відповідних справ на основі узагальнення судової практики.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть основні етапи становлення взаємовідносин між суспільством і природою.

2. Назвіть характерні ознаки етапу мисливсько-збиральницької культури.

3. Що являла собою постіндустріальна епоха?

4. Охарактеризуйте сучасну екологічну ситуацію в Україні.

5. Назвіть основні завдання екологічної політики у сфері охорони довкілля.

6. Які причини та в чому полягає проблема в регулюванні екологічної політики України?

7. Дайте визначення поняття екологічного права України та перерахуйте характерні ознаки.

8. Охарактеризуйте предмет екологічного права та метод еколого-правового регулювання.

9. Назвіть об'єкти екологічного права.

10. Вкажіть джерела екологічного права.

Тести для самоконтролю

1. Етапи взаємодії суспільства і природи:

а) етап мисливсько-збиральницької культури;

б) етап аграрної культури;

в) етап індустріального суспільства;

г) всі відповіді правильні.

2. Атрибутами нової індустріальної епохи спеціалісти вважають зародження:

а) машинного виробництва;

б) полювання на великих тварин;

в) інформаційної цивілізації;

г) виготовлення знарядь праці.

3. Основними підставами для визначення екологічного права як самостійної комплексної галузі українського права вважається:

а) самостійний предмет правового регулювання;

б) особлива суспільна значущість екологічних правовідносин;

в) специфіка об'єктів екологічних відносин;

г) всі відповіді правильні.

4. Екологічні правовідносини за методом регулювання поділяють на:

а) управлінські;

б) відносні;

в) абсолютні;

г) матеріальні.

5. У системі принципів екологічного права можна виділити такі:

а) загальні принципи;

б) спеціальні (галузеві);

в) принципи підгалузей екологічного права;

г) всі відповіді правильні.

Завдання для самоконтролю

Депутатська група Ірпінської міської ради під час розробки й обговорення програми сталого економічного й екологічного розвитку регіону внесли пропозиції до вказаної програми щодо доцільності передачі у приватну власність комунального майна і природних ресурсів, розпорядження якими здійснює міськрада, запровадження зборів і платежів за спеціальне використання природних ресурсів і сплату екологічного податку. Крім того, була розроблена методика розрахунків цих платежів.

Які нормативно-правові акти в межах своєї компетенції має право приймати Ірпінська міська рада?

Чи є програма, розроблювана міською радою, джерелом екологічного права?

Якими нормативно-правовими актами встановлюються обов’язкові збори і платежі за спеціальне використання природних ресурсів й екологічний податок?

ТЕМА 1.2
ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН

1.2.1. Загальна характеристика системи екологічних прав та обов'язків громадян України.

1.2.2. Суб'єкти екологічного права, їхні різновиди та повноваження. Специфічні та спеціальні суб'єкти екологічних правовідносин.

1.2.3. Поняття і види екологічних прав громадян.

1.2.4. Право громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище.

1.2.5. Право громадян на одержання повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища.

1.2.6. Захист екологічних прав громадян України у галузі охорони навколишнього природного середовища.

1.2.7. Обов'язки громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища.

1.2.1. Загальна характеристика системи екологічних прав та обов'язків громадян України

Екологічні права становлять нову групу прав, які вперше були зафіксовані в Україні Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» у 1991 р.

Міжнародним стандартом у галузі прав людини вважається Загальна декларація прав людини 1948 р. і Міжнародні пакти про економічні, соціальні, культурні права і про громадянські, політичні права 1966 р.

Уперше на міжнародному рівні право жити в сприятливому навколишньому середовищі було зафіксоване в Декларації про навколишнє середовище, прийнятій на конференції ООН у Стокгольмі у 1972 р. У Декларації зазначено: «Людина має основне право на свободу, рівність і сприятливі умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дозволяє вести гідне і квітуче

життя і несе головну відповідальність за охорону і покращання навколишнього середовища на благо теперішнього і майбутніх поколінь». Основні ідеї Стокгольмської Декларації знайшли відображення і в інших міжнародних актах, зокрема в Заключному акті наради з питань безпеки і співробітництва у Європі 1975 р.

У Декларації Конференції ООН по навколишньому середовищу і розвитку, яка відбувалась у 1992 р. у Ріо-де-Жанейро, було закріплено право «на здорове і плідне життя в гармонії з природою». *Крім того*, в ній були сформульовані права на доступ до інформації про стан довкілля, участь у прийнятті рішень, доступ до правосуддя у сфері довкілля.

В українському законодавстві екологічні права вперше розгорнутою системою були закріплені в статті 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Зверніть увагу, що на сьогодні ця система охоплює права на:

а) безпечне для життя та здоров'я людини навколишнє природне середовище;

б) участь в обговоренні та внесення пропозицій до проєктів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь у прийнятті рішень з цих питань;

в) участь у розробленні та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;

г) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;

д) об'єднання в громадські природоохоронні формування;

е) вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації за винятком обмежень, встановлених законом;

ж) участь у публічних слуханнях або відкритих засіданнях з питань впливу запланованої діяльності на навколишнє природне

середовище на стадіях розміщення, проєктування, будівництва і реконструкції об'єктів та у проведенні громадської екологічної експертизи;

и) одержання екологічної освіти;

к) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;

л) оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом.

Зверніть увагу, що уперше в новій Конституції України основні з цих прав набули конституційного характеру *(ст. 51 Конституції України).*

До особливостей системи екологічних прав громадян можна віднести таке:

По-перше, екологічні права спрямовані на задоволення екологічних потреб і забезпечують реалізацію екологічних інтересів. Це основна особливість екологічних прав громадян, яка вказує на суть, призначення цієї категорії прав.

По-друге, центральною ланкою, основою системи екологічних прав є право громадян на безпечне довкілля. Система екологічних прав громадян складається на базі цього права. Воно і є метою їх реалізації.

По-третє, пріоритет екологічних прав громадян у загальній системі прав людини і громадянина, в першу чергу, пріоритет права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. На підставі інтересів забезпечення безпеки навколишнього природного середовища допускається обмеження низки інших прав, зокрема і прав природокористування.

По-четверте, забезпечення екологічних прав громадян є центральною і кінцевою метою екологічної політики держави. Вони визначають зміст і спрямованість діяльності держави в екологічній галузі.

По-п'яте, система екологічних прав громадян України, їх механізми реалізації перебувають у стадії формування.

Отже, **екологічні права громадян України** є самостійною групою прав у галузі екологічних відносин, що закріплені Конституцією України і Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» і становлять сукупні можливості поведінки громадян України у сфері приналежності, використання природного середовища, придатного для нормального існування людини, а також збереження, відтворення і покращення цього середовища.

1.2.2. Суб'єкти екологічного права, їхні різновиди та повноваження. Специфічні та спеціальні суб'єкти екологічних правовідносин

Суб'єктами екологічного права є народ України, держава (яка реалізує свої правомочності через відповідні органи державної влади, наділені компетенцією щодо регулювання екологічних відносин), територіальні громади (реалізують свої правомочності безпосередньо або через органи місцевого самоврядування), фізичні й юридичні особи, громадські, міжнародні й релігійні об'єднання, іноземні держави тощо.

Суб'єкти екологічного права наведені на рис. 1.4.

Рис. 1.4. Види суб'єктів екологічного права
Джерело [170].

Суб'єкти екологічного права мають характерні ознаки: вони наділені юридичними правами та обов'язками (або компетенцією); реально здатні брати участь в екологічних правовідносинах.

Юридичні норми створюють обов'язкову основу участі суб'єктів екологічного права у відповідних правовідносинах (власності на природні ресурси, природокористування та ін.). Здатність володіти екологічними правами й виконувати обов'язки становить екологічну правоздатність, а здатність самостійно реалізовувати екологічні права й обов'язки є екологічною дієздатністю. У сукупності правоздатність і дієздатність утворюють правосуб'єктність. Деліктоздатність (здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинені нею правопорушення (делікти)) виокремлюють як третій елемент правосуб'єктності за наявних підстав.

Фізичні особи – це переважний різновид індивідуальних суб'єктів у екологічному праві. За наявності певних умов вони можуть бути суб'єктами права власності на визначені в законодавстві природні ресурси, права користування ними, на отримання екологічної інформації; володіють правом на подання позовів до винних осіб про відшкодування збитків, заподіяних забрудненням навколишнього природного середовища, тощо.

Юридичною особою є організація, створена й зареєстрована відповідно до законодавства. Залежно від порядку створення ці суб'єкти поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, передбачених законом. Товариства, у свою чергу, поділяються на підприємницькі та непідприємницькі. Юридичні особи публічного права створюються розпорядчими актами Президента України, органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

Правосуб'єктність органів, які виконують управлінські функції у сфері екології, визначається їх компетенцією. Такі суб'єкти поділяються на органи загальної й спеціальної компетенції. До перших належать Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, органи місцевого самоврядування, їх

виконавчі комітети та державні адміністрації. До других належать органи, що вирішують спеціальні питання в галузі екології, як-от міністерства, держагентства тощо. Повноваження громадських об'єднань у галузі охорони довкілля визначені у ст. 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та іншими нормативно-правовими актами.

Специфічними суб'єктами правовідносин є тварини, які отримали правосуб'єктність згідно з Законом України «Про захист тварин від жорстокого поводження» від 21 лютого 2006 року. Вони наділені лише правоздатністю, але не дієздатністю: від їх імені і в їх інтересах мають виступати фізичні чи юридичні особи. Вони мають тільки природні права, що закріплені за ними зазначеним Законом: право на життя, на евтаназію, на спілкування з собі подібними, на гуманне поводження з ними тощо.

В екологічному праві існує також поняття **спеціального суб'єкта** – суб'єкта, що наділений специфічними правами й обов'язками, яких не мають інші суб'єкти права, наприклад, спеціальними суб'єктами є мисливці, державні екологічні інспектори, власники земельних ділянок, водних об'єктів, лісових площ тощо.

1.2.3. Поняття і види екологічних прав громадян

Екологічні права громадян – це закріплена в законі і гарантована правом сукупність юридичних можливостей та засобів, які дають змогу задовольняти потреби та інтереси громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки.

Екологічні права громадян – це сукупність юридичних можливостей і засобів, що спрямовані на задоволення потреб громадян у галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Екологічні права громадян є сукупною мірою можливої поведінки у галузі належності екологічних об'єктів, їх використання, відтворення й охорони навколишнього природного середовища.

Екологічні права громадян мають два аспекти:

об'єктивне право – сукупність правових норм, що утворюють комплексний міжгалузевий інститут екологічного права;

суб'єктивне право – сукупність повноважень фізичних осіб у галузі екології.

Екологічні права громадян мають певні, притаманні тільки їм властивості, які обумовлені екологічними факторами (дод. В; дод. Г).

До них належать:

по-перше, спрямованість здійснення екологічних прав громадян, яка пов'язана з задоволенням екологічних потреб і забезпеченням реалізації екологічних інтересів;

по-друге, пріоритет екологічних прав громадян у загальній системі прав людини і громадянина. Він обумовлений змістом основних, природних прав на екологічну безпеку і безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;

по-третє, при встановленні екологічних прав громадян враховуються закони природи, згідно з якими розвиваються екологічні об'єкти;

по-четверте, екологічний фактор визначає установлення форм належності природних об'єктів відповідним суб'єктам;

по-п'яте, зміст екологічних прав обумовлено принципами екологічного права як самостійної галузі права;

по-шосте, екологічні права здійснюються в основному під контролем держави. Забезпечення екологічних прав є головним завданням екологічної політики держави;

по-сьоме, особливості екологічних прав обумовлюють необхідність вибору оптимальних і ефективних правових способів і форм їх захисту.

Екологічні права громадян *(В. Андрейцев)* поділяються на:

а) екологічні права громадян, що реалізуються переважно на галузевому рівні *(галузеві)*;

б) екологічні права громадян, що реалізуються на міжгалузевому рівні *(міжгалузеві)*.

До галузевих екологічних прав належать:

– право громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;

– право на отримання повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища і його вплив на здоров'я людей;

– право на участь у проведенні громадської екологічної експертизи;

– право на участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів;

– право на здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів.

До міжгалузевих екологічних прав належать:

– право на участь в обговоренні проєктів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва та реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища та внесення пропозицій до державних і господарських органів, установ та організацій із цих питань;

– право на отримання екологічної освіти;

– право на об'єднання у громадські природоохоронні формування;

– право на подання до суду позовів на державні органи, підприємства, установи, організації і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Класифікація екологічних прав громадян залежно від екологічних, соціальних, економічних та інших чинників *(Г. Анісімова)*.

За юридичною сутністю екологічні права громадян поділяють на три рівні:

1) конституційні екологічні права, закріплені в Конституції України;

2) екологічні права, встановлені в спеціальних законах;

3) екологічні права, передбачені підзаконними нормативними актами.

За соціальною значущістю екологічні права громадян поділяють на три види:

1) пріоритетні (першочергові) екологічні права громадян порівняно з іншими їх правами;

2) переважні права окремих суб'єктів перед іншими особами в галузі екології, передбачені законодавством;

3) усі інші екологічні права громадян.

До окремого виду належать оскаржувані екологічні права, що можуть виявлятися у зазначених трьох видах екологічних прав, зміст оскаржуваності яких визначається у судовому порядку.

Зверніть увагу, що екологічні права, передбачені в законодавстві, досить різноманітні. Це дає змогу провести класифікацію цих прав за різними підставами.

За юридичною сутністю екологічні права можна поділити на:

а) конституційні;

б) встановлені в спеціальних законах, переважна більшість норм яких спрямована на регулювання тих чи інших за характером екологічних відносин чи пов'язаних з цим відносин;

в) передбачені підзаконними нормативними актами та договорами.

Екологічні права за формою реалізації поділяються на *індивідуальні* і *колективні.*

Екологічні права диференціюються на *абсолютні* і *відносні.* Така класифікація вказує на відмінність у колі (кількості) зобов'язаних осіб.

Для абсолютних прав характерно те, що їх носію протистоїть непевна кількість осіб як зобов'язаних суб'єктів і кожен з цих суб'єктів повинен утримуватися від порушення прав.

Екологічні права також можна поділити залежно від захисту екологічних інтересів на *екологічні майнові* і *особисті немайнові права*.

До групи майнових прав у сфері екології належать права на відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище; на природокористування; на власність на природні ресурси, зміст якого є певною мірою обмеженим і своєрідним порівняно з іншими майновими правами.

Особисті немайнові права, як правило, належать до категорії абсолютних. Вони забезпечують природне існування фізичної особи і виникають з приводу особистих благ.

Зверніть увагу, що екологічні права громадян мають переважно немайновий характер, спрямований на задоволення соціальних, естетичних, оздоровчих, рекреаційних та духовних потреб. Тільки право на здійснення загального та спеціального використання природних ресурсів може мати майновий характер, задовольняти економічні інтереси.

1.2.4. Право громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище

Базовим у системі екологічних прав є право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Це право означає насамперед можливість проживати в такому навколишньому природному середовищі, що не спричиняє шкоди здоров'ю, можливість користуватись природними благами (дихати чистим повітрям, пити чисту воду тощо).

Право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля належить до основних (фундаментальних) природних прав і закріплене в ст. 50 Конституції України.

Конституційне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля – це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб.

Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля – це закріплена Конституцією України і забезпечена державою можливість суб'єкта проживати в середовищі, яке не спричиняє шкоду здоров'ю, користуватися для задоволення своїх життєво необхідних потреб безпечними природними благами, вимагати від держави, а також інших фізичних і юридичних осіб виконання екологічної безпеки, а у випадках їх порушення звертатися за захистом порушеного права до компетентних органів.

Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля – це забезпечена законом можливість користуватися здоровим та придатним для життя навколишнім середовищем (дихати чистим атмосферним повітрям, вживати чисту питну воду, ходити по незабрудненій землі, плавати у чистих водоймах), а також можливість перебувати у надійному для життя і здоров'я середовищі проживання.

Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля – це закріплена в Конституції України і гарантована державою сукупність історично обумовлених ступенем розвитку суспільства можливостей кожного вільно користуватися безпечним довкіллям, стан якого відповідає встановленим нормативам його якості, з метою задоволення своїх життєво важливих потреб та інтересів.

В *об'єктивному значенні* **право на безпечне для життя і здоров'я довкілля** – це сукупність правових норм, які закріплюють, регламентують, охороняють відносини, пов'язані із використанням цього права.

У с*уб'єктивному* – це конкретна юридично забезпечена можливість людини користуватися безпечним довкіллям, яке відповідає вимогам екологічної безпеки, для задоволення своїх життєво важливих потреб та інтересів.

Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля за своїм характером – пасивне право, бо підставою для його виникнення є норма закону, а тому суб'єктові не обов'язково вступати у відповідні відносини. Як для будь-якого абсолютного права, для нього характерна наявність невизначеного кола зобов'язаних осіб, які повинні утримуватися від його порушення.

Зміст права на безпечне для життя і здоров'я складається з конкретних юридичних можливостей, які надаються та гарантуються суб'єкту, *а саме:*

1) можливість проживати у навколишньому середовищі, яке відповідає вимогам екологічної безпеки;

2) можливість звернутися про сприяння в реалізації права на безпечне довкілля до органів державної влади і місцевого самоврядування, до установ, організацій незалежно від форм власності, до компетенції яких належить вирішення порушених у зверненнях питань;

3) можливість вимагати від інших осіб дотримання правил забезпечення безпечного довкілля;

4) можливість у будь-який час звернутися до суду або захистити своє право на безпечне довкілля в інший спосіб, не забороненими законом засобами.

Зверніть увагу, що на практиці для забезпечення цього права важливо виробити чіткі критерії, на основі яких можна було б визначити безпечність чи небезпечність довкілля. Основні вимоги до якості довкілля зафіксовані в екологічних стандартах і нормативах. Сьогодні в Україні такими базовими критеріями є нормативи екологічної безпеки (нормативи гранично-допустимих концентрацій забруднюючих речовин у навколишньому природному середовищі, гранично-допустимі рівні шкідливих фізичних та біологічних впливів на нього). Перевищення цих нормативів і буде порушенням права на безпечне довкілля.

Право громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище належить до абсолютних прав і йому відповідає обов'язок держави і всіх інших осіб утримуватися від порушення цього права. Разом з тим держава, її органи, всі інші юридичні і фізичні особи в процесі своєї діяльності, пов'язаної з впливом на довкілля, зобов'язані здійснювати комплекс заходів, спрямованих на дотримання відповідної якості навколишнього середовища, покращання його стану і т.п.

Крім того, право на безпечне довкілля охоплює і можливість звертатися за захистом порушеного права в суд. При цьому, як правило, порушення права на безпечне довкілля тягне за собою заподіяння шкоди здоров'ю громадян і відповідно поєднане з відшкодуванням цієї шкоди, тобто реалізацією права на відшкодування шкоди, заподіяної життю і здоров'ю громадян через негативний вплив на довкілля.

Отже, **право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище** – це закріплена законодавством і забезпечувана державою можливість суб'єкта проживати в середовищі, яке не спричиняє шкоду здоров'ю, користуватись для задоволення своїх життєво необхідних фізичних і духовних потреб безпечни-ми природними благами, вимагати від держави, а також інших фізичних і юридичних осіб виконання вимог екологічної безпеки, а у випадку їх порушення звертатись за захистом порушеного права до компетентних органів.

1.2.5. Право громадян на одержання повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища

Відповідно до п. «е» ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» право громадян на одержання екологічної інформації розглядається як вільний доступ до інформації про стан навколишнього середовища та вільне отримання, використання, поширення та збереження такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом. Це право регламентується низкою нормативно-правових актів.

Екологічна інформація – це будь-яка інформація в письмовій, аудіовізуальній, електронній чи іншій матеріальній формі, зокрема, про таке: стан навколишнього природного середовища чи його об'єктів – землі, вод, надр, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та рівні їх забруднення; біологічне різноманіття і його компоненти, включаючи генетично видозмінені організми та їх взаємодію із об'єктами навколишнього природного середовища; джерела, фактори, матеріали, речовини, продукцію, енергію, фізичні фактори (шум, вібрацію, електромагнітне випромінювання, радіацію), які впливають або можуть вплинути на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей; загрозу виникнення та причини надзвичайних екологічних ситуацій, результати ліквідації цих явищ, рекомендації щодо заходів, спрямованих на зменшення їх негативного впливу на природні об'єкти та здоров'я людей; екологічні прогнози, плани і програми, заходи, у тому числі адміністративні, державну екологічну політику, законодавство про охорону навколишнього природного середовища; витрати, пов'язані зі здійсненням природоохоронних заходів за рахунок фондів охорони навколишнього природного середовища, інших джерел фінансування, економічний аналіз, проведений у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються довкілля.

Основними джерелами такої інформації є дані моніторингу довкілля, кадастрів природних ресурсів, реєстри, автоматизовані

бази даних, архіви, а також довідки, що видаються уповноваженими на те органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, окремими посадовими особами.

Екологічна інформація – відкриті, повні та достовірні відомості про природні явища, події, предмети, процеси та осіб у сфері приналежності природних ресурсів, використання, забезпечення екологічної безпеки, відтворення й охорони навколишнього природного середовища, які надаються своєчасно. Повна інформація означає, що відомості, які до неї входять, є вичерпними, у них повною мірою відображені всі факти. Достовірною є інформація, яка відповідає об'єктивно існуючому стану довкілля та здоров'я людей, а також іншим показникам.

Правовий режим інформації про стан довкілля (екологічної інформації) визначається законами України та міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. За порядком доступу інформація поділяється на відкриту та з обмеженим доступом. Будь-яка інформація є відкритою, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом (тобто конфіденційна, таємна та службова). Інформація про стан довкілля, крім інформації про місце розташування військових об'єктів, не може бути віднесена до інформації з обмеженим доступом.

До публічної інформації з обмеженим доступом, як зазначено у ст. 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації», належить: 1) конфіденційна інформація; 2) таємна інформація; 3) службова інформація.

Обмеження доступу до інформації здійснюється відповідно до Закону при дотриманні сукупності таких вимог:

1) виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя;

2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам;

3) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні. Інформація з обмеженим доступом має надаватися розпорядником інформації: якщо він правомірно оприлюднив її раніше; якщо немає законних підстав для обмеження у доступі до такої інформації, які існували раніше.

Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачена відповідальність: за порушення прав громадян на екологічно безпечне природне середовище; відмову від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, а також про джерела забруднення, у приховуванні випадків аварійного забруднення навколишнього природного середовища або фальсифікації відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення.

1.2.6. Захист екологічних прав громадян України у галузі охорони навколишнього природного середовища

Право людини на безпечне навколишнє природне середовище являє собою юридичну можливість проживати в навколишньому природному середовищі, яке не заподіює шкоди її здоров'ю і життю, а у випадку порушення цього права – вимагати його захисту у встановленому законодавством порядку. Це **загальне визначення охоплює всі основні ознаки такого суб'єктивного права:**

по-перше, право проживання в сприятливому навколишньому природному середовищі, безпечному для здоров'я і життя людини;

по-друге, право вимагати усунення різних перешкод при здійсненні цього права у встановленому законодавством порядку;

по-третє, право на звертання у відповідні органи за захистом порушеного права з метою його поновлення (відновлення);

по-четверте, здійснення захисту порушеного права шляхом установлення державою певних правових гарантій.

Гарантіями прав є сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, спрямованих на фактичну реалізацію прав людини, на усунення причин і перешкод їх обмеження, ненадійного здійснення і захист від порушень.

Всі гарантії реалізації прав громадян України (дод. Д) поділяються на загальні (соціально-економічні, політичні, ідеологічні умови життя суспільства) та спеціальні – юридичні, однак обидві групи перебувають у нерозривному взаємозв'язку.

У статті 10 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» перерахована система гарантій забезпечення екологічних прав. *До них відносять:*

а) проведення широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища;

б) обов'язок міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації народногосподарських об'єктів;

в) участь громадських об'єднань та громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища;

г) здійснення державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

д) компенсацію в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

е) невідворотність відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

є) створення та функціонування мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації.

Право громадян на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на безпечне довкілля – це активне право особи, яке реалізується шляхом звернення до суду з позовом до

державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди не лише здоров'ю, а й майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Порушені права громадян повинні бути відновлені, а їх захист можливий як в адміністративному, так і в судовому порядку. Існують певні способи і форми захисту екологічних прав громадян (дод. Е).

Належна реалізація екологічних прав повинна забезпечуватися не тільки гарантіями, але й дією всієї системи екологічного законодавства щодо їх забезпечення, *зокрема:* нормуванням якості навколишнього природного середовища, екологічним страхуванням, державним контролем за станом довкілля та дотриманням екологічного законодавства.

Форми захисту екологічних прав громадян: нормотворча, управлінська, самоврядна, правоохоронна, природоохоронна, судова.

Форми доступу до правосуддя при захисті екологічних прав:

– оскарження рішень, дій (бездіяльності) державних органів та інших суб'єктів, що порушують національне екологічне законодавство;

– позовна форма захисту, яка реалізується шляхом подання позовів про припинення небезпечної для середовища діяльності, відшкодування заподіяної шкоди тощо.

Захист прав громадян здійснюється судом шляхом передбачених законом способів, які забезпечують відновлення порушеного чи підтвердження оспорюваного права.

Способи захисту екологічних прав випливають із загальних способів захисту цивільних прав *(ст. 16 Цивільного кодексу України)*. **Це може бути:** визнання права, припинення дії, яка порушує право, зміна чи припинення правовідносин, відшкодування майнової чи немайнової шкоди, визнання недійсними рішення, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування чи їх службових осіб та інші. Вибір конкретного способу залежить від особливостей права, що порушено, конкретних правовідносин, їх суб'єктного складу та повинен бути оптимальним та ефективним за його кінцевим результатом.

Відповідно до статті 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації у повному обсязі. Особи, яким заподіяно таку шкоду, мають право на відшкодування неодержаних прибутків за час, необхідний для відновлення здоров'я, якості навколишнього природного середовища, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням.

1.2.7. Обов'язки громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища

Екологічним правам повинні відповідати певні *екологічні обов'язки*.

Екологічний обов'язок є одним зі способів забезпечення екологічних прав, умовою їхньої реальності й ефективності.

Екологічний обов'язок – це сфера необхідності і підпорядкування.

Екологічні обов'язки громадян України (дод. Ж).

Зауважимо, що екологічні обов'язки можна диференціювати за різними підставами.

За юридичною силою, ступенем правової урегульованості відокремлюють:

а) конституційні;

б) встановлені в спеціальних законах;

в) передбачені підзаконними нормативними актами та договорами.

Зверніть увагу, що коло екологічних обов'язків поширюється за рахунок їх закріплення, зокрема в підзаконних нормативних актах.

З урахуванням суб'єктного складу виокремлюють *загальні* та *спеціальні екологічні обов'язки*.

Загальні обов'язки притаманні всім без винятку громадянам як суб'єктам екологічного права.

Спеціальні обов'язки передбачені чинним поресурсовим екологічним законодавством і базуються на загальних положеннях права власності та природокористування, забезпечення вимог екологічної безпеки.

Екологічні обов'язки також можна поділити на *майнові* і *немайнові*.

До майнових належать обов'язки: компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на довкілля; вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів та штрафи за екологічні правопорушення; компенсувати витрати на проведення екологічної експертизи, аудиторського аналізу щодо об'єктів і видів діяльності, які становлять підвищену екологічну небезпеку; впроваджувати нові технології, які запобігають шкідливому впливу на навколишнє природне середовище і здоров'я людей тощо.

До немайнових належать обов'язки: берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства; здійснювати свою діяльність відповідно до вимог екологічної безпеки; не порушувати права інших суб'єктів; провадити екологічну експертизу екологічно небезпечних об'єктів та видів діяльності тощо.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте систему екологічних прав та обов'язків громадян України.
2. Хто виступає суб'єктами екологічного права?
3. Вкажіть характерні ознаки суб'єкта екологічного права та їх різновиди.
4. Особливості специфічних та спеціальних суб'єктів екологічних правовідносин.
5. Зазначте види екологічних прав громадян.
6. Чи можуть бути суб'єктами екологічного права іноземні юридичні особи? Поясніть.
7. Визначте право громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище.

8. Розкрийте право громадян на одержання повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища.

9. Вкажіть особливості захисту екологічних прав громадян України у галузі охорони навколишнього природного середовища.

10. Перерахуйте обов'язки громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища.

Тести для самоконтролю

1. Здатність володіння екологічними правами і обов'язками становить:

а) правосуб'єктність;

б) екологічну правоздатність;

в) екологічну дієздатність;

г) всі відповіді правильні.

2. До суб'єктів екологічного права належать:

а) держава Україна;

б) іноземні юридичні особи;

в) громадяни;

г) всі відповіді правильні.

3. За юридичною сутністю екологічні права можна поділити на:

а) конституційні;

б) встановлені в спеціальних законах;

в) передбачені підзаконними нормативними актами та договорами;

г) універсальні.

4. Екологічні права за формою реалізації поділяють на:

а) індивідуальні;

б) колективні;

в) спільні;

г) самостійні.

5. Екологічні обов'язки можна поділити на:

а) майнові;

б) немайнові;

в) спеціальні;

г) колективні.

Завдання для самоконтролю

До районного суду звернувся громадянин А. із позовом про усунення перешкод у здійсненні екологічних прав, які чинить його сусід Б. У позовній заяві зазначено, що Б., будучи його сусідом, розташував на земельній ділянці, суміжній із садибою, автомайстерню. На відкритому повітрі та в гаражі (який розміщений поряд з будинком А.) фарбує машини екологічно небезпечними речовинами, а також протягом доби здійснює шумовий вплив.

Крім того, сусід обладнав на дорозі загального користування мийку для автомобілів, обмежив цим право користування землями загального користування усім громадянам.

Водні стоки, насичені різними речовинами та маслами, забруднюють і подвір'я позивача.

Які порушення екологічних прав громадян мають місце?

ТЕМА 1.3
ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ПРИРОДНІ ОБ'ЄКТИ ТА ЇХ РЕСУРСИ В УКРАЇНІ

1.3.1. Поняття та зміст права власності на природні об'єкти та їх ресурси.

1.3.2. Форми права власності на природні ресурси.

1.3.3. Суб'єкти і об'єкти права власності на природні ресурси.

1.3.4. Форми та методи забезпечення права власності на природні ресурси.

1.3.5. Набуття та припинення права власності на природні ресурси.

1.3.1. Поняття та зміст права власності на природні об'єкти та їх ресурси

Потрібно розрізняти поняття *«власність»* та *«право власності»*. **Власність** – це економічна категорія, що виражає відносини людей з приводу виробництва та розподілу матеріальних благ. **Власність** як економічна категорія властива певному способу виробництва і є основою виробничих відносин.

Поняття власності на природні ресурси розглядають у *двох аспектах:*

1) як **економічну категорію** – коли власність на природні ресурси являє собою систему суспільно-економічних відносин із приводу привласнення засобів виробництва та предметів споживання, в ролі яких виступають саме природні ресурси, в процесі суспільного виробництва;

2) як **юридичну категорію** – коли власність на природні ресурси є результатом закріплення правовими нормами економічних суспільних відносин щодо присвоєння природних ресурсів, тобто відносин володіння, користування та розпорядження цими ресурсами особами, які юридично визнані власниками відповідних багатств природи.

Право власності на природні ресурси – система юридичних норм та інших правових засобів, які регулюють правовідносини на землю, надра, ліси, рослинний і тваринний світ, об'єкти природно-заповідного фонду та забезпечують реалізацію повноважень власників і користувачів щодо володіння, користування та розпорядження цими ресурсами.

Розрізняють об'єктивне та суб'єктивне право власності на природні ресурси (дод. И).

Об'єктивне право власності на природні ресурси – система правових норм земельного, гірничого, водного, лісового, фауністичного, природно-заповідного законодавства тощо, які регламентують правовідносини на природні ресурси.

Суб'єктивне право власності на природні ресурси – сукупність повноважень різних суб'єктів (держави, юридичних та фізичних осіб) щодо володіння, користування і розпорядження належними їм природними ресурсами (земельними, корисними копалинами, лісовими, водними, тваринного та рослинного світу, природно-заповідного фонду*). Воно має такі ознаки:*

а) виникає у зв'язку з передачею чи придбанням у власність відповідних природних ресурсів;

б) посвідчується державним актом на право власності або цивільно-правовою угодою про придбання (купівлю, продаж, обмін тощо);

в) носить абсолютний характер, тобто виключна належність повноважень щодо володіння, користування і розпорядження природними ресурсами їх власнику і загальна обов'язковість всіх інших утримуватися від їх порушень.

Зверніть увагу, що **суб'єктивне право власності** виникає у зв'язку з передачею чи придбанням у власність природних ресурсів. Воно підтверджується, як правило, державними актами на право власності чи цивільно-правовими угодами на придбання (купівлю, продаж, дарування, обмін тощо).

Право власності на природні ресурси має специфічні особливості, пов'язані з екологічним змістом останніх:

– право власності не є всеосяжним, бо не всі природні ресурси за своїми властивостями можуть перебувати у власності, а тільки ті з них, що є порівняно стабільними, що підлягають

індивідуалізації (земля, її надра, води, ліси та тваринний світ). Інші елементи природного середовища не здатні за об'єктивними властивостями бути об'єктами власності (атмосферне повітря, вітрова та сонячна енергія тощо);

– природні ресурси, хоча і є самостійними об'єктами власності, проте перебувають у нерозривному екологічному взаємозв'язку один з одним, їх не можна відокремлювати від природного середовища;

– природні ресурси як об'єкт природного походження становлять національне багатство України.

Зміст права власності на природні ресурси

За своїм юридичним змістом **право власності на природні ресурси** розкривається через зміст його структурних елементів: ***права володіння, користування*** та ***розпорядження.***

Право володіння природними ресурсами являє собою фактичне володіння уповноваженою особою об'єктом, здійснення господарського панування над привласненими природними ресурсами й усунення всіх інших осіб від їх фактичного привласнення.

Зверніть увагу, що **право володіння** завжди повинно мати ту чи іншу правову підставу – ***титул***. Правовою підставою володіння власника є його право власності. Для інших осіб такою підставою може бути угода з власником, адміністративний акт та інші юридичні факти. Екологічне право визнає лише ***титульне володіння***. Якщо особа фактично володіє окремим природним об'єктом, але без належної підстави (титулу), вона вважається незаконним власником.

Право володіння може належати не лише власнику, але й особі, якій власник передає природний об'єкт на підставі угоди, наприклад оренди. Власник при цьому не втрачає права володіння. Він перестає здійснювати його, але цілком зберігає можливість мати природний об'єкт у своєму господарстві, у складі майна. Право володіння одним і тим самим природним об'єктом належить у таких випадках і власнику, і особі, якій власник передав об'єкт за договором. Тут володіння не відокремлюється від права власності, тому що власник має згідно із законом право на витребування речі з чужого незаконного володіння.

Разом із тим право володіння осіб, що не є власниками, істотно відрізняється від права володіння власника. Право володіння цих осіб має похідний характер. Власнику, крім права володіння, належать також правомочності користування та розпорядження. Інші ж володарі, як правило, повністю позбавлені права розпорядження і мають право користування в межах, встановлених угодою з власником *(наприклад, оренди земельної ділянки)*.

Право користування природними ресурсами потрібно розуміти як визнання законом можливості їх господарської експлуатації та вилучення з них корисних можливостей і доходів.

Зверніть увагу, що право користування природними ресурсами власника має відмінності від права користування природними ресурсами не власника. Воно, як й інші правомочності (права й обов'язки) власника, не може бути обмежено строками, здійснюється власником самостійно, не передбачає втручання інших осіб, що не є власниками. У деяких випадках при здійсненні права користування природними ресурсами, наприклад, у разі заготівлі деревини, збору лікарських рослин тощо має місце не тільки користування, а й розпорядження відповідними лісовими ресурсами, тому що як такі вони припиняють існування. Право користування осіб, що не є власниками, похідне і є залежним від права власності. Зокрема, орендар може користуватися орендованою земельною ділянкою лише на умовах, визначених угодою та цільовим призначенням землі.

Право розпорядження природними ресурсами – це визнана за власником і гарантована йому можливість учиняти дії, спрямовані на зміну юридичного статусу, економічного призначення або стану природних об'єктів, визначення їх юридичної долі (передача їх іншим суб'єктам права у власність).

Такими діями є в основному угоди (купівля-продаж, дарування, обмін тощо). Унаслідок виконання цих угод власник передає іншому суб'єкту всі свої правомочності, тобто вичерпує своє право (наприклад у разі продажу).

Зверніть увагу, що усі зазначені правомочності здійснюються власником особисто, незалежно від волі та бажання всіх інших осіб, і обмежується лише законом.

1.3.2. Форми права власності на природні ресурси

Форми права власності на природні ресурси – юридично оформлені напрями суб'єктно-об'єктної належності природних ресурсів та їх організаційно-правове забезпечення.

В Україні юридично виголошені такі форми власності *(ст. 13, 14, 41 Конституції України):* державна, колективна (комунальна), приватна, загальнонародна.

Право державної власності становить собою сукупність правових норм, що закріплюють і охороняють належність природних ресурсів народу України в особі обраного ним представницького органа державної влади, а також встановлюють порядок придбання, використання та відчуження державної власності.

Особливість цієї форми полягає у тому, що вона виступає у вигляді виняткової власності народу України (у держави є лише компетенція з управління цими ресурсами в загальнонародних інтересах).

Право колективної власності – сукупність норм, що встановлюють правові підстави виникнення права колективної власності, порядок колективного володіння, користування та розпорядження природними об'єктами.

Її особливість у тому, що окремий громадянин, який вступає в колективне підприємство, самостійно відмовляється від свого права власності на природний ресурс, але зберігає право зобов'язального характеру його повернення при визначених умовах.

Право приватної власності являє собою правовий інститут, що закріплює індивідуальну належність природних об'єктів, тобто право приватної власності юридично закріплює власність громадян як економічну категорію, що охоплює всі форми індивідуального привласнення.

Розрізняють два види приватної власності: спільна власність з визначенням частки *(спільна часткова власність)* та спільна власність без визначення частки *(спільна сумісна власність)*.

Для сімейних і сімейно-трудових утворень, як правило, характерна спільна власність без визначення частки. В разі ж

створення громадянами спільного підприємницького утворення у вигляді юридичної особи (садове товариство, сільськогосподарське підприємство та ін.) фактично маємо спільну часткову власність з визначенням частки кожного власника.

1.3.3. Суб'єкти і об'єкти права власності на природні ресурси

Екологічне законодавство розрізняє суб'єктів права власності залежно від форми власності, у якій перебувають ті чи інші природні ресурси. Таким чином, право власності на природні ресурси характеризується множинністю суб'єктів відповідно до форм власності – державної, комунальної та приватної.

Зверніть увагу, що потрібно ділити суб'єктів права власності на суб'єктів права державної, комунальної або приватної власності на природні ресурси.

Характерною ознакою суб'єкта права власності є належна право- і дієздатність.

Екологічною дієздатністю є здатність громадянина своїми діями набувати права та створювати для себе обов'язки, тобто здійснювати дії, які спрямовані на самостійне або спільно з іншими особами отримання об'єкта власності, зокрема, звертатись до відповідного органу про надання у власність земельної ділянки, отримання земельного паю, придбання земельної ділянки на підставі цивільно-правової угоди тощо.

Екологічна праводієздатність належить окремій фізичній особі – громадянину України, іноземній особі або особі без громадянства з моменту досягнення 18-річного віку. Але коли законодавством допускається шлюб до досягнення 18-річного віку, то право- і дієздатність фізичної особи настає в повному обсязі з часу укладання шлюбу.

Юридичні особи набувають екологічної правоздатності з моменту державної реєстрації в органах виконавчої влади. Суб'єктом права приватної власності можуть бути тільки юридичні особі, засновані на праві приватної власності. Юридичні особи, засновані на праві державної або комунальної власності,

не можуть бути власниками природних ресурсів. Вони їм надаються тільки в користування.

Суб'єктами права комунальної власності визначено територіальні громади сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і в особі їх представницьких органів – рад.

Безпосередньо свої повноваження територіальна громада може здійснити шляхом проведення місцевих референдумів, в інших випадках – через селищні, сільські, міські ради.

Особливим суб'єктом права власності на природні ресурси є держава. Суб'єктом права державної власності на природні ресурси є держава в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій.

Об'єктами права власності на природні ресурси є: природні або штучно створені ресурси, які виконують біологічні, економічні, екологічні та соціальні функції, зареєстровані в обліково-кадастрових та інших юридично визнаних документах як об'єкти володіння, користування і розпорядження: земля, надра, води, ліси, тваринний і рослинний світ, природно-заповідний фонд, континентальний шельф, виключна (морська) економічна зона.

Об'єкти права власності на природні ресурси розрізняють залежно від форм власності: державної, колективної чи приватної.

Спеціальні об'єкти права власності відповідно до форм власності:

1) землі:

– державної власності (лісового фонду, транспорту, зв'язку, оборони тощо);

– колективної власності (колективних сільськогосподарських підприємств, кооперативів, садівничих товариств тощо);

– приватної власності (земельні ділянки, садові ділянки, дачні ділянки тощо);

2) водні об'єкти:

– державної власності (територіальні моря, підземні; води, внутрішні моря тощо);

– колективної власності (водойми колективних сільськогосподарських підприємств тощо);

– приватної власності (копанки фермерів тощо);

3) лісові об'єкти:

– державної власності (ліси загальнодержавного значення);

– колективної власності;

– приватної власності;

4) надра як об'єкт:

– державної власності (корисні копалини);

– колективної власності (торф);

– приватної власності (загальнопоширені корисні копалини);

5) тваринний світ як об'єкт:

– державної власності (дикі тварини у стані природної волі);

– колективної власності (ферми тощо);

– приватної власності (ферми тощо);

6) природно-заповідний фонд як об'єкт:

– державної власності (заповідники, надра, парки тощо);

– колективної власності (заказники, заповідні урочища, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки тощо);

– приватної власності (заказники, заповідні урочища пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки тощо).

1.3.4. Форми та методи забезпечення права власності на природні ресурси

Охорона права власності на природні ресурси здійснюється шляхом встановлення відповідних правових норм і застосування санкцій до осіб, які не виконують їх вимог.

Формами забезпечення права власності на природні ресурси є юридично визначені шляхи охорони та способи захисту повноважень власників на природні ресурси.

Форми охорони права власності на природні ресурси:

– нормативно-регулятивна (законодавча, нормотворча тощо);

– управлінська (інформаційна, контрольно-наглядова тощо);

– судова (міськрайонні суди, господарські суди, Верховний Суд України, Конституційний Суд України, Вищий господарський суд України).

Методи забезпечення права власності на природні ресурси:

– еколого-правові (ліцензійний, запобіжний, лімітний, обмеження діяльності тощо);

– економіко-правові (нормативно-оплатний, понаднормативно- штрафний тощо);

– цивільно-правові (відшкодування матеріальної і моральної шкоди);

– адміністративно-правові (штраф, попередження тощо);

– кримінально-правові (штраф, виправні роботи, позбавлення волі).

1.3.5. Набуття та припинення права власності на природні ресурси

Одними із найважливіших сторін інституту права власності є підстави виникнення та припинення права власності.

Виникнення права власності в одного власника може бути логічним наслідком його припинення для іншого власника, наприклад, із відчуженням майна, тому у таких випадках може йтися про трансформацію суб'єктного складу правовідносин власності.

Як підстави виникнення, так і підстави припинення права власності у своєму змісті є юридичними фактами, тобто вказаними у гіпотезі норми права, конкретними життєвими обставинами, які є підставами виникнення, зміни або припинення правовідносин.

Зверніть увагу, що, крім юридичних фактів, до передумов виникнення і припинення права власності належать норми права, що регулюють ці підстави, та правосуб'єктність учасників правовідносин власності.

За вольовою ознакою юридичними фактами-підставами виникнення і припинення права власності можуть бути як *дії*, так і *події*. Наприклад, *дією-підставою* для виникнення права власності є укладення правочину щодо купівлі майна, а смерть власника є *подією-підставою* для припинення його права власності.

Всі засоби виникнення (придбання) права власності на природні ресурси можна підрозділити на *первісні* і *похідні*.

До первісних підстав виникнення права власності належать такі, за яких право власності у суб'єкта виникає вперше, або незалежно від волі попереднього власника. **До основних первісних підстав набуття права власності належать:** націоналізація, реквізиція, конфіскація, створення (відновлення) природного об'єкта.

Націоналізація – набуття державою як сувереном та носієм політичної влади права власності на об'єкти навколишнього природного середовища.

Реквізицією називається вилучення державою природного об'єкта у власника в державних чи громадських інтересах з виплатою йому повної вартості.

Конфіскація, на відміну від реквізиції, полягає у безоплатному вилученні державою природних ресурсів у вигляді санкції за правопорушення.

Створення або **відновлення** природного об'єкта.

Серед первісних підстав виділяють: створення нової речі; привласнення загальнодоступних дарів природи; набуття права власності на безхазяйну річ; переробка речі; набувальна давність; знахідка; затримання бездоглядної домашньої тварини; знайдення скарбу.

Зверніть увагу, що до первісних підстав набуття права власності на природні ресурси необхідно віднести так звану набувальну давність, порядок застосування якої визначається статтею 119 Земельного Кодексу України.

На відміну від **первісних** підстав набуття права власності, **похідними** є такі способи набуття права власності, при яких право нового власника ґрунтується на праві попереднього власника. До **похідних способів набуття права власності** необхідно віднести цивільні договори (купівлі-продажу, дарування, міни), перехід права власності на природний об'єкт у порядку спадкування та приватизацію природного об'єкта, який перебуває в державній власності.

Зверніть увагу, що при похідних способах набуття права власності до нового власника переходять усі обов'язки, які мав попередній власник.

Припинення права власності – це юридично значимі дії, які спрямовані на припинення повноважень власників на землю, надра, води, ліси, тваринний світ, об'єкти природно-заповідного фонду.

Припинення права власності на природні ресурси – це юридично значимі дії, які вчинюються уповноваженими суб'єктами, та які спрямовані на припинення повноважень власників на належні їм природні ресурси.

Дії, які спрямовані на припинення права власності, можна класифікувати на два види: *правомочні* та *протиправні*.

Правомочні дії – це дії, які спрямовані на припинення права власності і які вчинюються уповноваженими особами у випадках та в порядку, які передбачені чинним законодавством. **До найбільш поширених правомочних дій необхідно віднести:**

1) добровільну відмову;

2) відчуження (продаж);

3) викуп для державних або громадських потреб.

На відміну від правомочних дій, протиправні дії – це дії, вчинені власником природного об'єкта всупереч закону і які внаслідок своєї протиправності послужили підставою для примусового припинення права власності на природний ресурс. **До основних протиправних дій, які можуть бути підставами для припинення права власності на природні об'єкти необхідно віднести:**

1) систематичне невнесення плати (податку);

2) використання природних ресурсів способами, які призводять до зниження їх якості, хімічного та радіоактивного забруднення, погіршення екологічної обстановки;

3) нецільове використання;

4) порушення строків освоєння (використання);

5) укладання угод з порушенням порядку придбання або відчуження природних ресурсів.

На відміну від підстав виникнення, перелік підстав припинення права власності, встановлений у ст. 346 Цивільного кодексу України, є невичерпним. Ця стаття встановлює юридичні

факти, внаслідок яких припиняється право власності на визначене майно. **Підстави припинення права власності:**

1. Право власності припиняється у разі:

1) відчуження власником свого майна;

2) відмови власника від права власності;

3) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;

4) знищення майна;

5) викупу пам'яток культурної спадщини;

6) примусового відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону;

8) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;

9) реквізиції;

10) конфіскації;

11) припинення юридичної особи чи смерті власника;

12) визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

2. Право власності може бути припинене в інших випадках, встановлених законом.

Зверніть увагу, що припинення права власності на природні ресурси здійснюється на основі певних юридичних фактів, зокрема **виділяють чотири основні групи підстав:**

1) обставини, пов'язані з припиненням існування об'єкта права власності (втрата, загибель);

2) обставини, пов'язані з припиненням існування об'єкта права власності (смерть громадянина, припинення діяльності юридичної особи);

3) добровільна відмова (купівля-продаж, дарування);

4) примусове відчуження у власника природного об'єкта всупереч його волі на підставах, зазначених у законі (вилучення природного об'єкта, що використовується безгосподарно чи засобами, що призводять до його знищення).

Припинення права державної власності на природні ресурси може бути лише у випадках надання їх у комунальну або приватну власність. Це означає, що не може мати місця припинення права державної власності на будь-яких примусових підставах

без добровільної згоди власника. На окремі об'єкти природи право державної власності взагалі не може бути припинено. Це стосується об'єктів, що становлять особливу природоохоронну, наукову і естетичну цінність. До них належать тварини, занесені до Червоної книги України; особливо цінні продуктивні землі; землі, зайняті природними історико-культурними об'єктами.

Припинення права приватної власності на природні ресурси чи їх частину або зменшення розмірів може мати місце лише у випадках, прямо передбачених у законі. Екологічне законодавство дає вичерпний перелік підстав припинення права власності і встановлює порядок такого припинення.

Право власності припиняється рішенням відповідного органу влади у випадку добровільної відмови власника, відчуження (продажу) природного об'єкта, викупу для державних або громадських потреб. За незгоди власника природного об'єкта на викуп припинення права власності здійснюється у судовому порядку.

Зверніть увагу, що право власності на природні ресурси припиняється і внаслідок юридичних фактів, що не можна віднести до актів розпорядження самим природним об'єктом. Земельним законодавством України передбачено перехід права власності на земельну ділянку у випадку переходу права власності на будову і споруду, що розміщені на ній. Отже, юридична доля земельної ділянки успадковує юридичну долю будови чи споруди, і право власності на земельну ділянку припиняється або змінюється на підставі припинення або зміни права власності на майно, якщо інше не передбачено договором відчуження і не змінюється цільове призначення земельної ділянки.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення права власності на природні ресурси.
2. Вкажіть специфічні особливості права власності на природні ресурси.
3. Що слід мати на увазі під об'єктивним і суб'єктивним правом власності на природні ресурси?

4. Хто виступає суб'єктами права власності на природні ресурси?

5. Перерахуйте об'єкти права власності на природні ресурси.

6. Які можуть бути об'єкти права власності відповідно до форм власності?

7. Які юридичні факти (фактичні склади) є підставами виникнення та припинення права власності на природні ресурси?

8. Дайте визначення, що є формами забезпечення права власності на природні ресурси?

9. Назвіть форми охорони права власності на природні ресурси.

10. Вкажіть методи забезпечення права власності на природні ресурси.

Тести для самоконтролю

1. Законодавством України передбачено форми власності на природні ресурси:

а) державну;

б) комунальну;

в) приватну;

г) всі відповіді правильні.

2. Об'єктами права власності на природні ресурси є:

а) земля, надра, води, ліси;

б) природно-заповідний фонд, континентальний шельф;

в) тваринний і рослинний світ;

г) всі відповіді правильні.

3. Право власності на природні ресурси розрізняють:

а) об'єктивне;

б) суб'єктивне;

в) змішане;

г) комплексне.

4. Суб'єктивне право власності на природні ресурси:

а) виникає у зв'язку з передачею чи придбанням у власність відповідних природних ресурсів;

б) посвідчується державним актом на право власності або цивільно-правовою угодою про придбання;

в) абсолютний характер;

г) всі відповіді правильні.

5. Методи забезпечення права власності на природні ресурси:

а) еколого-правові;

б) економіко-правові;

в) цивільно-правові;

г) всі відповіді правильні.

Завдання для самоконтролю

Райдержадміністрація прийняла рішення про надання безкоштовно у власність К. безхазяйної колекції тварин, зокрема декількох тварин, занесених до Червоної книги України, з метою створення приватного зоологічного парку.

Чи законне рішення райдержадміністрації? Який порядок набуття у власність безхазяйних об'єктів природи?

ТЕМА 1.4
ПРАВО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

1.4.1. Поняття і види права природокористування.

1.4.2. Принципи права природокористування.

1.4.3. Об'єктивне і суб'єктивне право природокористування.

1.4.4. Право загального і спеціального природокористування та їх ознаки.

1.4.5. Зміст права природокористування.

1.4.6. Підстави виникнення і припинення права природокористування.

1.4.1. Поняття і види права природокористування

У науковій і навчальній юридичній літературі у контексті *«права користування природними ресурсами»* науковцями застосовується термін *«право природокористування»* у тотожному значенні. Однак **природокористування** – це форма взаємодії людини (або інших похідних від неї суспільних формацій) і навколишнього природного середовища, що реалізується, зокрема, через систему заходів, спрямованих на використання природних ресурсів.

Природокористування – це юридично обумовлена, правомірна вольова діяльність людини або інших формувань у її особі, пов'язана з пошуком, вивченням та використанням природних ресурсів з метою задоволення своїх життєво необхідних та інших потреб.

Зауважимо!!! Виходячи з вищезазначеного визначення, **природокористування** є регламентованою правом діяльністю. Отже, потрібно визначити, що ж є **правом природокористування**.

Право природокористування є похідним від права власності чи права володіння природними ресурсами – закріплення їх за конкретними власниками чи користувачами. Маючи у володінні природні ресурси на праві власності чи праві користування, можна використовувати їх з метою вилучення з них їхніх корисних властивостей.

Право природокористування – це система юридичних норм і засобів, спрямованих на врегулювання відносин щодо ефективного використання, відновлення і охорони природних ресурсів, забезпечення матеріальних, економічних, соціальних інтересів та законних прав суб'єктів природокористування.

Правова класифікація видів природокористування ґрунтується на суттєво важливих ознаках. Для кожного природокористування основною такою ознакою є вид природного об'єкта, який визначає найбільш важливі особливості відповідного природокористування. Отже, за **видами природних об'єктів,** які використовуються, *можна виділяти:* право землекористування; право лісокористування; право водокористування; право користування надрами; право користування тваринним світом, право користування природно-заповідним фондом (рис. 1.5).

Рис. 1.5. Різновиди права природокористування

Особливості конкретного виду природокористування залежать також від суб'єкта, який наділений певними правомочностями і обов'язками. Отже, класифікація видів природокористування здійснюється одночасно за їх об'єктами і суб'єктами, відповідно до яких природокористування можна розмежувати на право організацій, підприємств, установ і право користування природними об'єктами громадян.

Основною є класифікація права природокористування на: *загальне* та *спеціальне.*

За строками здійснення природокористування поділяється на: ***постійне*** *(термін користування не визначений)*; ***тимчасове***, яке, в свою чергу, поділяється на ***довгострокове*** *(до 25 років для водокористування – ст. 50 Водного кодексу України, до 50 років для користування лісами – ст. 18 Лісового кодексу України, користування надрами – ст. 15 КУпН3)* та ***короткострокове*** *(до 3 років для водокористування, до 1 року для користування лісами, до 5 років для користування надрами)*. Певні особливості притаманні праву користування природними ресурсами на умовах оренди.

За **підставами виникнення** розрізняють ***первинне*** (похідне від права власності) та ***вторинне*** (похідне від первинного користування) природокористування.

За **режимом користування** можливо виділити ***спільне*** та ***відокремлене користування***.

Зверніть увагу, що наведена класифікація видів права природокористування не є вичерпною, можливий поділ на види і за іншими класифікаційними критеріями.

1.4.2. Принципи права природокористування

Право природокористування ґрунтується на певних **принципах** – правових ідеях, закладених в основу правового регулювання відносин з використання, відновлення та охорони природних ресурсів.

Принципи права природокористування – це основні засади, основні положення, основні ідеї правового регулювання (галузі права, правового інституту чи іншого правового масиву), сформульовані в одній або кількох правових нормах. **Принципи** – це положення чинного права.

Принципи права природокористування – це основні, вихідні засади, керівні ідеї виникнення, розвитку та функціонування інституту права природокористування, які об’єктивно обумовлені,

закріплені або виводяться з норми чинного екологічного законодавства і характеризуються універсальністю, імперативністю, загальнозначущістю, регулятивністю, взаємоузгодженістю, системністю, предметною належністю до екологічного права.

Принципи права природокористування є похідним поняттям від поняття «принципи права», тому першим притаманні всі ознаки й особливості останніх.

Зверніть увагу, що **принципи права природокористування**, як і принципи екологічного права, є такими вихідними засадами, керівними положеннями, яким притаманні всі ознаки загального поняття «принципи права», тільки з галузевою (предметною) «прив'язкою».

Принципи системи права природокористування

Загальноправові принципи, характерні для права в цілому, визначають якісні особливості всіх правових норм національної правової системи незалежно від специфіки регульованих ними суспільних відносин. Вони діють у всіх галузях права, через що їх називають загальними (за обсягом), або основними. Вони притаманні всім галузям права, проходять крізь всю матерію права і можуть бути виділені практично для кожного правового інституту. До таких принципів належать єдність прав і обов'язків суб'єктів суспільних відносин, гарантованість прав і свобод громадян, принцип відповідальності за вину, принцип законності, поєднання стабільності і динамізму та деякі інші.

Міжгалузеві принципи, що діють відразу в кількох галузях права. Це зазвичай принципи, що встановлюють засади регулювання суспільних відносин галузями права, які мають певні споріднюючі ознаки (галузі матеріального чи процесуального права, публічного чи приватного права). Вони використовуються для регулювання цивільно-правової складової правовідносин, які виникають з приводу використання природних ресурсів. Вони ж знаходять своє відображення та закріплення і в галузевому екологічному законодавстві (компенсація шкоди в установленому порядку, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства).

Галузеві принципи підкреслюють особливості екологічного права як галузі права і нарівні з предметом і методом сприяють індивідуалізації галузі як самостійної в загальній системі права. Галузевими принципами, які є одночасно і принципами права природокористування, є такі: пріоритетність вимог екологічної безпеки; гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; екологізація матеріального виробництва; поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища; вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва та ряд інших.

Принципами інституту права природокористування є такі основні засади правового регулювання використання суспільством навколишнього природного середовища, на яких базується та відповідно до яких розвивається увесь інститут права природокористування. **Такими принципами є:** цільовий характер використання природних ресурсів; додержання екологічних і санітарно-гігієнічних вимог під час використання природних ресурсів; збалансованість економічних, соціальних та екологічних чинників у процесі природокористування (забезпечення сталого природокористування); екосистемний підхід до природи як до цілісного організму, неспричинення в процесі використання одного природного ресурсу шкоди іншим; непорушення в процесі природокористування прав та інтересів інших власників і користувачів природних ресурсів; безкоштовність загального і платність спеціального природокористування та деякі інші.

Зауважимо, що **принципи структури права природокористування** необхідно поділити на *принципи загально соціального* і *юридичного права*.

Принципами загальносоціального права природокористування (принцип безоплатності та принципи доступності загального природокористування). Вони є вихідними положеннями, що закріплюють можливість кожної фізичної особи задовольняти життєво необхідні потреби за рахунок використання природних ресурсів. Названі принципи є основою для розроблення та виконання законодавства, яке регулює відносини з приводу використання кожного

природного об'єкта, в частині правового забезпечення загального природокористування.

Принципами юридичного права є положення, які встановлені державою і забезпечують державно-правовий вплив на розвиток та функціонування інституту права природокористування з метою забезпечення передусім завдань та інтересів держави. Прикладом такого принципу є платність спеціального природокористування.

Принципи публічного і приватного права природокористування. Зверніть увагу, що більша частина принципів права природокористування за своєю правовою природою є принципами публічного права, адже вони здебільшого встановлюються як положення, що мають імперативну вказівку щодо певного напряму правового регулювання. Наприклад, принцип цільового характеру природокористування, платність спеціального природокористування. Водночас принципи приватного права теж присутні, в тому числі з урахуванням міжгалузевих принципів права. Так, міжгалузевий принцип цивільного права – свобода договору – може розглядатися як принцип права природокористування при здійсненні використання природних об'єктів приватної форми власності. Принцип свободи вибору форм та способів здійснення природокористування в межах, дозволених законом.

Принципи регулятивного і охоронного права виділяються залежно від того, на яку поведінку вони розраховані. Регулятивні принципи здебільшого передбачають наявність правомірної поведінки, а тому є основами правового регулювання, які встановлюють правила поведінки при здійсненні природокористування (раціональність природокористування, екосистемний підхід до природокористування). Принципи охоронного права зосереджені на покаранні та запобіганні правопорушенням у сфері природокористування.

Зверніть увагу, що у зв'язку з тим, що природокористування розглядається як форма правомірної поведінки, то, на перший погляд, принципів охоронного права природокористування бути не повинно. Проте галузеві принципи невідворотності відповідальності, компенсації шкоди, завданої довкіллю, повною мірою поширюються на діяльність у сфері природокористування та є частиною права природокористування.

Принципи матеріального і процесуального права природокористування. Матеріальні принципи закладають основи правового статусу суб'єктів – природокористувачів, визначають правові засади права користування окремими природними об'єктами. Процесуальні принципи визначають загальні засади порядку здійснення природокористування. У зв'язку з тим, що природокористування розглядається як процес, більша частина принципів права природокористування має процесуальний характер (дозвільний характер спеціального природокористування, ефективність та збалансованість природокористування тощо).

Принципи правотворення права природокористування поділяють на загальні (притаманні правотворчому процесу у всіх галузях права і однакові для всіх) та спеціальні (відображають особливості правотворення в певній галузі чи інституті). До таких *загальних принципів правотворення* належать: принцип верховенства права; принцип соціальної доцільності; принцип системності і узгодженості. *Спеціальним принципом правотворення* інституту права природокористування є викладений у ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» принцип встановлення екологічного податку, збору за спеціальне використання води, збору за спеціальне використання лісових ресурсів, плати за користування надрами відповідно до Податкового кодексу України. Цей принцип був закріплений з прийняттям Податкового кодексу України і передбачає, що тільки податковим законодавством можуть встановлюватися плата і збори за використання природних ресурсів.

Принципи правоохорони також поділяють на загальні та спеціальні. *Загальними принципами* є основні засади побудови та функціонування всієї правоохоронної системи (законність, доцільність, системність тощо). *Спеціальними принципами правоохорони* є основні положення, що визначають захист права в певній сфері (відповідальності за екологічну шкоду, невідворотність відповідальності тощо).

До **принципів правореалізації** належать принципи використання, принципи виконання, принципи дотримання, принципи застосування. Така класифікація принципів є наслідком застосування (поширення на принципи) такого критерію, як характер припису диспозиції норм права.

До основних принципів права природокористування необхідно віднести такі:

– платність спеціального та безплатність загального природокористування;

– використання природних ресурсів лише за їх цільовим призначенням;

– комплексність дій з використання та охорони природних ресурсів;

– обов'язковість відшкодування шкоди, завданої природним ресурсам;

– множинність правових форм природокористування;

– стабільність права природокористування;

– стимулювання ефективного природокористування;

– лімітування природокористування;

– пріоритетність забезпечення екологічної безпеки природокористування.

1.4.3. Об'єктивне і суб'єктивне право природокористування

Інститут права природокористування займає одне з центральних місць структури екологічного права, і розглядається в двох аспектах: *об'єктивному* та *суб'єктивному значенні*.

Об'єктивне право природокористування – сукупність екологічних норм, які визначають підстави виникнення, зміни та припинення права природокористування, встановлюють комплекс прав та обов'язків природокористувачів, формують юридичні засоби захисту прав та інтересів суб'єктів природокористування.

Право природокористування як об'єктивне право в юридичній літературі розглядається так:

– **як інститут екологічного права** – право природокористування є сукупністю норм, закріплених у нормативно-правових актах, з приводу регулювання відносин, що виникають при використанні природних ресурсів;

– **як інститут права** – сукупність правових норм різних галузей природноресурсового законодавства, що регулюють суспільні відносини щодо використання корисних властивостей природних об'єктів;

– **як інститут Загальної частини екологічного права**, в якому об'єднані норми, що визначають спільні положення для права користування всіма видами природних об'єктів, включаючи і норми, які регулюють їхнє комплексне використання;

– **як система юридичних норм і засобів**, спрямованих на врегулювання відносин щодо ефективного використання, відновлення і охорони природних ресурсів, забезпечення багатогранних матеріальних, економічних і соціальних інтересів та законних прав суб'єктів природокористування тощо;

– **як інститут екологічного права**, що складається з сукупності правових норм, які регулюють підстави та порядок використання природних ресурсів, права і обов'язки природокористувачів, а також охорону їх прав та законних інтересів.

Зверніть увагу, що аналіз спеціальної літератури та досліджень різних авторів дає можливість виділити **певні ознаки об'єктивного права природокористування:**

по-перше, це **правовий інститут** – система норм, які регулюють відносини з приводу використання природних ресурсів;

по-друге, це інститут **Загальної частини екологічного права**, однак норми його містяться в **Особливій частині екологічного права** та **інших галузей права**;

по-третє, **вказаний правовий інститут має міжгалузевий характер**, його норми містяться в різних галузях права, однак об'єднуються спільними положеннями щодо використання кожного природного об'єкта.

Об'єктивне право природокористування – це система правових норм, які встановлюють загальні вимоги до здійснення діяльності щодо пошуку, вивчення та використання людиною природних ресурсів з метою задоволення своїх життєво необхідних та інших потреб *(міжгалузевий правовий інститут Загальної частини екологічного права)*.

Суб'єктивне право природокористування – сукупність прав та обов'язків суб'єктів природокористування, які забезпечують можливість вилучати корисні властивості з природних об'єктів, вчиняти дії, спрямовані на відтворення природних ресурсів, захист порушених суб'єктивних прав природокористування.

Під суб'єктивним правом природокористування потрібно розуміти забезпечену законом можливість безпосередньої експлуатації природного об'єкта з метою одержання певних благ.

Зауважимо, що єдиної точки зору на поняття суб'єктивного права природокористування в науці екологічного права не існує. Наукові дискусії відбуваються як щодо визначення, так і щодо змісту права природокористування, а розкриття сутності цих категорій часто проходить у рамках досліджень правової природи окремих видів природокористування (земле-, водо-, надрокористування тощо). Результати таких досліджень необхідно розглядати в контексті поширення ознак часткового – окремого виду користування на ціле – право природокористування.

Зверніть увагу, що категорії **«суб'єктивне право природокористування»** не притаманні такі явища, як принципи права. Суб'єктивне право залежить від волі суб'єкта та належить йому. **Принцип права** – категорія об'єктивна, а тому має бути притаманна об'єктивному праву природокористування.

1.4.4. Право загального і спеціального природокористування та їх ознаки

Право загального природокористування означає гарантовану законом можливість усіх громадян користуватися об'єктами навколишнього природного середовища з метою задоволення своїх духовних, естетичних, оздоровчих, рекреаційних потреб.

Право спеціального природокористування означає можливість конкретного суб'єкта використовувати у встановленому законом порядку і на основі спеціального юридичного документа (державного акта, дозволу тощо) визначену частину природних ресурсів відповідно до їх цільового призначення для задоволення власних та суспільних інтересів.

Право спеціального природокористування виникає на підставі цілого ланцюга юридичних фактів, найважливішим із яких є отримання спеціального дозволу.

Дозвіл на спеціальне використання природних ресурсів – це офіційний документ, який засвідчує право підприємств, установ, організацій, громадян на використання конкретних природних ресурсів у межах затверджених лімітів.

Загальний порядок отримання таких дозволів регулюється «Положенням про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів», яке було затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 459 від 10 серпня 1992 року.

Відповідно до п. 2 вказаного положення до природних ресурсів, на які видається дозвіл на спеціальне використання, *належать:*

– природні ресурси континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони;

– тварини, в тому числі риби, водні безхребетні та морські ссавці, які перебувають у стані природної волі, а також інші об'єкти тваринного світу, віднесені до природних ресурсів загальнодержавного значення;

– природні ресурси в межах території та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення;

– види тварин і рослин, занесені до Червоної книги України;

– корисні копалини, за винятком загальнопоширених;

– природні ресурси місцевого значення;

– природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України.

Видача дозволів на спеціальне використання природних ресурсів здійснюється:

– щодо природних ресурсів континентального шельфу й виключної (морської) економічної зони (крім корисних копалин, рибних запасів та інших об'єктів водного промислу), немисливських видів тварин, природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення (крім мисливських тварин), видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, природних рослинних угруповань, занесених до

Зеленої книги України, – *органами Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України*;

– щодо корисних копалин, зокрема тих, що видобуваються на континентальному шельфі, – *Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України*;

– щодо рибних запасів та інших об'єктів водного промислу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення – *органами Державного агентства меліорації та рибного господарства України*;

– щодо добування ведмедя, кабана, лані, оленів благородного та плямистого, козулі, лося, муфлона, білки, бабака, бобра, нутрії вільної, ондатри, куниць лісової та кам'яної, норки американської, тхора лісового, а також вовка, лисиці, бродячих собак і котів, сірих ворон, сорок, граків не в мисливський сезон або в заборонених для полювання місцях – *органами Державного агентства лісових ресурсів України*;

– щодо добування вовка, лисиці, бродячих собак і котів, сірих ворон, сорок, граків, а також на селекційний та вибірковий діагностичний відстріл мисливських тварин для ветеринарно-санітарної експертизи в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду – *органами Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України*;

– щодо добування пернатої дичини, кроля дикого, зайця-русака, єнотовидного собаки, вовка та лисиці, а також бродячих собак і котів, сірих ворон, сорок, граків (під час полювання на інші види мисливських тварин) – користувачами мисливських угідь;

– щодо природних ресурсів місцевого значення (крім корисних копалин) – місцевими радами за погодженням з *органами Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України*.

Видача дозволу на спеціальне використання природних ресурсів здійснюється на підставі клопотання (заявки) природокористувача з обґрунтуванням потреби в цих ресурсах. Клопотання щодо видачі дозволу на спеціальне використання природних ресурсів, за винятком об'єктів тваринного світу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення, погоджу-

ється з відповідною місцевою радою, власником або постійним користувачем цих природних ресурсів. Для отримання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів клопотання погоджується також з відповідними державними органами, а саме:

– *Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів* – у разі використання ресурсів тваринного світу, зокрема рибних запасів та інших об'єктів водного промислу, а у разі використання цих ресурсів з метою одержання лікувально-технічної сировини – також з органами *Міністерства охорони здоров'я України*;

– *Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України* – у разі спеціального використання рибних запасів та інших об'єктів водного промислу загальнодержавного значення, за винятком їх промислового добування, а також любительського та спортивного рибальства, яке здійснюється у порядку спеціального використання;

– *Державна служба України з питань праці* – у разі користування гідромінеральними ресурсами, а також при видачі гірничих відводів на розробку мінеральних ресурсів.

Одним із видів дозволів на спеціальне природокористування є **ліцензія** – документ державного зразка, який засвідчує право ліцензіата на провадження зазначеного в ньому виду господарської діяльності, пов'язаної із природокористуванням протягом визначеного строку за умови виконання ліцензійних умов відповідно до ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності». **Видами господарської діяльності в галузі природокористування, що підлягають ліцензуванню,** *є:*

1) пошук (розвідка) корисних копалин;

2) видобування уранових руд;

3) видобуток дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення, напівдорогоцінного каміння;

4) централізоване водопостачання та водовідведення;

5) діяльність, пов'язана з промисловим виловом риби на промислових ділянках рибогосподарських водойм, крім внутрішніх водойм (ставків) господарств.

1.4.5. Зміст права природокористування

Учасники відносин з приводу природокористування виступають як конкретні носії прав і обов'язків, встановлених природоохоронними нормами і забезпечених діяльністю відповідних управлінських структур держави щодо використання природних ресурсів.

Зміст права природокористування – сукупність прав і обов'язків суб'єктів права природокористування (природокористувачів), обумовлених нормами чинного законодавства чи відповідною угодою на користування природними ресурсами (договором оренди тимчасового, короткострокового чи довгострокового користування).

Змістом права природокористування є взаємні права та обов'язки природокористувачів. У системі прав та обов'язків природокористувачів можна виділяти загальні та спеціальні права та обов'язки.

Загальні права та обов'язки – це такі, що властиві всім суб'єктам природокористування незалежно від видів об'єктів.

Спеціальні права та обов'язки визначаються в залежності від природного об'єкта і належать користувачам тільки конкретного природного об'єкта (землі, надр, вод тощо).

Загальними правами природокористувачів є такі:

– використовувати природні об'єкти відповідно до їх цільового призначення;

– експлуатувати корисні властивості природних ресурсів;

– передавати ресурси у вторинне користування на умовах, визначених законом;

– отримувати компенсацію за поліпшення якості природних ресурсів у разі їх вилучення;

– подавати до суду позови про відшкодування шкоди, заподіяної користувачам.

Загальними обов'язками природокористувачів виступають такі:

– забезпечувати цільове використання природних ресурсів;

– раціонально використовувати природні ресурси;

– здійснювати заходи з охорони природних об'єктів;

– своєчасно вносити плату за спеціальне природокористування;

– не порушувати прав інших природокористувачів;

– компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням і негативним впливом на природу.

Зверніть увагу, що **зміст права природокористування** становить комплекс прав та обов'язків суб'єктів права природокористування (природокористувачів), встановлених нормами чинного законодавства чи угодою, укладеною між учасниками відносин з приводу природокористування.

1.4.6. Підстави виникнення і припинення права природокористування

Підставами виникнення відносин права природокористування є відповідні юридичні факти. Для права загального природокористування таким юридичним фактом є волевиявлення суб'єкта на основі чинної правової норми, яка передбачає і дозволяє здійснювати таке користування.

Для права спеціального природокористування потрібен певний юридичний склад (при цьому для кожного окремого виду він має свою специфіку), який у загальному охоплює:

– волевиявлення суб'єкта (як правило, це подання письмового клопотання);

– отримання дозволу на спеціальне використання;

– прийняття рішення про передачу у користування конкретної частини природного об'єкта або укладення договору оренди;

– відведення частини цього об'єкта в натурі;

– за потреби отримання інших документів, зокрема погоджень з відповідними державними органами.

Зверніть увагу, що підставою виникнення права природокористування є отриманий у результаті укладення угоди дозвіл, виданий і зареєстрований спеціально уповноваженим на те державним органом України з вказівкою видів, об'ємів, лімітів

господарської діяльності щодо використання природних ресурсів, екологічних вимог, лише за умови отримання яких дозволяється природокористування, та наслідків недотримання цих вимог.

В екологічному законодавстві знаходять своє врегулювання не лише процеси виникнення права природокористування, а й підстави та порядок його припинення (призупинення). Для різних видів права природокористування, а також залежно від об'єктів цього права, в нормативних актах визначено різні підстави припинення або призупинення природокористування. Деякі із підстав є загальними для всіх або більшості видів природокористування, інші – мають спеціальний характер і розповсюджуються лише на окремі види права природокористування.

Загальними підставами припинення права природокористування можуть бути такі:

– добровільна відмова від права природокористування земельною ділянкою;

– вилучення природного об'єкта у випадках, передбачених законодавством;

– припинення діяльності державних або комунальних підприємств, установ та організацій;

– використання природного об'єкта способами, які суперечать екологічним вимогам;

– використання об'єкта не за цільовим призначенням;

– систематичне невнесення плати та спеціальне природокористування;

– закінчення строку, на який надавався об'єкт.

Повне припинення права природокористування настає, коли природокористувач позбавляється права користування на весь наданий йому природний об'єкт.

Частковим припиненням права природокористування вважається вилучення у природокористувача тільки частини природного об'єкта зі збереженням за ним права користування залишеною частиною.

Існують також підстави, за наявності яких припинення права природокористування завжди обов'язкове і підстави, які

залежно від розсуду компетентних органів можуть спричинити, а можуть і не спричинити припинення цього права. У зв'язку з цим такі підстави можна розмежувати на *обов'язкові (безумовні)* і *умовні*.

Для всіх видів права природокористування спільною підставою його припинення є добровільна відмова від права користування природним об'єктом або його частиною, коли відпала потреба в ньому. Термін *«відпала потреба»* законодавець вживає щодо організацій, підприємств і установ, а термін *«відмова від нього»* – стосовно громадян.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення права природокористування в об'єктивному і суб'єктивному розумінні.
2. Назвіть основні принципи права природокористування.
3. Перерахуйте види права природокористування.
4. Вкажіть види за строками здійснення природокористування.
5. У чому полягають основні відмінності між загальним і спеціальним природокористуванням?
6. Які притаманні риси природним об'єктам загального користування?
7. Хто виступає суб'єктами права природокористування?
8. Розкрийте систему прав та обов'язків природокористувачів. Порівняйте їх з правами власників на прикладі окремого виду (видів) природних ресурсів.
9. Вкажіть головні підстави виникнення права природокористування.
10. У яких випадках законодавство передбачає зміну умов природокористування та обмеження прав природокористувачів?

Тести для самоконтролю

1. До основних принципів права природокористування відносять:

а) принцип похідного характеру права природокористування від права власності;

б) принцип цільового використання природних об'єктів;

в) принцип комплексного природокористування;

г) всі відповіді правильні.

2. Принцип, який забезпечується пріоритетом надання природних об'єктів у безстрокове користування, це:

а) принцип безоплатності загального та платності спеціального природокористування;

б) принцип стабільності і стійкості права природокористування;

в) принцип раціонального і ефективного природокористування;

г) принцип комплексного природокористування.

3. Основною є класифікація права природокористування на:

а) загальне природокористування;

б) спеціальне природокористування;

в) галузеве природокористування;

г) змішане природокористування.

4. За строками здійснення природокористування поділяється на:

а) постійне;

б) тимчасове;

в) разове;

г) на один рік.

5. Головними підставами виникнення права природокористування є:

а) волевиявлення особи про надання їй у користування природного об’єкта;

б) отримання дозволу на спеціальне використання;

в) видача відповідного документа, який посвідчує право користування;

г) всі відповіді правильні.

Завдання для самоконтролю

До селищної ради звернувся С. із проханням передати йому у власність ліс, площею *3 га*, що розташований поряд із його будівлею. У заяві він просив передати йому земельну ділянку під лісом в оренду, а сам ліс – у власність. Селищна рада відмовила йому з посиланням на те, що С. є іноземцем.

Чи законне рішення селищної ради? Чи зміниться рішення, якщо С. набуде громадянство України? Які підстави набуття лісу у приватну власність?

ТЕМА 1.5
УПРАВЛІННЯ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ НАКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

1.5.1. Загальна характеристика управління у галузі охорони навколишнього природного середовища.

1.5.2. Органи публічного управління у галузі охорони навколишнього природного середовища.

1.5.3. Функції управління у галузі охорони навколишнього природного середовища.

1.5.3.1. Планування у галузі охорони навколишнього природного середовища.

1.5.3.2. Екологічний моніторинг.

1.5.3.3. Державний облік у галузі охорони навколишнього природного середовища.

1.5.3.4. Екологічне нормування, лімітування, ліцензування.

1.5.3.5. Екологічна експертиза.

1.5.3.6. Екологічний аудит.

1.5.3.7. Контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища.

1.5.4. Громадське управління у галузі охорони навколишнього природного середовища.

1.5.1. Загальна характеристика управління у галузі охорони навколишнього природного середовища

Управління в екологічній сфері – це врегульована правовими нормами організаційно-виконавча діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування та об’єднань громадян, спрямована на використання природних ресурсів, охорону екологічного середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Екологічне управління – це механізм організації і система діяльності органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування у сфері публічних екологічних відносин, які

виникають у зв'язку з природокористуванням, відтворенням природних ресурсів, охороною навколишнього природного середовища, забезпеченням екологічної безпеки.

Загальні риси сутності екологічного управління:

1) воно є різновидом соціального управління, елементом системи суспільних відносин, і його характер і зміст залежать від їх сутності;

2) *екологічне управління* – це діяльність суб'єктів, наділених владними повноваженнями, і воно завжди пов'язане із впливом одних суб'єктів на інших;

3) *екологічне управління* спрямоване на досягнення безпеки довкілля для людини і збереження його компонентів;

4) *екологічне управління* ґрунтується на нормах права.

Метою управління в галузі охорони навколишнього природного середовища є реалізація законодавства, контроль за додержанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, досягнення узгодженості дій державних і громадських органів у галузі охорони навколишнього природного середовища.

У **державній системі екологічного управління** застосовується *загальне управління*, яке здійснюється в особі державних законодавчих, виконавчих, правових органів, і уповноважене, або *спеціальне*, управління, яке здійснюється суб'єктами, що мають спеціальне повноваження на екологічне управління відповідно до чинного законодавства. Цей поділ має своє відображення у структурі функцій управління – *загальних* та *спеціальних*.

До загальних функцій належать: законодавче регулювання, прогнозування, планування, організація, координація, погодження, контроль і нагляд.

До спеціальних функцій належать: біовпорядження, ресурсовпорядження, розподіл і перерозподіл природних ресурсів, облік природних ресурсів, спеціалізований контроль, лімітування, нормування, експертиза, моніторинг, вирішення спорів, забезпечення відповідальності за екологічні правопорушення, стандартизація, аудит, сертифікація, ліцензування, страхування, організація освіти, інформування, постійне вдосконалення управління.

1.5.2. Органи публічного управління у галузі охорони навколишнього природного середовища

Державне управління в галузі охорони навколишнього природного середовища здійснюють Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві ради та виконавчі органи сільських, селищних, міських рад, державні органи з охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів та інші державні органи відповідно до законодавства України.

Державними органами управління в галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів є центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, а на території Автономної Республіки Крим – орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища та інші державні органи, до компетенції яких законами України віднесено здійснення зазначених функцій.

Особливе місце в системі органів публічної влади, які здійснюють управління у цій сфері, належить органам місцевого самоврядування. Відповідно до ст. 15 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» відповідальність за стан навколишнього природного середовища на своїй території покладена на місцеві ради, в цьому зв'язку і коло повноважень, які вони мають, досить велике. **Основні питання, що забезпечують місцеві ради, ґрунтуються на:**

– реалізації екологічної політики та прав громадян у екологічній сфері;

– виданні дозволу на розміщення на власній території частин підприємства, установ чи організації;

– затвердженні проєкту планування та побудови населеного пункту, його генерального плану;

– затвердженні екологічних програм місцевого рівня, організації досліджень природного середовища;

– виданні дозволів щодо спеціального використання ресурсів природи місцевого рівня;

– контролі у виконанні законодавства у природоохоронній сфері;

– припиненні бізнес-діяльності підприємства, установи чи організації в місцевому підпорядкуванні через порушення законодавства щодо охорони природного середовища.

Компетенція виконавчого та розпорядчого органу місцевої ради включає:

– реалізацію рішення місцевої ради;

– координацію діяльності місцевого органу управління, підприємства, установи та організації;

– розробку місцевої екологічної програми;

– використання коштів місцевого фонду в охороні навколишнього природного середовища;

– прийняття рішення про організацію об'єкта природно-заповідного фонду чи території місцевого рівня тощо.

1.5.3. Функції управління у галузі охорони навколишнього природного середовища

Зміст управління найбільш виразно проявляється в його функціях, які є порівняно самостійними, спеціалізованими частинами змісту управлінської діяльності, що характеризуються певною цільовою спрямованістю та якісною однорідністю, складністю та стабільністю владно-організучого впливу суб'єкта управління, спрямованого на забезпечення життєво значущих потреб об'єкта управління.

Функція управління в галузі охорони навколишнього природного середовища – це визначений у законодавчих та інших нормативно-правових актах напрям діяльності суб'єкта чи групи суб'єктів щодо організації охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання, відтворення природних ресурсів.

Загальні напрями формування функцій екологічного управління передбачені ст. 16 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», де зазначається, що управління охороною навколишнього природного середовища полягає у здійсненні в цій галузі функцій спостереження, дослідження, стратегічної екологічної оцінки, оцінки впливу на довкілля, контролю, прогнозування, програмування, інформування та іншої виконавчо-розпорядчої діяльності.

Функції екологічного управління у науковій літературі характеризують як:

– основні напрями організаційно-правового впливу на суспільні відносини в галузі охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки;

– види діяльності державних органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та громадських організацій із забезпечення організації раціонального використання природних ресурсів, їх відтворення та захисту і охорони навколишнього середовища;

– основні напрями діяльності органів державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадських об'єднань щодо забезпечення організації раціонального використання природних ресурсів, їх відтворення і захисту, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки;

– основні напрями діяльності відповідних суб'єктів щодо організації охорони довкілля;

– визначений у законодавчих та інших нормативно-правових актах напрям діяльності суб'єктів щодо організації охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки та використання та відтворення природних ресурсів.

До основних функцій управління в галузі охорони навколишнього природного середовища відносять: планування у галузі охорони навколишнього природного середовища; екологічний моніторинг; державний облік у галузі охорони навколишнього природного середовища; екологічне нормування, лімітування, ліцензування; екологічна експертиза; екологічний аудит; контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища.

1.5.3.1. Планування у галузі охорони навколишнього природного середовища

Планування – це визначена, пройнята єдністю і цілеспрямованістю, однорідна за своєю структурою сфера державної діяльності із забезпечення планомірного розвитку економіки і соціально-культурних процесів у суспільстві (*А. Ф. Ноздрачов*).

Планування – це визначення напрямів, пропорцій, темпів, кількісних і якісних показників розвитку тих або інших процесів у системі державного управління і, зокрема, реалізації державних функцій (*Ю. М. Старилов*).

Планування – це функція управління, що полягає у визначенні мети, напрямів, завдань, засобів реалізації тих чи інших процесів (соціальних, економічних, політичних, культурних тощо), розробленні програм, за допомогою яких має бути досягнуто мети (*Ф. Д. Фіночко*).

Екологічне планування як функція управління – це діяльність уповноважених державних органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, спрямована на створення екологічно обґрунтованих імперативів раціонального і комплексного використання природних ресурсів, їх відтворення, а також охорони навколишнього природного середовища (*А. П. Гетьман*).

Функція екологічного планування міститься у визначенні цілей, напрямів і конкретних завдань у сфері охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів, а також засобів їх досягнення на основі наукових принципів природокористування *(М. І. Єрофєєв)*.

Для раціонального вирішення завдань з охорони навколишнього природного середовища важливе значення має розвиток перспективного планування, використання єдиної системи планів – довгострокових, середньострокових та короткострокових і оперативних.

У межах **довгострокового планування** збільшуються можливості більш обґрунтованого визначення масштабів витрат та отримання ефекту від реалізації планів, узгодженого пропорційного розвитку окремих підприємств та господарств.

У **довгостроковому плані** визначається перелік програм капітальних вкладень, найважливіших будов та об'єктів екологічного комплексу. Показники планів на довгостроковий період мають бути базою для середньострокових планів. При цьому в перші *п'ять років* запланованого періоду об'єми впровадження запланованих заходів потрібно визначити по роках, а в наступні – на періоди *три* чи *п'ять років* і на *кінцеві роки*. Виділення кінцевого року необхідне для обґрунтування показників розвитку раціонального природокористування окремих підприємств.

Середньостроковий план, як правило, план на *п'ятирічний період*. Можуть розроблятися плани на 2–3-річні періоди. *П'ятирічний план* має визначене самостійне значення для реалізації стратегічних цілей довгострокового періоду. Цей вид планування охоплює всю систему показників і різні форми збалансованості.

П'ятирічний план розробляється в галузевому, регіональному та програмному розділах для всіх рівнів планового керівництва – від народного господарства в цілому до об'єднань, підприємств та їхніх первинних ланок (ділянок, бригад).

Короткострокові плани зазвичай складаються на рік. На базі річних планів здійснюється оперативне планування (квартальне, місячне, тижнево-добове) й управління екологізацією виробництва. З річними планами пов'язана система економічного стимулювання та фінансування.

Відповідно до п. «ж» ст. 19 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», підприємства, установи та організації погоджують з органами місцевого самоврядування поточні та перспективні плани роботи з питань охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів.

План підприємств з питань охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів складається з таких розділів:

– охорона і раціональне використання водних ресурсів;

– охорона повітряного басейну;

– охорона і раціональне використання земель;

– охорона і раціональне використання мінеральних ресурсів;

– організаційно-просвітницькі заходи.

У розділі *«Охорона і раціональне використання водних ресурсів»*, передбачається комплекс заходів, що забезпечує скорочення витрат питної води, припинення скидів неочищених стоків у поверхневі водні об'єкти, недопущення в скидах стічних вод перевищення нормативних показників забруднюючих речовин. Реалізація забезпечується розробкою заходів з удосконалення технологічних процесів виробництва та обладнання, будівництва споруд для очищення стічних вод, створення оборотних систем виробничого водопостачання, впровадження енерго- та ресурсозберігаючих технологій тощо. Крім того, у цьому розділі визначаються обсяги водоспоживання, водовідведення та скидів стічних вод усіх категорій, що використовуються підприємством.

Розділ *«Охорона повітряного басейну»* містить природоохоронні заходи, спрямовані на зниження обсягів шкідливих речовин, що викидаються в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення на підприємстві та забезпечення дотримання нормативів гранично-допустимих концентрацій викидів у санітарно-захисній зоні підприємства.

Зверніть увагу, що показники цього розділу зазначаються окремо для кожного джерела забруднення з подальшим визначенням зведених даних по підприємству.

У розділі *«Охорона і раціональне використання земель»* відображаються напрями використання земельних ділянок, які перебувають у користуванні підприємства під час здійснення господарської діяльності і включають заходи зі створення захисних зелених зон, будівництва та реконструкції протиерозійних, гідротехнічних, протикарстових споруд та інших. Передбачається розробка заходів, спрямованих на попередження (ліквідацію) забруднення ґрунтів відходами виробництва, проведення своєчасної рекультивації порушених земель та використання родючого шару ґрунту.

Зверніть увагу, що до показника, який характеризує площі порушених земель, відносять землі, порушені під час добування корисних копалин, що перебувають під будівельними й іншими роботами, пов'язаними з порушенням ґрунтового покриву, гідрологічного режиму, зайняті під териконами, смітниками і т.п.

Дані про використання земель відображаються в плані у зведеному вигляді, за виключенням земель, що рекультивовані і передані землекористувачам для використання.

У розділі *«Охорона і раціональне використання мінеральних ресурсів»* згруповані заходи з удосконалення методів розробки родовищ корисних копалин і покращення використання сировини, що добувається. Цей розділ планується для запровадження на підприємствах добувних галузей промисловості.

Розділ *«Організаційно-просвітницькі заходи»* містить заходи, спрямовані на підвищення кваліфікації фахівців з охорони навколишнього природного середовища, рівня обізнаності працівників підприємств, установ, організацій з вимогами природоохоронного законодавства України, зокрема в сфері поводження з відходами, збереження ресурсів питної води, забезпечення належного санітарного стану територій населених пунктів.

Зверніть увагу!!! Всі заходи з охорони природного середовища зводяться в єдиний документ, в якому вказується мета роботи, місце впровадження, головний виконавець і співвиконавці, строки виконання робіт, кошторисна вартість, планові затрати, очікуваний результат ефективності їх впровадження.

Плани охорони навколишнього середовища повинні забезпечувати: раціональне і економне використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій; заходи запобігання псуванню, забрудненню та виснаженню природних ресурсів, відтворення відновлювальних природних ресурсів, застосування біологічних, хімічних та інших методів поліпшення якості природних ресурсів; збереження територій та об’єктів природно-заповідного фонду; екологічну безпеку населення. Одним із важливих завдань перспективного планування охорони природи є розробка моделей, які б дозволили визначати вплив населення і виробництва на стан навколишнього середовища.

1.5.3.2. Екологічний моніторинг

Моніторинг – це комплексна система спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації про стан навколишнього середовища, яка дає оцінку і прогнозує його зміни, розробляє обґрунтовані рекомендації для прийняття управлінських рішень.

Система моніторингу – це відкрита інформаційна система, пріоритетами якої є захист життєво важливих екологічних інтересів населення області, збереження природних екосистем, відвернення кризових змін екологічного стану довкілля та запобігання надзвичайним екологічним ситуаціям.

Система моніторингу навколишнього природного середовища визначена в статті 22 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та є комплексною системою нагляду за станом довкілля, оцінки і прогнозу зміни стану навколишнього природного середовища під впливом природних та антропогенних факторів.

Мета створення системи державного моніторингу навколишнього природного середовища: забезпечення збору, обробки та збереження інформації про стан навколишнього природного середовища, прогнозування його змін, а також розробки науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття ефективних управлінських рішень в Україні.

Система моніторингу навколишнього природного середовища будується на принципах:

– об’єктивності та достовірності;

– систематичності спостережень за станом навколишнього природного середовища;

– узгодженості нормативного та методичного забезпечення;

– узгодженості технічного та програмного забезпечення;

– комплексності в оцінці екологічної інформації;

– оперативності проходження інформації між окремими ланками системи;

– відкритості інформації для населення;

– багаторівневості.

Основними завданнями екологічного моніторингу є:

– організація єдиної державної системи контролю за складовими природного середовища;

– налагодження автоматизованої системи збору, обробки, узагальнення і зберігання інформації про кількість і стан природних ресурсів (банк даних);

– оцінка природно-ресурсного потенціалу та можливого рівня використання ресурсів;

– інвентаризація джерел забруднення і вивчення ступеня антропогенного впливу на компоненти природного середовища;

– моделювання і прогноз змін екологічної ситуації та рівня здоров'я довкілля;

– розробка управлінських рішень, спрямованих на забезпечення раціонального природокористування і сталий розвиток регіону.

Екологічний моніторинг здійснюється на чотирьох рівнях:

локальний – на території окремих об'єктів (підприємств), міст, ділянках ландшафтів;

регіональний – у межах адміністративно-територіальних одиниць, на територіях економічних і природних регіонів. Він отримує дані про забруднення атмосфери і водойм від міських і промислових контрольних станцій;

національний – на території країни в цілому моніторинг означає статистичну обробку та аналіз даних про забруднення навколишнього природного середовища від регіональних систем, зі штучних супутників землі та космічних орбітальних станцій;

глобальний – система моніторингу за всією земною кулею. Глобальні системи моніторингу навколишнього природного середовища використовуються для досліджень і охорони природи та здійснюються на основі міжнародних угод у цій сфері.

Залежно від призначення здійснюється *загальний, кризовий та фоновий моніторинг*:

– загальний (стандартний) моніторинг навколишнього природного середовища – це оптимальні за кількістю параметрів спостереження в пунктах, об'єднаних в єдину інформаційно-технологічну мережу, які дають змогу на основі оцінки та прогнозування

стану навколишнього середовища регулярно розробляти управлінські рішення на всіх рівнях;

– оперативний (кризовий) моніторинг навколишнього природного середовища – це інтенсивні спостереження за природними об'єктами, джерелами техногенного впливу, розташованими в районах екологічної напруженості, у зонах аварій та природних явищ зі шкідливими екологічними наслідками, з метою забезпечення своєчасного реагування на кризові та надзвичайні екологічні ситуації і прийняття рішень щодо їх ліквідації, створення нормальних умов для життєдіяльності населення та господарювання;

– фоновий (науковий) моніторинг навколишнього природного середовища – це спеціальні високоточні спостереження за всіма складовими навколишнього середовища, а також за характером, складом, колообігом та міграцією забруднювальних речовин, за реакцією організмів на забруднення на рівні окремих популяцій, екосистем і біосфери в цілому.

Комплекс екологічного моніторингу має такі підсистеми: геосферний, геохімічний і біологічний.

Геосферний моніторинг. Передбачає оцінку стану і прогнозування змін у літосфері (геологічне середовище, мінерально-сировинні ресурси), геофізсфері (гравітаційні, магнітні, радіаційні, сейсмічні та інші поля), геоморфосфері (рельєф і його порушення геодинамічними процесами — зсувами, ерозією, карстами, суфозією, осипанням тощо), гідросфері (водні ресурси, водоспоживання і водовідведення, несприятливі гідрологічні явища, рівень забруднення поверхневих і підземних вод), атмосфері (стан повітряного басейну та його забруднення, транскордонний перенос, розподіл тепла і вологи, зміни клімату).

Геохімічний моніторинг. Включає дослідження й інвентаризацію джерел забруднення, встановлення об'ємів викидів і скидів, вивчення хімічного складу повітря, опадів, ґрунтів, наземної і водної рослинності, поверхневих і підземних вод, донних відкладів та ін. Передбачає також встановлення «градієнта випадань» – кількість надходження на поверхню землі різних речовин з атмосферними опадами і пилом.

Біологічний моніторинг. Основою його є вивчення стану рослинності (фітосфера) за візуальними симптомами пошкодження листя (дефоліація, дехромація), розвитку епіфічних лишайників на деревах, динаміки змін видів рослин і структури рослинних угруповань (сукцесії, дигресії, демутації) під впливом природних і антропогенних факторів.

Зверніть увагу, що відповідно до чинного законодавства можна виділити такі види моніторингу:

– моніторинг земель *(глава 33 Земельного кодексу України)*;

– державний моніторинг вод, моніторинг підземних вод *(стаття 21 Водного кодексу України)*;

– моніторинг лісів *(глава 10 Лісового кодексу України)*;

– моніторинг місць утворення, зберігання та видалення відходів *(стаття 29 Закону України «Про відходи»);*

– державний моніторинг залишків ветеринарних препаратів, забруднювачів у необроблених харчових продуктах тваринного походження та кормах *(Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів» від 23.12.1997 № 771-97)*;

– моніторинг у галузі атмосферного повітря *(Розділ 6 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» від 16.10.1992 № 2707-XII)*;

– радіаційний моніторинг *(стаття 20 Закону України «Про поводження з радіоактивними відходами»)*;

– медичний моніторинг (контроль впливу ядерної установки та об'єктів переробки ядерних відходів на стан здоров'я населення, яке проживає в зоні спостереження) *(Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 08.02.1995 № 39-95).*

Зауважимо, що всі ці та інші види моніторингу включені до Державної системи моніторингу довкілля, Положення про яку затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 року № 391. Положення визначає основну мету та завдання системи, суб'єктів, які здійснюють моніторинг довкілля, а також елементи моніторингів, які вони уповноважені проводити.

1.5.3.3. Державний облік у галузі охорони навколишнього природного середовища

Однією з основних функцій управління в галузі охорони навколишнього природного середовища є **облік**.

Облік – це систематичний процес ідентифікації, реєстрації, вимірювання, класифікації, перевірки, узагальнення, інтерпретації та передачі інформації.

Суспільні відносини щодо здійснення державного обліку у відповідній галузі в загальному вигляді регулюються Законом «Про охорону навколишнього природного середовища» *(ст. 24)* та актами природоресурсного (земельного, водного, лісового, гірничого, фауністичного, флористичного) законодавства.

Відповідно до статті 24 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» об'єкти, що шкідливо впливають або можуть вплинути на стан довкілля, види та кількість речовин, що потраплять у довкілля, види й розміри шкідливих фізичних та біологічних впливів на нього підлягають державному обліку.

Основними видами державного обліку в галузі охорони навколишнього природного середовища *є такі:*

1) державний облік у галузі атмосферного повітря *(стаття 31 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», йому підлягають види та обсяги забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря);*

2) державний облік водокористування, державний облік поверхневих вод, державний облік підземних вод *(статті 25, 26, 27 Водного кодексу України)*;

3) державний облік родовищ, запасів і проявів корисних копалин *(статті 24 Кодексу про надра)*;

4) облік лісів *(стаття 54 Лісового кодексу України)*;

5) облік кількості та якості земель *(Земельний кодекс України)*;

6) державний облік та паспортизація відходів *(стаття 26 Закону України «Про відходи»)* тощо.

Державний облік у галузі охорони навколишнього природного середовища має своїм завданням встановлення кількісних, якісних та інших характеристик природних ресурсів, а також обсягів викидів (скидів) забруднюючих речовин, виконання завдань з охорони навколишнього природного середовища. Такий облік здійснюється шляхом ведення *кадастрів природних ресурсів* та по лінії *державної статистики*.

Державні кадастри природних ресурсів є систематизованим зведенням відомостей про кількісні, якісні й інші характеристики природних ресурсів по окремих регіонах та країни в цілому. Порядок ведення кадастрів природних ресурсів визначається Кабінетом Міністрів України *(стаття 23 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»)*.

Правовим змістом кадастру є сукупність інформаційних даних про кількісний та якісний стан природних ресурсів, екологічно важливих об'єктів та речовин, які виникають у результаті виробництва та споживання, про їх екологічну, лікувально-оздоровчу, а також економічну оцінку.

*З*окрема, є **кадастри**:

– **земельний кадастр** є інформаційною основою еколого-економічної оцінки використання земель *(глава 34 Земельного кодексу України)*;

– **водний кадастр** *(статті 16, 17, глава 16 Водного кодексу України)*;

– **державний кадастр родовищ і проявів корисних копалин** *(розділ III Кодексу про надра)*;

– **лісовий кадастр** *(глава 9 Лісового кодексу)*;

– **державний кадастр тваринного світу** *(розділ 5 Закону України «Про тваринний світ»)*;

– **державний кадастр рослинного світу** *(розділ 7 Закону України «Про рослинний світ»)*;

– **державний класифікатор відходів** *(розділ 5 Закону України «Про відходи»*;

– **державний кадастр сховищ радіоактивних відходів** *(стаття 16 Закону України «Про поводження з радіоактивними відходами»)* тощо.

Термін *«статистика»* використовується в таких значеннях:

статистика – це практична діяльність органів державної статистики з метою отримання всебічної та об'єктивної інформації щодо економічної, соціальної, демографічної та екологічної ситуації в Україні;

статистика – це сукупність цифрових показників, щодо кількісної та якісної характеристики явищ і процесів, яка подана респондентами під час статистичних спостережень;

статистика – це окрема галузь науки, яка має свій предмет і метод дослідження.

Статистика – це суспільна наука, що вивчає кількісну сторону масових явищ суспільного життя в нерозривному зв'язку з їх якісною стороною в конкретних умовах простору і часу.

Предметом статистики виступає кількісна сторона масових суспільних явищ і процесів у нерозривному зв'язку з їх якісною стороною, кількісне відображення закономірностей суспільного розвитку в конкретних умовах місця й часу.

Державна статистична діяльність – сукупність дій, пов'язаних із проведенням державних статистичних спостережень та наданням інформаційних послуг, спрямована на збирання, опрацювання, аналіз, поширення, збереження, захист та використання статистичної інформації, забезпечення її достовірності, а також удосконалення статистичної методології.

Статистична інформація – документована інформація, що дає кількісну характеристику масових явищ та процесів, які відбуваються в економічній, соціальній, культурній та інших сферах життя суспільства.

Статистична методологія – сукупність науково обґрунтованих способів, правил і методів статистичного вивчення масових соціально-економічних явищ та процесів, які встановлюють порядок збирання, опрацювання і аналізу статистичної інформації.

Статистичне спостереження – планомірний, науково організований процес збирання даних щодо масових явищ та процесів, які відбуваються в економічній, соціальній та інших сферах життя України та її регіонів, шляхом їх реєстрації за спеціальною програмою, розробленою на основі статистичної методології.

Організаційні форми державного статистичного спостереження: державна статистична звітність, спеціально організоване статистичне спостереження та реєстри.

Зверніть увагу, що система обліку в галузі охорони навколишнього природного середовища включає й систему державної звітності, що здійснюється підприємствами, установами й організаціями, діяльність яких пов'язана з природокористуванням і впливом на довкілля. Відповідну інформацію вони мають надавати за встановленими формами статистичної звітності органам, що ведуть державний облік у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Державна статистична звітність – організаційна форма державних статистичних спостережень, яка на регулярній основі проводиться органами державної статистики.

1.5.3.4. Екологічне нормування, лімітування, ліцензування

Екологічне нормування здійснюється з метою регулювання допустимих обсягів впливів виробничої та іншої господарської діяльності на стан довкілля, окремих природних ресурсів.

Екологічні нормативи встановлюють гранично-допустимі викиди та скиди в навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин, рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних і біологічних факторів. Законодавством України можуть встановлюватися нормативи використання природних ресурсів та інші екологічні нормативи.

Екологічні нормативи – це закріплені законодавством норми, що регулюють природоохоронні і природоресурсні відносини, спрямовані на задоволення екологічних потреб суспільства й забезпечення оптимальної якості навколишнього середовища людини, мають кількісні значення і визначають рівень екологічної безпеки.

За юридичною силою вони поділяються на *законодавчі норми (закони)* і *підзаконні норми*, які входять до урядових правових актів, нормативних актів міністерств і відомств, актів місцевого рівня, а за ***змістом юридичного припису*** – на попереджувальні, заборонні, відновлювальні, заохочувальні та каральні.

Екологічні нормативи розробляються і вводяться в дію спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів та іншими уповноваженими державними органами відповідно до законодавства України.

Метою екологічного нормування є встановлення комплексу обов'язкових норм, правил, вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Нормування в галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів визначає кількісні показники, які повинні зменшувати антропогенний вплив суспільства до меж, у яких допускається така зміна природного середовища, а це, у свою чергу, дає змогу механізмам саморегуляції екосистем здійснювати процес відновлення природних ресурсів і не призводить до деградації довкілля.

Екологічне нормування в Україні здійснюється для забезпечення:

– відповідності норм завданням збереження екосистем;

– розвитку нормативної бази як елемента управління та засобу контролю діяльності суб'єктів господарювання;

– ефективності норм як правових гарантій соціальної захищеності людини.

Зверніть увагу, що при нормуванні визначаються нормативи гранично-допустимих викидів і скидів забруднювальних речовин у навколишнє природне середовище та інших видів шкідливого впливу на нього, а також нормативи плати за забруднення навколишнього середовища і розміщення відходів.

До основних видів екологічного нормування, що використовуються в Україні, належать норми, ліміти і нормативи плати за забруднення навколишнього середовища, а також норми, ліміти і нормативи плати за використання природних ресурсів.

Зверніть увагу, що в екологічному нормуванні необхідно відокремити два напрями: саме нормування та лімітування.

Екологічне лімітування здійснюється шляхом встановлення лімітів використання природних ресурсів – граничних обсягів, у межах яких дозволяється спеціальне використання лісових ресурсів, корисних копалин, рибних запасів та інших об'єктів водного промислу, поверхневих і підземних вод мисливських та немисливських видів тварин, рослин і тварин, занесених до Червоної книги України, природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Мета лімітування полягає в затвердженні для підприємств, установ та організацій лімітів використання чи добування природних ресурсів, лімітів викидів і скидів забруднювальних речовин у навколишнє природне середовище та лімітів на утворення і розміщення відходів.

Порядок установлення лімітів використання природних ресурсів визначено Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» *(стаття 43)*, «Положенням про порядок установлення лімітів використання природних ресурсів загальнодержавного значення» *(затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 р.) та деякими іншими актами*.

Ліміти використання природних ресурсів установлюються з метою забезпечення раціонального, економного використання природних ресурсів, збереження просторової та видової різноманітності, цілісності природних об'єктів і комплексів.

Розробка лімітів у галузі охорони навколишнього природного середовища ґрунтується на відповідних екологічних нормах. Так, ліміти викидів і скидів забруднювальних речовин стаціонарними джерелами, ліміти на розміщення відходів визначаються для підприємств, установ та організацій з урахуванням гранично-допустимих обсягів і встановлюються у вигляді дозволів на викиди і скиди.

Залежно від виду діяльності, природного ресурсу, ступеня шкідливості впливу на навколишнє природне середовище та інших чинників видаються дозвільно-погоджувальні документи різної юридичної сили: дозволи, погодження, сертифікати, ліцензії.

Право на проведення тих видів господарської діяльності, що підлягають обмеженню, реалізується через **ліцензування**. Ліцензування належить до групи традиційних адміністративних механізмів управління.

Ліцензування – це видача, переоформлення та анулювання ліцензій, видача дублікатів ліцензій, ведення ліцензійних справ і ліцензійних реєстрів, контроль за додержанням ліцензіатами ліцензійних умов, видача розпоряджень про усунення порушень ліцензійних умов, а також розпоряджень про усунення порушень законодавства у сфері ліцензування *(Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»)*.

Зверніть увагу, що **ліцензія** – єдиний документ дозвільного характеру, який дає право на ведення певного виду господарської діяльності, що, відповідно до законодавства, підлягає екологічному обмеженню. **Ліцензування** стосується екологічних аспектів і зумовлює необхідність врахування екологічних вимог.

Ефективність ліцензування полягає у його комплексності, яке, крім адміністративних важелів управління, об'єднує інструментарії:

– *інформаційний* – екологічний аудит та екологічну експертизу;

– *економічний* – визначення умов справляння платежів;

– *ринковий* – укладення договору з ліцензіатом.

Розвиток екологічного ліцензування має два стратегічних напрями: *окреме ліцензування* та *комплексне ліцензування*.

Окреме ліцензування стосується видів діяльності в галузі охорони навколишнього природного середовища та здоров'я населення, а також окремих видів природокористування з уведенням спеціальних дозволів на право розміщення в навколишньому середовищі викидів, скидів забруднювальних речовин і відходів. До сфери окремого ліцензування належать, згідно із Законом України «Про затвердження переліку особливо небезпечних хімічних речовин, виготовлення та реалізація яких підлягає ліцензуванню», – небезпечні відходи.

Комплексне ліцензування визначає право на здійснення одночасно викидів, скидів забруднювальних речовин у довкілля та розміщення відходів.

Зауважимо, що цей вид ліцензування поки що не знайшов свого застосування в Україні і потребує формування відповідної законодавчої бази.

Зверніть увагу, що після оформлення ліцензії ліцензіат стає об'єктом екологічного контролю.

1.5.3.5. Екологічна експертиза

Експертиза – це процесуальна дія, яка проводиться з метою отримання висновку з питань, які мають доказове значення у справі.

Сьогодні основними формами екологічної експертизи є: державна, громадська і спеціалізовані.

Екологічна експертиза України – вид науково-практичної діяльності спеціально уповноважених державних органів, еколого-експертних формувань та об'єднань громадин, що ґрунтується на міжнародному екологічному дослідженні, аналізі та оцінці гідропроектних, проєктних та інших матеріалів чи об'єктів, реалізація і дія яких може негативно впливати на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей, і спрямована на підготовку висновків про відповідність спланованої чи здійснюваної діяльності нормам і вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціонального використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки.

Відносини в галузі екологічної експертизи регулюються Законом України «Про екологічну експертизу» і Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» та іншими законами України.

Основним завданням законодавства про екологічну експертизу є регулювання суспільних відносин у галузі екологічної експертизи для забезпечення екологічної безпеки, охорони довкілля, раціонального використання і відтворення природних ресурсів, захисту екологічних прав та інтересів громадян і держави.

Метою екологічної експертизи є запобігання негативному впливу антропогенної діяльності на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей, а також оцінка ступеня екологічної безпеки господарської діяльності та екологічної ситуації на окремих територіях і об'єктах.

Основними завданнями екологічної експертизи, згідно зі ст. 5 Закону України «Про екологічну експертизу», є:

1) визначення ступеня екологічного ризику і безпеки запланованої чи здійснюваної діяльності;

2) організація комплексної, науково обґрунтованої оцінки об'єктів екологічної експертизи;

3) встановлення відповідності об'єктів експертизи вимогам екологічного законодавства, санітарних норм, будівельних норм і правил;

4) оцінка впливу діяльності об'єктів екологічної експертизи на стан навколишнього природного середовища, здоров'я людей і якість природних ресурсів;

5) оцінка ефективності, повноти, обґрунтованості та достатності заходів щодо охорони навколишнього природного середовища і здоров'я людей;

6) підготовка об'єктивних, всебічно обґрунтованих висновків екологічної експертизи.

Основними принципами екологічної експертизи є:

1) гарантування безпечного для життя та здоров'я людей навколишнього природного середовища;

2) збалансованість екологічних, економічних, медико-біологічних і соціальних інтересів та врахування громадської думки;

3) наукова обґрунтованість, незалежність, об'єктивність, комплексність, варіантність, превентивність, гласність;

4) екологічна безпека, територіально-галузева і економічна доцільність реалізації об'єктів екологічної експертизи, запланованої чи здійснюваної діяльності;

5) державне регулювання;

6) законність.

Об'єктами екологічної експертизи є проєкти законодавчих та інших нормативно-правових актів, передпроєктні, проєктні матеріали, документація із впровадження нової техніки, технологій,

матеріалів, речовин, продукції, реалізація яких може призвести до порушення екологічних нормативів, негативного впливу на стан навколишнього природного середовища, створення загрози здоров'ю людей.

Суб'єктами екологічної експертизи є:

1) Міністерство безпеки України, його органи на місцях, створювані ними спеціалізовані установи, організації та еколого-експертні підрозділи чи комісії;

2) органи та установи Міністерства охорони здоров'я України – в частині, що стосується експертизи об'єктів, які можуть негативно впливати або впливають на здоров'я людей;

3) інші державні органи, місцеві органи влади і самоврядування відповідно до законодавства;

4) громадські організації екологічного спрямування чи створювані ними спеціалізовані формування;

5) інші установи, організації та підприємства, в тому числі іноземні юридичні і фізичні особи, які залучаються до проведення екологічної експертизи;

6) окремі громадяни в порядку, передбаченому законодавством України.

Еколого-експертні органи чи формування після завершення екологічної експертизи повідомляють про її висновки через засоби масової інформації.

У процесі екологічної експертизи може брати участь громадськість. З метою врахування громадської думки суб'єкти екологічної експертизи проводять публічні слухання або відкриті засідання. Участь громадськості в процесі екологічної експертизи може здійснюватися шляхом виступів у засобах масової інформації, подання письмових зауважень, пропозицій і рекомендацій, включення представників громадськості до складу експертних комісій, груп по проведенню громадської екологічної експертизи. Підготовка висновків екологічно експертизи і прийняття рішень щодо подальшої реалізації (використання, застосування, експлуатації тощо) об'єкта екологічної експертизи здійснюються з урахуванням громадської думки.

Зверніть увагу, що висновки державної екологічної експертизи є обов'язковими для виконання. Висновки громадської та іншої екологічної експертизи мають рекомендаційний характер.

1.5.3.6. Екологічний аудит

Правові засади проведення екологічного аудиту в Україні визначені Законом України «Про екологічний аудит». Відповідно до статті 1 цього Закону **екологічний аудит** – це документально оформлений, системний, незалежний процес оцінювання об'єкта екологічного аудиту, що включає збирання і об'єктивне оцінювання доказів для встановлення відповідності визначених видів діяльності, заходів, умов, системи екологічного управління та інформації з цих питань вимогам законодавства України про охорону навколишнього природного середовища та іншим критеріям екологічного аудиту.

Зверніть увагу, що в нормативно-правових актах і серед учених відсутнє єдине, загальноприйняте визначення сутності екологічного аудиту.

Екологічний аудит – систематична, документована, періодична і об'єктивна оцінка об'єктів, що перебувають у власності або користуванні суб'єктів господарювання, щодо відповідності екологічним вимогам.

Екологічний аудит – систематизований і документований процес аналізу, в якому цілеспрямовано отримують чи уточнюють інформацію, що свідчить або підтверджує відповідність екологічно спрямованої діяльності, результатів, умов, систем управління, а також інформації у цій сфері критеріям аудиту і екологічної безпеки і результативність цього процесу для підприємства (організації).

Зверніть увагу, що в умовах сталого розвитку економіки екологічний **аудит** розглядається як вид підприємницької діяльності, спосіб оцінки впливу господарюючого суб'єкта на довкілля, форма контролю, інструмент управління.

Об'єктами екологічного аудиту *є:* підприємства, установи й організації, їх філії та представництва чи об'єднання, окремі виробництва, інші господарські об'єкти; системи управління навколишнім природним середовищем; інші об'єкти, передбачені законом.

Екологічний аудит може проводитися щодо підприємств, установ та організацій, їх філій і представництв чи об'єднань, окремих виробництв, інших господарських об'єктів у цілому або щодо окремих видів їх діяльності.

Згідно зі ст. 11 Закону України «Про екологічний аудит» **екологічний аудит** проводиться в процесі приватизації об'єктів державної власності, іншої зміни форми власності, зміни конкретних власників об'єктів, а також для потреб екологічного страхування, в разі передачі об'єктів державної та комунальної власності в довгострокову оренду, в концесію (щодо об'єктів підвищеної екологічної небезпеки), створення на основі таких об'єктів спільних підприємств, створення, функціонування і сертифікації систем екологічного управління, а також здійснення господарської та іншої діяльності.

За визначенням Міжнародної Торгової палати, **екологічний аудит як інструмент управління** передбачає систематичну, зареєстровану, періодичну та об'єктивну оцінку того, як ефективно організоване підприємництво виконує функцію захисту навколишнього середовища, а саме:

1) посилення управління та контролю над діями, спрямованими на навколишнє середовище;

2) оподаткування відповідно до вимог; оцінка діяльності підприємців (компаній) відповідно до нормативів та вимог.

Зверніть увагу, що законодавча й виконавча влада України останнім часом почала робити певні кроки у створенні і розвитку законодавчо-нормативних засад упровадження екологічного аудиту як виду діяльності з переважно підприємницькою спрямованістю.

По-перше, екологічний аудит визнано в Україні одним із пріоритетних напрямів державної політики в галузі охорони довкілля, використання ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. У відповідній Постанові Верховної Ради України впровадження екологічного аудиту віднесено до національного рівня управління.

По-друге, Держстандартом України затверджено і введено в дію як офіційне видання збірник стандартів ДСТУ ISO 14001-97, 14004-97 (Системи управління навколишнім середовищем) і

ДСТУ ISO 14010-97, 14011-97, 14012-97 *(Настанови щодо здійснення екологічного аудиту)* відповідно до міжнародних стандартів ISO серії 14000.

По-третє, екологічний аудит внесено до переліку пріоритетних заходів Концепції сталого розвитку України, Національної програми екологічного оздоровлення басейну р. Дніпро, інших державних екологічних програм.

Запровадження **екологічного аудиту** сприяє економії коштів, залучених у забезпечення охорони довкілля та підтримання оптимального стану навколишнього природного середовища. Проведення екологічного аудиту насамперед дозволяє здійснювати моніторинг та контроль за екологічною системою управління на підприємстві, тобто здійснити перевірку та оцінку екологічних аспектів виробничого процесу, застосованих технологій, процедур, ресурсів та обладнання для пакування товарів чи продукції.

Згідно із Законом України «Про екологічний аудит», об'єктами аудиту виступають організації, підприємства та їхні представництва чи філії, окремі виробництва та системи екологічного менеджменту.

Зверніть увагу, що здійснювати **екологічний аудит** мають право незалежний екологічний аудитор чи організація, які уповноважені та мають відповідну кваліфікацію. Під час проведення екологічного аудиту екоаудитор чи уповноважена організація повинні дотримуватися таких принципів: конфіденційність, достовірність, об'єктивність, незалежність, персональна відповідальність екологічного аудитора та законність (*Закон України «Про екологічний аудит»*).

Проведення **екологічного аудиту** може відбуватися двома способами: *внутрішнім* та *зовнішнім* (дод. К). **Внутрішній екологічний аудит** передбачає проведення оцінювання за власним бажанням організації чи підприємства, а **зовнішній** – на замовлення державних органів влади та установ.

Також законодавство України в сфері екології передбачає проведення **екологічного аудиту** в *добровільній* та *обов'язковій формах* (дод. К).

Добровільний екологічний аудит проводиться з ініціативи власника підприємства, або за його згоди.

Обов'язковий екологічний аудит здійснюється на замовлення органів самоврядування та виконавчої влади у випадку, якщо об'єкт перебуває в процесі банкрутства, передачі в комунальну чи державну власність, приватизації, екологічного страхування, створення спільних підприємств на основі державних та комунальних підприємств та у разі надання в оренду на тривалий період підприємств комунальної та державної власності.

Зауважимо, що ст. 12 Закону України «Про екологічний аудит» обмежує коло підприємств, на яких повинен проводитися обов'язковий екологічний аудит, тільки підприємствами, які перебувають у стані банкрутства, приватизації, передачі в оренду, екологічному страхуванні та у інших випадках.

Доцільність проведення екологічного аудиту для суб'єкта господарської діяльності виникає, як правило, при бажанні:

– визначити чи відповідає діяльність підприємства діючим нормам закону;

– перевірити об'єктивність висновків екологічної інспекції (щодо платежів і штрафних санкцій);

– знизити витрати підприємства;

– виявити додаткові сировинні та ресурсні резерви на підприємстві;

– мінімізувати ризик забруднення навколишнього природного середовища;

– підвищити інвестиційну привабливість, конкурентоздатність суб'єкта господарювання, його вихід на міжнародні стандарти;

– розробити екологічну стратегію підприємства.

Ефективність екологічного аудиту залежить від трьох основних факторів:

– глибини зацікавленості керівництва та власників підприємства у проведенні аудиту;

– повноти відкритості та сумлінності спеціалістів підприємства у аналізі всіх екологічних аспектів;

– спільної, злагодженої роботи аудиторської команди і спеціалістів підприємства.

Основні чинники успіху екологічного аудиту полягають у такому:

– зацікавленість керівництва і персоналу підприємства – план аудиту повинен розроблятися за участю всього персоналу, а не спускатися директивним чином з рівня вищого менеджменту;

– кваліфікація аудиторів – частина аудиторів повинна вибиратися серед персоналу самого підприємства, а частина – запрошуватися зі сторони як зовнішні консультанти (зовнішні консультанти необхідні насамперед тому, що вони вносять великий ступінь об'єктивності в аналіз і можуть подати свіжі ідеї);

– застосування екологічного аудиту як елемента системи екоменеджменту;

– більш низькі витрати під час використання програми, яка детально охоплює основні сфери, що повинні бути перевіреними.

Зверніть увагу, що висновки екологічного аудиту мають характер рекомендацій і не є обов'язковими для керівництва підприємства.

1.5.3.7. Контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища

Контроль як функція наявна на будь-якій стадії організації державного управління. Вона не поглинається іншими і не є допоміжною, а пронизує усі інші, активно впливає на них, корегує і навіть формує нові напрями управлінської діяльності.

Контроль – це спосіб забезпечення законності в державному управлінні природокористування та охорони навколишнього середовища.

Термін **«контроль»** *(франц. controle)* означає перевірку чи спостереження з метою перевірки.

Контроль – це перевірка, а також спостереження з метою перевірки для протидії чомусь небажаному, виявлення, попередження та припинення протиправної поведінки.

Контроль – це функція, гарантія і правова форма екологічної діяльності держави *(А. К. Голіченков)*.

Контроль як функція управління – це систематична, конструктивна діяльність, що є необхідним елементом прийняття та реалізації управлінських рішень, без яких неможливе успішне здійснення поставлених завдань, а також попередження ймовірних помилок та недоробок.

Екологічний контроль – це регламентована законодавством діяльність державних органів, спеціалізованих формувань екологічних громадських об'єднань, що спрямована на спостереження та перевірку дотримання юридичними й фізичними особами вимог екологічного законодавства та застосування заходів попередження екологічних правопорушень *(В. І. Андрейцев)*.

Функція екологічного контролю – це діяльність уповноважених на це державних органів виконавчої влади, спрямована на забезпечення додержання вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища всіма державними органами, підприємствами, установами та організаціями, незалежно від форм власності та підпорядкування, а також громадянами *(А. П. Гетьман)*.

Екологічний контроль – це діяльність уповноважених суб'єктів з перевірки додержання та виконання чинного екологічного законодавства *(Н. Д. Красіліч)*.

Зверніть увагу, що поняття **екологічний контроль** розглядається науковцями в *широкому розумінні* як дотримання екологічної безпеки суспільства, а у *вузькому значенні* – як перевірка виконання екологічних норм та вимог діючого законодавства з метою попередження шкідливого впливу на навколишнє середовище, його об'єкти, життя та здоров'я людини.

Зауважимо, що всі наведені точки зору збігаються у визначенні екологічного контролю як функції управління в галузі охорони навколишнього середовища.

Завдання контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища полягають у забезпеченні додержання вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища всіма державними органами, підприємствами, установами та організаціями, незалежно від форм власності і підпорядкування, а також громадянами *(ст. 34 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»)*.

У систему органів, здійснюючих природоохоронний контроль, входять державний контроль, громадський контроль і прокурорський нагляд за додержанням законодавства про охорону навколишнього середовища.

Державний контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів. Виконавчі органи сільських, селищних, міських рад здійснюють державний контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Відповідно до ч. 2 ст. 35 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» **державному контролю** підлягають використання і охорона земель, надр, поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря, лісів та іншої рослинності, тваринного світу, морського середовища та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України, природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні, стан навколишнього природного середовища, а також дотримання заходів біологічної і генетичної безпеки щодо біологічних об'єктів навколишнього природного середовища при створенні, дослідженні та практичному використанні генетично модифікованих організмів у відкритій системі.

Серед найважливіших, сутнісних ознак державного контролю виокремлюють такі:

– між органом (посадовою особою), що контролює,та підконтрольним об'єктом існують переважно відносини владної підпорядкованості;

– об'єктом контролю є законність і доцільність діяльності підконтрольного об'єкта, оскільки контролер має право втручатися в діяльність підконтрольного об'єкта;

– у відповідних випадках контролер має право застосовувати заходи впливу до підконтрольного за допущені правопорушення;

– контроль є особливим процесом, що складається з *трьох чітко визначених стадій*: установлення нормативів, співвідношення цих нормативів з реальними діями підконтрольних і корегування виявлених відхилень.

Характерним моментом співвідношення державного контролю і державного управління є наявність у них компліментарності *(від. лат. complementum – доповнення, довершення*): управління припускає контроль, а контроль передбачає управління. Головний момент компліментарності управління і контролю – вторинність останнього щодо першого, тобто контроль відносно управління є функція: похідна, допоміжна.

Громадський контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища здійснюється громадськими інспекторами з охорони довкілля згідно з Положенням, яке затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Нагляд за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища здійснює Генеральний прокурор України та підпорядковані йому органи прокуратури.

При здійсненні нагляду органи прокуратури застосовують надані їм законодавством України права, включаючи звернення до судів з позовами про відшкодування шкоди, заподіяної в результаті порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, та про припинення екологічно небезпечної діяльності.

1.5.4. Громадське управління у галузі охорони навколишнього природного середовища

Громадські організації можуть брати участь в управлінні галуззю охорони навколишнього природного середовища, якщо така діяльність передбачена їх статутами, зареєстрованими відповідно до законодавства України.

Зверніть увагу, що **громадський контроль** як окремий правовий інститут отримав законодавче закріплення у численних нормативно-правових актах, основними з яких є Конституція України, Орхуська конвенція «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля», закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про звернення громадян», «Про екологічну експертизу», «Про охорону атмосферного повітря», «Про інформацію», Кодекс про адміністративні правопорушення, Земельний, Лісовий, Водний кодекси України та інші.

Згідно із законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначено такі повноваження громадських об'єднань:

– розробляти і пропагувати свої природоохоронні програми;

– утворювати громадські фонди охорони природи;

– за погодженням із місцевими радами народних депутатів за рахунок власних коштів і добровільної трудової участі членів громадських об'єднань виконувати роботи з охорони та відновлення природних ресурсів, збереження та поліпшення стану навколишнього природного середовища;

– брати участь у проведенні спеціально уповноваженими державними органами екологічного управління перевірок виконання підприємствами, установами та організаціями природоохоронних планів і заходів;

– проводити громадську екологічну експертизу, обнародувати її результати і передавати їх органам, уповноваженим приймати рішення;

– одержувати в установленому порядку інформацію про стан навколишнього природного середовища, джерела його забруднення, програми і заходи щодо охорони навколишнього природного середовища;

– виступати з ініціативою проведення референдумів із питань, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, використанням природних ресурсів та забезпеченням екологічної безпеки;

– вносити до відповідних органів пропозиції про організацію територій та об’єктів природно-заповідного фонду;

– подавати до суду позови про відшкодування шкоди, завданої внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, зокрема здоров’ю громадян і майну громадських об’єднань;

– брати участь у заходах міжнародних неурядових організацій із питань охорони навколишнього природного середовища.

Громадський контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища здійснюється громадськими інспекторами з охорони довкілля згідно з Положенням, яке затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Громадські інспектори з охорони довкілля:

а) беруть участь у проведенні спільно з працівниками органів державного контролю рейдів та перевірок додержання підприємствами, установами, організаціями та громадянами законодавства про охорону навколишнього природного середовища, додержання норм екологічної безпеки та використання природних ресурсів;

б) проводять перевірки і складають протоколи про порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища і подають їх органам державного контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища та правоохоронним органам для притягнення винних до відповідальності;

в) подають допомогу органам державного контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища в діяльності щодо запобігання екологічним правопорушенням.

Органи громадського контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища можуть здійснювати й інші функції відповідно до законодавства України.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає управління охороною навколишнього природного середовища?

2. Назвіть екологічне управління за системними ознаками.

3. Що є метою управління охорони навколишнього природного середовища?

4. Розкрийте повноваження органів загальної компетенції управління у галузі охорони навколишнього середовища.

5. Які органи належать до державних органів управління спеціальної компетенції?

6. Що таке екологічний моніторинг? Які його основні завдання та види?

7. Що таке екологічна експертиза?

8. Що є об'єктами екологічної експертизи?

9. Дайте визначення поняття екологічний аудит.

10. Як здійснюється контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища?

Тести для самоконтролю

1. Метою управління в галузі охорони навколишнього природного середовища є:

а) контроль за додержанням вимог екологічної безпеки;

б) забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;

в) раціональне використання природних ресурсів;

г) всі відповіді правильні.

2. Екологічне управління за системними ознаками можна розподілити на:

а) державне екологічне управління;

б) корпоративне екологічне управління;

в) місцеве екологічне управління;

г) всі відповіді правильні.

3. Функції управління у галузі охорони навколишнього природного середовища:

а) аналіз навколишнього природного середовища;

б) державний моніторинг навколишнього природного середовища;

в) спостереження навколишнього природного середовища;

г) екологічна експертиза.

4. Система моніторингу довкілля передбачають розбудову таких видів моніторингу:

а) загальний (стандартний) моніторинг;

б) оперативний (кризовий);

в) фоновий (науковий) моніторинг;

г) всі відповіді правильні.

5. Екологічна експертиза може бути:

а) державна;

б) приватна;

в) громадська;

г) змішана.

Завдання для самоконтролю

Громадські природоохоронні організації звернулися до адміністрації області з пропозицією про заснування на території області заповідника, національного природного парку та парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Чи має право приймати відповідне рішення обласна адміністрація? Визначте порядок та умови організації та заснування територій природно-заповідного фонду.

ТЕМА 1.6
ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

1.6.1. Поняття та система економіко-правового механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища.

1.6.2. Загальна характеристика елементів економіко-правового механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища.

1.6.3. Екологічні та природоресурсні податки та збори.

1.6.1. Поняття та система економіко-правового механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища

Економіко-правовий механізм природокористування та охорони навколишнього природного середовища – це закріплена в законодавстві система економічних заходів та стимулів, спрямованих на забезпечення охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки та організацію раціонального природокористування.

Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища – це система політико-правових, організаційних, управлінських, економічних, зокрема фінансових і податкових, заходів, спрямованих на забезпечення охорони природи, раціонального природокористування та екологічної безпеки.

Економіко-правовий механізм природокористування та охорони навколишнього природного середовища вважається комплексним міжгалузевим правовим інститутом, який об'єднує норми права різних галузей (екологічного, фінансового, податкового, цивільного, підприємницького права та ін.) і спрямований на системне правове регулювання суспільних відносин у сфері здійснення збалансованого природокористування на засадах узгодження екологічних та економічних інтересів суспільства.

До юридичних ознак економіко-правового механізму можна віднести такі:

1) комплексний характер; 2) міжгалузевий характер; 3) відсутність єдиного предмета та методу регулювання; 4) наявність єдиної мети регулювання; 5) велика кількість податкових та фінансових норм; 6) пов'язаність з бюджетним процесом.

Зверніть увагу, що особливістю структури цього механізму є те, що у його складі поєднуються як власне економічні регулятори, так і правові чинники, що у сукупності зводяться до взаємодії організаційно-правової, інституційної, функціональної та економічної (ресурсної) складових.

Відповідно до ст. 41 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» **основними напрямами економіко-правового механізму природокористування та охорони навколишнього природного середовища є:**

– встановлення взаємозв'язку усіх видів діяльності підприємств, установ, організацій з раціональним використанням природних ресурсів та ефективністю заходів щодо охорони навколишнього природного середовища на основі економічних важелів;

– визначення джерел фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;

– встановлення лімітів використання природних ресурсів викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище та розміщення відходів;

– встановлення нормативів збору і розмірів зборів за використання природних ресурсів, викидів (скидів) забруднюючих речовин у навколишнє середовище, розміщення відходів;

– надання суб'єктам господарської діяльності податкових, кредитних та інших пільг при впровадженні ними маловідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій та нетрадиційних видів енергії, здійснення інших ефективних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;

– відшкодування в установленому порядку збитків, завданих порушенням природоохоронного законодавства.

Економіко-правовий механізм природокористування та охорони навколишнього природного середовища виконує дві важливі управлінські функції:

а) забезпечення раціонального природокористування і охорони навколишнього природного середовища, яка реалізується шляхом встановлення лімітів природокористування, введення платності природокористування і створення системи фінансування екологічних заходів тощо.

Забезпечувальна функція – це одна з головних функцій економіко-правового механізму, яка реалізується через створення ринкових та фінансових умов для комплексного, послідовного та ефективного здійснення всіх необхідних природоохоронних заходів, зокрема, шляхом встановлення лімітів на використання природних ресурсів, введення платності спеціального використання природних ресурсів, створення системи фінансування екологічних планів, проектів та програм тощо.

б) стимулювання екологічної діяльності, яка полягає в тому, що економіко-правовий механізм природокористування створює для суб'єктів господарювання такі правові умови, за яких справа охорони навколишнього природного середовища ставала б економічно привабливою та стимулюючою до її більшого інвестування.

Заходи економіко-правового регулювання у галузі природокористування та охорони довкілля *поділяються на декілька груп:* економічні санкції, економічні стимули та економічні гарантії.

Економічні санкції становлять примусові заходи фінансового характеру, які застосовуються у зв'язку з порушенням або невиконанням суб'єктами господарської діяльності або громадянами встановлених екологічних вимог (*наприклад,* штрафи за забруднення навколишнього природного середовища, забруднення та засмічення окремих природних ресурсів; штрафи за порушення правил та вимог у сфері поводження з відходами; система відшкодування збитків та екологічної шкоди тощо).

Економічні стимули – це податкові, кредитні та інші пільги, метою яких є заохочення господарюючих суб'єктів до раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля.

Економічні гарантії – це спеціальні засоби та заходи, що створюють належні фінансові умови для відповідного екологічно збалансованого управління (*наприклад,* екологічне страхування, екологічний аудит).

1.6.2. Загальна характеристика елементів економіко-правового механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища

Економіко-правовий механізм природокористування та охорони навколишнього природного середовища складається із таких основних елементів, *як:*

– фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;

– встановлення лімітів використання природних ресурсів, викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище та розміщення відходів;

– збір за спеціальне використання природних ресурсів;

– збір за забруднення навколишнього природного середовища;

– збір за погіршення якості природних ресурсів;

– фонди охорони навколишнього природного середовища;

– комплекс заходів стимулювання;

– екологічне страхування;

– екологічний аудит.

Зверніть увагу, що і цей перелік елементів економіко-правового механізму не є вичерпним, оскільки з розвитком ринкових відносин можуть виникати і формуватися й нові економічні способи регулювання відносин з раціонального природокористування та охорони довкілля.

1.6.3. Екологічні та природоресурсні податки та збори

Існування екологічного податку зумовлено необхідністю часткової компенсації негативного впливу на природу різних шкідливих та небезпечних факторів, що виникають у процесі господарської діяльності суб'єктів.

Принципи побудови системи оподаткування, види податків, зборів і обов'язкових платежів, напрями їх зарахування, платників податків і об'єкти оподаткування та відповідальність за порушення законодавства про податки визначені Законом України «Про систему оподаткування».

Зверніть увагу, що система екологічних податків все ще не сформована. У законодавстві України не запроваджено терміна «екологічні податки», незважаючи на те, що ряд платежів, які справляються до державного бюджету, мають назву «збір за використання природних ресурсів» або «збір за забруднення навколишнього природного середовища», по суті, є екологічними податками.

У правовій науці існує два основні підходи до розуміння природи екологічного податку:

1) екологічний податок має неподаткову природу й повинен розглядатися та регламентуватися в системі неподаткових адміністративних платежів (тобто фактично має набути статусу адміністративного збору, плати або принаймні парафіскалітету);

2) екологічний податок має податкову природу (тобто екологічний податок за своїми ознаками може розглядатися як елемент податкової системи держави й володіє всіма необхідними ознаками податку або принаймні збору).

Екологічний податок – це загальнодержавний обов'язковий платіж, що сплачується з фактичних обсягів викидів в атмосферу, скидів у водні об'єкти забруднюючих речовин та розміщення відходів, який є джерелом фінансування заходів, спрямованих на охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, підвищення рівня екологічної безпеки життєдіяльності людини.

До загальнодержавних належать такі податки та збори: податок на прибуток підприємств; податок з доходів фізичних осіб; податок на додану вартість; акцизний податок; збір за першу реєстрацію транспортного засобу; екологічний податок; рентна плата за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами природного газу та аміаку територією України; рентна плата за нафту, природний газ і газовий конденсат, що видобуваються в Україні; плата за користування надрами; плата за землю; збір за користування радіочастотним ресурсом України; збір за спеціальне використання води; збір за спеціальне використання лісових ресурсів; фіксований сільськогосподарський податок; збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства; мито; збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками; збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності, що справляється з фактичних обсягів викидів у атмосферне повітря, скидів у водні об'єкти забруднюючих речовин, розміщення відходів, фактичного обсягу радіоактивних відходів, що тимчасово зберігаються їх виробниками, фактичного обсягу утворених радіоактивних відходів та з фактичного обсягу радіоактивних відходів, накопичених до 1 квітня 2009 р. *(пп. 14.1.57 п.14.1 ст. 14 Податкового кодексу).*

Об'єктами екологічного податку виступають:

– обсяги та види забруднюючих речовин, які викидаються в атмосферу стаціонарними джерелами;

– обсяги та види забруднюючих речовин, які скидаються безпосередньо у водний об'єкт;

– обсяги та класи відходів, що розміщуються у спеціально відведених для цього місцях чи на об'єктах;

– максимальна злітна маса повітряного судна та кількість зльотів-посадок, здійснених ним;

– обсяги та види моторного палива, придбаного через мережу підприємств роздрібної торгівлі, що реалізують таке паливо;

– обсяги та види моторного палива, придбаного поза мережею підприємств роздрібної торгівлі, використаного пересувними джерелами забруднення (крім повітряних суден), які використовуються суб'єктами господарювання;

– обсяги радіоактивних відходів, що утворюються внаслідок діяльності суб'єктів господарювання, та/або тимчасово зберігаються протягом понадпроєктного терміну.

Платниками екологічного податку *є:*

1) юридичні особи, фізичні особи – підприємці, під час провадження діяльності яких на території України і в межах її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони здійснюються:

– викиди забруднюючих речовин в атмосферу стаціонарними джерелами забруднення;

– скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти;

– розміщення відходів у спеціально відведених для цього місцях чи на об'єктах;

– утворення радіоактивних відходів;

– тимчасове зберігання радіоактивних відходів протягом понадпроєктного терміну.

2) юридичні особи, фізичні особи – підприємці, а також громадяни України, іноземці та особи без громадянства, якими здійснюються:

– викиди забруднюючих речовин в атмосферу пересувними джерелами забруднення (крім повітряних суден) у разі використання моторного палива, придбаного через мережу підприємств роздрібної торгівлі, що реалізують таке паливо, а також придбаного поза мережею підприємств роздрібної торгівлі;

– викиди забруднюючих речовин в атмосферу повітряними суднами.

Зверніть увагу, що **екологічний податок** має характерні відмінності від інших податків, зборів та обов'язкових платежів, оскільки нормативно-правові акти, які регламентують його справляння, постійно балансують між сферами екологічного і податкового права. Так, відносини у сфері природоохоронного законодавства, їх правові, економічні та соціальні засади організації у

сфері охорони навколишнього природного середовища регулюються Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища». Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України» в природоохоронному законодавстві збір за забруднення навколишнього природного середовища замінено **екологічним податком**.

Збір за користування природними ресурсами виражає економічні відносини між власником ресурсів і природокористувачами, що здійснюють їх експлуатацію. Збір за спеціальне використання природних ресурсів справляється з усіх природокористувачів – підприємств, організацій і установ незалежно від форм власності, зокрема тих, що створюються за участю іноземних юридичних і фізичних осіб та міжнародних неурядових організацій, іноземними юридичними особами, громадянами та особами без громадянства, які здійснюють спеціальне використання природних ресурсів на території України відповідно до чинного законодавства.

Збір за спеціальне використання природних ресурсів є обов'язковим (як і інші податки) і справляється як власне плата за природні ресурси, у формі орендної плати, якщо природний ресурс надано в тимчасове користування на умовах оренди, чи у вигляді штрафних санкцій при порушенні договірних умов, на яких ресурс наданий у використання чи користування.

Характерними рисами зборів за спеціальне природокористування є те, що вони: а) мають цільову спрямованість (направлені в кінцевому рахунку на фінансування природоохоронних та ресурсозберігаючих заходів); б) є компенсаційними платежами (компенсують витрати, пов'язані з охороною та відтворенням природних ресурсів); в) виконують заохочувальну функцію (стимулюють природокористувачів та суб'єктів господарської діяльності раціонально й ефективно використовувати природні ресурси, надані у користування).

Нормативи сплати зазначених зборів визначаються з урахуванням поширеності природних ресурсів, їх якості, можливості відтворення, доступності, комплексності, місцезнаходження та інших факторів.

Залежно від виду природного ресурсу, який використовується, законодавство виділяє такі основні види плати за спеціальне природокористування:

1) плата за землю;

2) плата за користування надрами;

3) збір за спеціальне використання води;

4) збір за спеціальне використання лісових ресурсів;

5) збір за спеціальне використання природних рослинних ресурсів;

6) збір за спеціальне використання об'єктів тваринного світу;

7) збір за спеціальне використання рибних та інших водних живих ресурсів тощо.

Водним кодексом України передбачені збори за спеціальне водокористування. Збір за спеціальне водокористування справляється з метою стимулювання раціонального використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів і включає збір за використання води, водних об'єктів та за скидання забруднюючих речовин. Розмір збору за використання води визначається на основі нормативів збору, фактичних обсягів використаної води та встановлених лімітів використання води.

Законом України «Про рослинний світ» передбачено стягнення збору за спеціальне використання природних рослинних ресурсів. Розмір збору визначається з урахуванням природних запасів, поширення, цінності, можливості відтворення, продуктивності цих ресурсів.

Законом України «Про тваринний світ» передбачений збір за такі види спеціального використання об'єктів тваринного світу: мисливство; рибальство, включаючи добування водних безхребетних тварин; використання диких тварин з метою отримання продуктів їх життєдіяльності; добування (придбання) диких тварин з метою їх утримання і розведення у напіввільних умовах чи в неволі; використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях у разі їх вилучення з природного середовища з метою отримання прибутку. Розмір збору встановлюється залежно від виду (групи видів)

тварин, мети та обсягів їх використання, поширення та цінності, з урахуванням місцезнаходження, якості, продуктивності території та інших екологічних і економічних факторів.

Питання для самоконтролю

1. Що таке економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища?

2. Назвіть юридичні ознаки економіко-правового механізму.

3. Вкажіть основні напрями економіко-правового механізму природокористування та охорони навколишнього природного середовища.

4. Перерахуйте основні елементи економіко-правового механізму природокористування та охорони навколишнього природного середовища.

5. Нормативно-правові акти, що забезпечують реалізацію економічного механізму у сфері екології.

6. Назвіть види екологічних платежів.

7. Розкрийте правовий режим справляння збору за забруднення довкілля.

8. Які існують недержавні джерела фінансування природоохоронної діяльності?

9. Вкажіть форми економіко-правового стимулювання.

10. Що відноситься до джерел економіко-правового стимулювання екологічної діяльності?

Тести для самоконтролю

1. До юридичних ознак економіко-правового механізму можна віднести такі:

а) комплексний характер;

б) міжгалузевий характер;

в) відсутність єдиного предмету та методу регулювання;

г) всі відповіді правильні.

2. Зміст економіко-правового механізму становить:

а) конкретні заходи, спрямовані на забезпечення охорони навколишнього природного середовища;

б) екологічний аудит;

в) екологічне страхування;

г) спеціальне використання природних ресурсів.

3. До складу економіко-правового механізму входять такі елементи:

а) організаційно-правовий;

б) інституційний і функціональний;

в) економічний;

г) всі відповіді правильні.

4. Найпоширенішим економічним стимулом природоохоронної діяльності є:

а) запровадження екологічних винагород;

б) запровадження екологічних платежів;

в) запровадження екологічних зарплат;

г) запровадження екологічних цін.

5. Є такі види плати за забруднення навколишнього середовища:

а) фіксовані;

б) стабільні;

в) штрафні;

г) не фіксовані.

Завдання для самоконтролю

При передачі в довгострокову оренду цілісного майнового комплексу ВО «Хімреактив» облдержадміністрація замовила екологічний аудит діяльності цього підприємства, уклавши для цього договір з відповідною аудиторською фірмою. У процесі

проведення перевірки директор підприємства не пустив аудитора на територію комплексу, а також відмовився надавати йому відповідні документи, матеріали та інші відомості щодо виробничої діяльності підприємства, впливу її на навколишнє природне середовище, мотивуючи, що це є комерційною таємницею. Директор зазначав також, що облдержадміністрація не узгоджувала з ним необхідність проведення екологічного аудиту, і погрожував оскаржити в суді протиправні й самоуправні, на його думку, дії аудитора й облдержадміністрації.

Дайте правову оцінку ситуації. Який порядок і умови проведення екологічного аудиту? Коли проведення екологічного аудиту є обов'язковим?

ТЕМА 1.7
ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

1.7.1. Загальна характеристика юридичної відповідальності. Позитивна та негативна відповідальність.

1.7.2. Поняття, склад, особливості екологічних правопорушень.

1.7.3. Види юридичної відповідальності за екологічні правопорушення.

1.7.4. Поняття і види екологічної шкоди.

1.7.5. Відшкодування шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу.

1.7.1. Загальна характеристика юридичної відповідальності. Позитивна та негативна відповідальність

У теорії права **відповідальність** – це обов'язок відповідати за свою суспільно-негативну поведінку та мати за таку поведінку негативні наслідки.

Відповідальність завжди пов'язана з необхідністю дотримуватися приписів, правил поведінки, підкорятися, узгоджувати своєю поведінку з об'єктивними законами природи та суспільства. Якщо немає необхідності у дотриманні будь-яких норм, приписів, то немає і відповідальності.

Відповідальність є зворотною стороною свободи. Якщо люди не володіють свободою, а діють лише за необхідності, то питання про їхню відповідальність за свою поведінку втрачає сенс, а «розплата по заслугах» перетворюється в свавілля.

Юридичний зміст відповідальності полягає у безумовному обов'язку правопорушника зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового чи організаційного характеру. Вид і міра цих наслідків передбачені відповідними санкціями правових норм.

Вчинення правопорушень передбачає юридичну відповідальність у вигляді вжиття заходів державного примусу каральної спрямованості.

Юридична відповідальність – це складне соціально-правове явище, де, як правило, задіяні дві сторони: держава та правопорушник.

Юридична відповідальність – це юридичний обов'язок порушника юридичної норми відповідати за свою суспільно-негативну поведінку та прийняти на себе негативні правові наслідки через заходи державного примусу.

Зверніть увагу, що на сьогодні немає єдиного підходу до визначення поняття юридичної відповідальності, кожна із наукових позицій має як свої переваги, так і недоліки. *Зокрема,* сучасна юридична наука не дає єдиної дефініції юридичної відповідальності, оскільки вона розглядається не комплексно, всебічно, а виходячи з різних підходів до розуміння.

Юридичну відповідальність потрібно розглядати в двох аспектах:

1) як обов'язок відповідати за свої протиправні дії, зазнати певних негативних наслідків за правопорушення (негативна відповідальність);

2) як добровільне та ініціативне виконання обов'язків, самодисципліну, високу правову свідомість (позитивна відповідальність).

Ознаки юридичної відповідальності: це один із видів державного примусу у формах каральних і правовідновлювальних заходів; негативна реакція держави на правопорушення та суб'єкта, винного в його вчиненні; виникає тільки за наявності правопорушення; здійснюється лише за умови встановлення складу правопорушення; має зовнішній характер; здійснюється компетентним органом відповідно до закону та при дотриманні певного процесуального порядку та форм; виражається в обов'язку особи (правопорушника) зазнати певних втрат особистого, організаційного чи матеріального характеру.

Цілі юридичної відповідальності – це конкретний прояв загальних цілей права (закріплення, врегулювання та охорона суспільних відносин).

Цілі юридичної відповідальності передбачають:

– забезпечення прав та свобод суб'єктів шляхом їх гарантування, охорони та відновлення;

– охорону та захист суспільного порядку шляхом запобігання правопорушенням та перевиховання правопорушників;

– захист правопорядку та виховання громадян шляхом створення умов для покарання винних осіб та їх перевиховання;

– здійснення правової пропаганди та визначення переваг правомірної поведінки;

– компенсація спричиненої порушенням шкоди та відновлення порушених суб'єктивних прав;

– запобігання скоєнню правопорушень у майбутньому.

Мета юридичної відповідальності – виявлення її соціальної неефективності та ефективності. Розрізняють такі завдання, що конкретизують мету юридичної відповідальності: загальна превенція правопорушення; вплив на свідомість правопорушника; моральна перебудова особи; формування в людини, яка порушила норми права, настанови на правомірну поведінку надалі; виховний вплив на інших людей з метою попередження правопорушень з їхнього боку.

Зверніть увагу, що мета юридичної відповідальності визначає її функції.

Функції юридичної відповідальності – це основні напрями впливу на суспільство, завдяки яким досягається мета відповідальності та які визначають її призначення як засобу забезпечення суспільного порядку. **Основними функціями юридичної відповідальності** *є такі:*

Репресивно-каральна функція свідчить про те, що юридична відповідальність є уособленням негативної реакції держави на скоєне правопорушення; це акт покарання від імені держави та засіб запобігання нових правопорушень. Покарання реалізується або шляхом зміни правового статусу порушника завдяки обмеженню його прав та свобод, або ж шляхом покладення на нього доповнюючих обов'язків.

Правопоновлююча функція протистоїть формальному покаранню винного та спрямована на забезпечення порушеного

інтересу і поновлення порушених протиправною поведінкою суспільних відносин. Як правило, ця функція характеризує майнову відповідальність. Стягнення збитків з правопорушника компенсує втрати потерпілої сторони та поновлює її майнові права. Ця функція націлена також на примусове виконання невиконаних обов'язків.

Виховна функція спрямована на формування у суб'єктів потреби правомірної поведінки та усвідомленого ставлення до наданих прав і покладених обов'язків. Ця функція сприяє зміцненню у громадян віри у справедливість, у захист належних їм прав і свобод, підвищує рівень правової культури громадян, правову дисципліну та активність у сфері права. *Виховна функція* має дві форми – ***загальнопревентивну***, що націлена на виховання у громадян поваги до закону, та ***спеціальнопревентивну***, що націлена на перевиховання самого правопорушника.

Регулятивна функція. Її змістом є забезпечення регулювання суспільних відносин шляхом запобігання правопорушенням, покарання винних у їх скоєнні осіб та відновлення порушених внаслідок правопорушень прав і законних інтересів.

Юридична відповідальність – це цілісне правове явище, що має позитивну і негативну форми реалізації, а кожна з названих концепцій юридичної відповідальності підкреслює одну з її граней, при цьому не відображаючи всієї складності цього феномену *(Д. А. Ліпінський)*.

Юридична відповідальність розглядається у двох аспектах:

– позитивна (перспективна або заохочувальна) – передбачає заохочення за виконання корисних для суспільства і держави варіантів поведінки;

– негативна (ретроспективна або охоронна) – передбачає покарання за правопорушення.

Зауважимо, що, взаємодіючи, словосполучення *«правомірна заслужена поведінка – заохочення»* і *«правопорушення – покарання»* становлять собою єдине ціле – складний феномен «юридична відповідальність» *(В. В. Нирков)*.

Позитивна юридична відповідальність – це вид юридичної відповідальності, який має відповідну реакцію держави та суспільства на здійснене соціально корисне правомірне діяння особи у вигляді застосування різних заходів правового заохочення.

Негативна юридична відповідальність – це особливий вид юридичної відповідальності, що являє собою відповідну реакцію суспільства та держави на здійснення особою винного протиправного діяння в формі застосування до неї заходів державного примусу, серед яких заходи: особистого (позбавлення волі); майнового (штраф); організаційного (звільнення).

Зверніть увагу, що перша, «позитивна» відповідальність, передбачає обов'язок виконувати позитивні для суспільства функції і може корелюватися з «перспективною» та суб'єктивною відповідальністю. Друга, «негативна» відповідальність, настає внаслідок порушення обіцянок, невиконання вимог і зумовлює відповідні санкції; співвідноситься з «ретроспективною» та об'єктивною відповідальністю.

Юридична відповідальність – це відповідальність за минуле (негативний аспект) та за майбутнє (позитивний аспект).

1.7.2. Поняття, склад, особливості екологічних правопорушень

Екологічне правопорушення – це винна, протиправна, екологічно небезпечна дія, яка посягає на встановлений порядок використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та порушує екологічні і пов'язані з ними ін. права людини і вимоги екологічної безпеки.

Екологічне правопорушення (екологічний делікт або екологічний злочин) може бути адміністративним або дисциплінарним.

Предметом екологічного правопорушення є природне середовище в цілому і його окремі компоненти. Детально предмет екологічних правопорушень визначається в ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Юридична відповідальність може настати лише за наявності певного юридичного факту – факту вчинення правопорушення, що є єдиною підставою юридичної відповідальності.

Для того, щоб мало місце правопорушення при настанні юридичного факту, необхідна наявність повного *складу правопорушення* в діях особи, яка спричинила настання такого факту. Під *складом правопорушення* теорія права розуміє внутрішню структуру, або елементи правопорушення:

– об'єкт;

– об'єктивна сторона;

– суб'єкт;

– суб'єктивна сторона.

Суб'єктами екологічного правопорушення є право- і дієздатні, осудні фізичні і юридичні (посадові особи) особи. *Суб'єктивними ознаками* є вина, необережність чи навмисність та екологічний ризик власників джерел підвищеної екологічної небезпеки.

До **складу екологічного правопорушення** входить предмет (об'єкт) посягання і екологічні правовідносини. Об'єктами посягання є навколишнє природне середовище (природні умови життєдіяльності) та життя і здоров'я людини.

Об'єктивними ознаками екологічного правопорушення є дія чи бездіяльність, які призводять до протиправного порушення екологічних вимог. Ці порушення мають екологічну спрямованість і призводять до екологічної небезпеки та майнової і моральної шкоди природним ресурсам, належним власнику чи користувачу, навколишньому природному середовищу, життю і здоров'ю людини.

1.7.3. Види юридичної відповідальності за екологічні правопорушення

Юридична відповідальність за екологічні правопорушення – це специфічна форма суспільних відносин, в яких за допомогою правових норм та інших юридичних засобів забезпечується добровільне чи примусове виконання винними особами вимог екологічної безпеки, ефективне використання природних ресурсів, охорона навколишнього природного середовища або покладається обов'язкове виконання ін. обов'язків за допущене екологічне правопорушення.

Види екологічних правопорушень – це визначені чинним екологічним законодавством категорії незаконних дій (бездіяльність), за які залежно від характеру і ступеня екологічної небезпеки, об'єкта, предмета посягання та ін. ознак можуть застосовуватись заходи державно-правового примусу.

Відповідно до ст. 92 Конституції України вітчизняною системою права передбачено лише чотири види юридичної відповідальності (цивільна, адміністративна, кримінальна та дисциплінарна. Конституційний суд України, який у своєму рішенні № 7–рп/2001 від 30 травня 2001 року (справа про відповідальність юридичних осіб) встановив, що за своїм змістом п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції спрямований не на встановлення переліку видів юридичної відповідальності, а визначає виключну компетенцію Верховної ради України у формі закону встановлювати загальні засади цивільно-правової, кримінальної, адміністративної та дисциплінарної відповідальності.

Суть **цивільно-правової відповідальності за порушення екологічного законодавства** полягає у накладанні на особу, винну у вчиненні екологічного правопорушення, і виражається найчастіше у двох формах: відшкодування збитків і стягнення неустойки.

Специфіка цивільно-правової відповідальності за екологічні правопорушення зумовлена особливостями об'єкта правопорушення, способами обчислення і доведення шкоди та деякими

іншими екологічними факторами. Сутність цієї відповідальності полягає в покладенні на правопорушника обов'язку відшкодувати майнову або моральну шкоду, заподіяну внаслідок порушення норм екологічного законодавства. Головною її функцією є компенсаційно-відновлювальна.

Зверніть увагу, що застосування заходів дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних від компенсації шкоди, заподіяної забрудненням навколишнього природного середовища та погіршенням якості природних ресурсів. Таким чином, цивільно-правова відповідальність може бути застосована разом з іншими видами юридичної відповідальності. Ця обставина пояснюється тим, що заходи відповідальності у разі застосування дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності за своєю юридичною природою є заходами стягнення, а не відшкодування шкоди, хоча в багатьох випадках ці стягнення мають майновий характер (позбавлення премії, штраф, конфіскація).

Майнова відповідальність за екологічні злочини – це різновид юридичної відповідальності, яка передбачає виконання обов'язку фізичних чи юридичних осіб щодо компенсації майнової чи моральної шкоди, заподіяної власником чи користувачем природних ресурсів, порушенням екологічного законодавства або порушенням екологічних та ін. прав громадян.

Умовами майнової відповідальності *є:*

– протиправність;

– причинний зв'язок між заподіяною шкодою і протиправністю;

– наявність вини заподіювачів шкоди;

– підвищений екологічний ризик та небезпечна діяльність.

Майнова відповідальність може наставати *за:*

– земельні правопорушення;

– лісові порушення;

– водні правопорушення;

– гірничі правопорушення;

– фауністичні правопорушення;

– порушення законодавства про атмосферне повітря;

– порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

– порушення законодавства про природно-заповідний фонд;

– порушення законодавства про Червону книгу;

– порушення вимог і нормативів екологічної безпеки;

– порушення прав громадян на екологічну безпеку;

– порушення вимог радіаційної і ядерної безпеки;

– порушення екологічних прав громадян.

Адміністративна відповідальність за екологічні правопорушення – це різновид суспільних відносин, у яких застосовуються заходи адміністративного впливу (стягнення) за винні і протиправні діяння, що порушують встановлений порядок використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки та екологічні права громадян.

Видами адміністративно-правових стягнень *є*:

– штраф;

– вилучення об'єктів правопорушення;

– позбавлення права заняття спеціальною діяльністю;

– конфіскація знарядь правопорушення;

– обмеження, зупинення, припинення діяльності чи експлуатації об'єктів.

Кримінальна відповідальність за екологічні злочини – це стан розвитку суспільних відносин, в якому реалізуються засоби кримінально-правового покарання осіб, винних у здійсненні екологічного правопорушення з високим рівнем екологічного ризику і екологічної небезпеки для навколишнього природного середовища, природних ресурсів, життя і здоров'я людей.

Видами покарання за екологічні злочини *є:*

– виправні роботи;

– кримінальний штраф;

– позбавлення волі;

– конфіскація незаконно добутого, знарядь злочину;

– позбавлення права займати відповідні посади.

Дисциплінарна відповідальність за екологічні правопорушення – це різновид юридичної відповідальності, яка застосовується до винних осіб за протиправні дії, що порушують екологічні вимоги у процесі невиконання функціональних обов'язків та ін. вимог дисципліни праці, пов'язаних із використанням природних ресурсів, охороною навколишнього природного середовища, забезпеченням екологічної безпеки.

Умовами настання дисциплінарної відповідальності *є*:

– протиправність;

– наявність вини суб'єкта;

– професійна правосуб'єктність у галузі екології;

– невиконання чи неналежне виконання екологічних вимог, які становлять коло службових професійних обов'язків.

Види дисциплінарних стягнень:

– догана;

– звільнення з посади.

1.7.4. Поняття і види екологічної шкоди

Шкода, завдана навколишньому природному середовищу, природним ресурсам у процесі здійснення господарської діяльності або внаслідок забруднення навколишнього природного середовища чи нанесення шкоди природним об'єктам, як правило, належить до категорії позадоговірних зобов'язань і має назву **екологічна шкода**.

У праві є відмінності у трактуванні поняття «шкода навколишньому середовищу».

У Законі Україні «Про охорону навколишнього природного середовища» **шкода** визначається як заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища *(ст. 69)*.

У Законі Україні «Про оцінку впливу на довкілля» **запобігання шкоди довкіллю** передбачає забезпечення екологічної безпеки, охорони довкілля, раціонального використання та відтворення природних ресурсів у процесі прийняття рішень про

провадження господарської діяльності, яка може мати значний вплив на довкілля, з урахуванням державних, громадських і приватних інтересів.

Екологічна шкода – це будь-яке погіршення стану навколишнього середовища внаслідок порушення еколого-правових вимог (екологічного правопорушення), включаючи забруднення, виснаження, псування, знищення, нераціональне використання природних об'єктів, деградацію і руйнування екологічних систем, природних комплексів і ландшафтів.

У **складі екологічної шкоди** (з точки зору його соціальних наслідків) іноді пропонують розрізняти *екологічний* і *економічний збиток*. Відповідно, економічна шкода заподіюється економічним інтересам громадян і юридичних осіб (втрата продукції, упущена вигода і т.д.); екологічна шкода (шкоди навколишньому середовищу) полягає в заподіянні негативних змін природі, зниженні якості природних ресурсів і середовища проживання людини.

Екологічна шкода може проявлятися у вигляді майнової та немайнової (зокрема моральної) шкоди.

Майнова екологічна шкода (екологічні збитки) проявляється у формі забруднення навколишнього середовища, псування, знищення, пошкодження, виснаження природних ресурсів, руйнування екологічних систем, які спричинили заподіяння матеріальної шкоди, що підлягає обчисленню за допомогою існуючих такс, методик або іншими способами.

Зверніть увагу, що складовою частиною екологічних збитків є ***упущена вигода***, тобто неотримання громадянином або юридичною особою доходів, які вони могли б отримати за звичайних умов.

Моральна шкода – це моральні або фізичні страждання, заподіяні діями (бездіяльністю), які посягають на належні громадянину від народження або в силу закону нематеріальні блага (життя, здоров'я і т.п.) або порушують його особисті немайнові або майнові права.

1.7.5. Відшкодування шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу

Особи, які внаслідок порушення екологічного законодавства заподіяли шкоду, повинні її відшкодувати в повному обсязі незалежно від того, чи були їх дії (бездіяльність) умисними або необережними.

Зверніть увагу, що виняток становлять випадки, коли шкода завдана фізичною чи юридичною особою, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою для навколишнього природного середовища. Особи, які володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, зобов'язані компенсувати заподіяну шкоду фізичним та юридичним особам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих *(ст. 1187 ЦК України, частина друга ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»)*. У цьому випадку відповідальність настає незалежно від наявності вини, за умови, якщо заподіювач шкоди не доведе, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або умислу потерпілої особи.

У більшості випадків відшкодування екологічної шкоди зводиться до відшкодування заподіяних збитків. **Відшкодування збитків** – це встановлена законом цивільно-правова санкція.

Поняття збитків визначається у *ст. 22 ЦК України*, відповідно до якої збитками є:

1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права *(реальні збитки)*;

2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушено *(упущена вигода)*.

Збитки відшкодовуються в повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування в меншому або більшому розмірах. Розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, визначаються відповідно до реальної вартості втраченого майна або виконання робіт, необхідних для відновлення пошкодженої речі *(ст. 1192 Цивільного кодексу України)*.

Збитки – це майнові втрати, фінансові витрати, неотримані доходи природокористувачів.

Зверніть увагу, що особи, яким завдано такої шкоди, мають право на відшкодування неодержаних прибутків за час, необхідний для відновлення здоров'я, якості навколишнього природного середовища, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням.

Чинне законодавство передбачає судовий і позасудовий порядок відшкодування екологічної шкоди. Цей обов'язок може бути виконаний на підставі рішення суду (загальної юрисдикції або господарського).

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» кожний громадянин України має право на подання позовів до суду до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище. Аналогічні повноваження щодо відшкодування збитків і втрат, заподіяних внаслідок порушення екологічного законодавства, відповідно до *статей 20 та 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»,* мають спеціальні уповноважені органи державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів та громадські об'єднання. Органи прокуратури в процесі виконання функцій нагляду за додержанням законодавства також можуть звертатися до судів з позовами про відшкодування шкоди, заподіяної в результаті порушення екологічного законодавства та про припинення екологічно небезпечної діяльності *(ст. 37 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).*

Позасудовий порядок відшкодування екологічної шкоди може здійснюватися добровільно, за допомогою страхування ризику заподіяння екологічної шкоди, а також в адміністративному порядку. В адміністративному порядку відшкодування екологічної шкоди може застосовуватись у випадках техногенних аварій або стихійних лих шляхом застосування заходів соціально-економічного захисту населення, яке постраждало внаслідок настання негативних екологічних наслідків.

Зверніть увагу, що спричинену екологічну шкоду не завжди можна відшкодувати в повному обсязі й поновити існуючий до завдання шкоди стан. **Це пояснюється кількома факторами.**

По-перше, існують природні об'єкти, які не можливо поновити взагалі, вони є невідновлювальними (*наприклад*, корисні копалини; тварини, які перебувають на межі зникнення й занесені до Червоної книги України; зникаючі та рідкісні об'єкти рослинного світу, включені до складу Зеленої книги України; цілющі природні фактори та ін.).

По-друге, багато з природних ресурсів для свого відновлення потребують значного періоду часу (десятиліття), і, відповідно, їх повне відновлення не може бути забезпечене окремим правопорушником.

По-третє, розмір шкоди неможливо розрахувати одразу в повному обсязі, оскільки негативні наслідки, що спричинені екологічній системі та її зв'язкам, можуть мати прихований характер і їх прояв здійснюється упродовж досить тривалого часу (від декількох місяців до декількох десятиріч).

По-четверте, розмір нарахувань обсягу шкоди, яка підлягає відшкодуванню, здійснюється за спеціальними еколого-правовими актами, серед яких розрізняють такси і методики.

Способами (методами) обчислення шкоди, заподіяної екологічними правопорушеннями, *є*:

– нормативний;

– витратний;

– таксовий;

– розрахунковий.

Питання для самоконтролю

1. Що таке юридична відповідальність за екологічні правопорушення?

2. Вкажіть підстави юридичної відповідальності за екологічні правопорушення.

3. Назвіть, що є основною особливістю екологічних правопорушень?

4. За якими критеріями можна класифікувати екологічні правопорушення?

5. Перерахуйте та охарактеризуйте основні функції юридичної відповідальності за екологічні правопорушення.

6. Назвіть види юридичної відповідальності за екологічні правопорушення.

7. Вкажіть способи обчислення шкоди, заподіяної екологічним правопорушенням.

8. Охарактеризуйте кримінальну відповідальність за екологічні правопорушення.

9. Адміністративна відповідальність як найбільш поширений вид юридичної відповідальності в екологічному праві.

10. На які групи можна поділити злочини проти довкілля?

Тести для самоконтролю

1. Ознаки екологічного правопорушення:

а) за соціальними наслідками;

б) за юридичною ознакою;

в) за психологічною ознакою;

г) всі відповіді правильні.

2. Види дисциплінарних стягнень:

а) догана;

б) конфіскація знарядь правопорушення;

в) звільнення з посади;

г) вилучення об'єктів правопорушення.

3. Склад екологічних правопорушень традиційно містить такі елементи:

а) об'єкт, суб'єкт;

б) об'єктивна сторона;

в) суб'єктивна сторона;

г) усі відповіді правильні.

4. Види адміністративно-правових стягнень:

а) конфіскація знарядь правопорушення;

б) догана;

в) обмеження, зупинення, припинення діяльності чи експлуатації об’єктів;

г) штраф.

5. Види юридичної відповідальності за екологічні правопорушення:

а) дисциплінарна;

б) адміністративна;

в) кримінальна;

г) усі відповіді правильні.

Завдання для самоконтролю

У зв’язку з неправильним застосуванням ядохімікатів на полях фермерського господарства загинуло 180 диких птахів. Експертизою було встановлено, що загибель птахів трапилась у результаті потрапляння в організм птахів фосфіду цинку, яким було проведено обробку полів. Обробка проводилась на відстані ближче *500 метрів* до водойми, де зупинилися дикі птахи.

Які порушення законодавства мають місце. Яка передбачена відповідальність за завдану шкоду?

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2
ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

ТЕМА 2.1
ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ

2.1.1. Поняття правового режиму використання, відновлення і охорони земель.

2.1.2. Земля як об'єкт правового регулювання використання, відновлення і охорони.

2.1.3. Суб'єкти, об'єкти, зміст права власності на землю.

2.1.4. Поняття, форми і види землекористування.

2.1.5. Підстави виникнення і припинення права власності на землю.

2.1.6. Плата за землю, ст. 206 Земельного кодексу України.

2.1.7. Зміст охорони земель.

2.1.8. Моніторинг земель: призначення та завдання.

2.1.9. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства.

2.1.1. Поняття правового режиму використання, відновлення і охорони земель

Правовий режим – це встановлена законом система суспільних відносин з використання земель, сукупність правил їхнього використання, охорони, обліку і моніторингу.

Правовий режим земель – це певне теоретичне поняття, що узагальнює правову характеристику землі як об'єкта права і містить вказівку на коло важливих правових відносин, що виникають щодо землі *(М. І. Краснова)*.

Правовий режим земель – це встановлений нормативно-правовий порядок, що визначає поведінку суб'єктів земельних правовідносин щодо земель, земельних ділянок як до об'єктів

права власності, управління, користування, відтворення, збереження та охорони з метою їх раціонального (економного та ефективного) використання і задоволення різноманітних потреб заінтересованих осіб, захисту їх земельних прав *(В. І. Андрейцев)*.

Правовий режим земель – це порядок правового регулювання земельних правовідносин, тобто порядок здійснення впливу на поведінку суб'єктів земельних правовідносин, із застосуванням різних правових засобів, насамперед встановлення та закріплення норм права, за допомогою яких врегульовуються земельні правовідносини *(Ю. С. Петлюк)*.

Правовий режим земель у вітчизняному законодавстві перебуває у прямій залежності із цільовим призначенням земель як особливим напрямом їх використання, функціями земель у суспільних відносинах як засобів виробництва, бази для розвитку промисловості, місць проживання людей і розміщення природних об'єктів.

2.1.2. Земля як об'єкт правового регулювання використання, відновлення і охорони

Земля – це найважливіша частина навколишнього природного середовища, що характеризується простором, рельєфом, кліматом, ґрунтами, рослинністю, надрами, водами, вона є місцем розселення, головним засобом виробництва в сільському і лісовому господарстві, а також просторовим базисом для розміщення об'єктів матеріальної культури, включаючи підприємства й організації всіх галузей господарства.

Земля – це поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею *(ст. 1 Закону України «Про охорону земель»)*.

Відповідно до *ст. 18 Земельного кодексу України* до земель України належать усі землі в межах її території, зокрема острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяють на категорії.

Земельний кодекс України *(ст. 19)* виділяє *9 категорій земель*:

1. Землі сільськогосподарського призначення. Землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури або призначені для цих цілей *(ст. 22 Земельного кодексу України)*. Правовий режим цієї категорії земель закріплений ст. 22–37 Кодексу та деталізується в окремих положеннях стосовно суб'єктів власності та використання в законах України «Про фермерське господарство», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про особисте селянське господарство», підзаконних нормативно-правових актах.

Зверніть увагу, що основна **особливість правового режиму земель сільськогосподарського призначення** – встановлення їх пріоритетності в системі інших категорій земель *(як закріплює ст. 23 Земельного кодексу України: «Землі, придатні для потреб сільського господарства, повинні надаватись насамперед для сільськогосподарського використання»)*.

2. Землі житлової та громадської забудови. До земель житлової та громадської забудови належать земельні ділянки в межах населених пунктів, які використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування *(ст. 38 Земельного кодексу України)*. Правове регулювання цієї категорії земель базується на нормах Земельного кодексу України *(статті 38–42)* та нормах спеціального законодавства, що регулює порядок їх використання: Закон України «Про планування та забудову територій», Закон України «Про основи містобудування», наказ Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 10.12.2001 «Про затвердження Типових регіональних правил забудови», наказ МОЗ України від 19.06.1996 «Про затвердження Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів» та інші.

3. Землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення. Це ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу

цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду *(ст. 43 Земельного кодексу України)*, їх правовий режим визначений статтями 43–46 Земельного кодексу України, а також рядом спеціальних нормативно-правових актів, серед яких Закон України «Про екологічну мережу України», Закон України «Про природно-заповідний фонд України», Положення про Проєкти організації території установ природно-заповідного фонду України, Порядок надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення.

4. Землі оздоровчого призначення. До земель оздоровчого призначення належать землі, що мають природні лікувальні властивості, які використовуються або можуть використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей *(ст. 47 Земельного кодексу України)*. Правовий режим земель оздоровчого призначення, крім відповідних статей Земельного кодексу України *(статті 47–49)*, регулюється Законом України «Про курорти».

5. Землі рекреаційного призначення. До земель рекреаційного призначення належать землі, які використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів *(ст. 50 Земельного кодексу України)*. Склад, порядок їх використання та охорони визначений Земельним кодексом України *(статті 50–52)*, Законом України «Про туризм», Державними санітарними правилами планування та забудови населених пунктів, Правилами утримання зелених насаджень у населених пунктах України та іншими актами, що визначають правовий режим рекреаційних зон.

6. Землі історико-культурного призначення. Їх склад та правовий режим встановлений статтями 53–54 Земельного кодексу України та законами України «Про охорону культурної спадщини», «Про музеї та музейну справу», постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення меж та розмірів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць» та іншими актами.

7. Землі лісогосподарського призначення. Ця категорія земель до введення в дію нової редакції Лісового кодексу України і внесення відповідних змін у земельне законодавство мала назву «землі лісового фонду». **До земель лісогосподарського призначення** належать землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю, нелісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства *(ст. 55 Земельного кодексу України)*. Порядок їх використання і охорони регулюється статтями 55–57 Земельного кодексу України, Лісовим кодексом України, Законом України «Про мисливське господарство та полювання», постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку поділу лісів на групи, віднесення їх до категорії захисності та виділення особливо захисних земельних ділянок лісового фонду».

8. Землі водного фонду. Їх правовий режим регулюється статтями 58–64 Земельного кодексу України, а також нормами Водного кодексу України, постановами Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку користування землями водного фонду», «Про затвердження Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режиму ведення господарської діяльності в них», «Про затвердження Порядку встановлення берегових смуг водних шляхів та користування ними» та іншими.

9. Землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення. Землями промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення визнаються земельні ділянки, надані в установленому порядку підприємствам, установам та організаціям для здійснення відповідної діяльності *(ст. 65 Земельного кодексу України)*. Режим їх використання регулюється загальними нормами, що включені у главу 13 Земельного кодексу України, та законодавчими актами, які регулюють режим здійснення відповідного виду діяльності: Гірничий закон України, Закони України «Про транспорт», «Про трубопровідний транспорт», «Про автомобільний транспорт», «Про залізничний транспорт», «Про міський електричний транспорт», «Про телекомунікації», «Про електроенергетику», «Про оборону України», Повітряний кодекс України та прийняті для їх виконання відповідні підзаконні акти.

2.1.3. Суб'єкти, об'єкти, зміст права власності на землю

Відповідно до ч. 3, ст. 78 Земельного кодексу України земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності.

Суб'єктами права власності на землю *є:*

– *громадяни та юридичні особи* – на землі приватної власності;

– *територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування*, – на землі комунальної власності;

– *держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади*, – на землі державної власності.

Землі приватної власності

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:

– придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

– безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності;

– приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування;

– прийняття спадщини;

– виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Юридичні особи (засновані громадянами України або юридичними особами України) можуть набувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності у разі:

– придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

– внесення земельних ділянок її засновниками до статутного капіталу;

– прийняття спадщини;

– виникнення інших підстав, передбачених законом.

Землі комунальної власності

Землі, які належать на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, є комунальною власністю.

У комунальній власності перебувають:

– усі землі в межах населених пунктів, крім земельних ділянок приватної та державної власності;

– земельні ділянки, на яких розташовані будівлі, споруди, інші об'єкти нерухомого майна комунальної власності незалежно від місця їх розташування.

– земельні ділянки державної власності, які передбачається використати для розміщення об'єктів, призначених для обслуговування потреб територіальної громади (комунальних підприємств, установ, організацій, громадських пасовищ, кладовищ, місць знешкодження та утилізації відходів, рекреаційних об'єктів тощо), а також земельні ділянки, які відповідно до затвердженої містобудівної документації передбачається включити у межі населених пунктів, за рішеннями органів виконавчої влади передаються у комунальну власність.

Територіальні громади набувають землю у комунальну власність у разі:

– передачі їм земель державної власності;

– відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону;

– прийняття спадщини або переходу в їхню власність земельних ділянок, визнаних судом відумерлою спадщиною;

– придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

– виникнення інших підстав, передбачених законом.

Територіальні громади сіл, селищ, міст можуть об'єднувати на договірних засадах належні їм земельні ділянки комунальної власності. Управління зазначеними земельними ділянками здійснюється відповідно до закону.

Землі державної власності

У державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності. Право державної власності на землю набувається і реалізується державою через

органи виконавчої влади відповідно до повноважень, визначених Земельним кодексом України.

Держава набуває права власності на землю у разі:

– відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;

– придбання за договорами купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

– прийняття спадщини;

– передачі у власність державі земельних ділянок комунальної власності територіальними громадами;

– конфіскації земельної ділянки.

Відповідно до Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які розташовані в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, є об'єктами права власності українського народу.

Зверніть увагу, що до земель України належать усі землі в межах її території, у тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на певні категорії.

Змістом права власності в розумінні Цивільного кодексу України є право володіння, користування та розпоряджання своїм майном. На **зміст права власності** не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна. Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд та має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону.

Стаття 78 Земельного кодексу України змістом права власності на землю також визначає право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками.

Право власності на землю набувається та реалізується на підставі Конституції України, Земельного кодексу України, а також інших законів, що видаються відповідно до них.

2.1.4. Поняття, форми і види землекористування

Конституцією України визначено право кожного громадянина на користування природними об'єктами (землями, лісами, водами тощо) відповідно до закону *(ст. 13)*. Тобто земля є об'єктом права власності українського народу як частина природного середовища. Зміст права на використання земельних ділянок складають права й обов'язки відповідних суб'єктів цього права (землекористувачів). Ці права й обов'язки в загальному або спеціальному виді включаються до інституту права землекористування, охоплюються конкретними правомочностями землекористувачів і реалізуються в правових відносинах. Тому їх часто називають суб'єктивними правами і юридичними обов'язками осіб, які є землекористувачами.

Землекористування в об'єктивному розумінні становить сукупність земельних правових норм, які регулюють суспільність відносини з користування земельних ресурсів. А у **суб'єктному розумінні** – це сукупність правомочностей, виникаючих з приводу володіння та користування суб'єкта земельною ділянкою.

Землекористування можна розглядати *як*, *по-перше*, правовий інститут у вигляді сукупності однорідних правових норм, які регулюють підстави, умови та порядок виникнення, здійснення, зміни та припинення права на використання земельних ресурсів та, *по-друге*, як суб'єктивне право як забезпечена та гарантована державою правова можливість конкретної особи набувати у встановленому порядку права на добування корисних можливостей землі.

У юридичній літературі **право землекористування** розглядається як правовий інститут, що охоплює сукупність однорідних земельно-правових норм, що закріплюють і регулюють підстави, умови та порядок надання, зміни і припинення засад використання земельних ресурсів.

Землекористування – це забезпечена та гарантована державою можливість конкретного суб'єкта володіти, користуватися, у тому числі й розпоряджатися земельною ділянкою в умовах встановлених законодавством.

Форми землекористування: на підставі отримання права приватної або колективної власності на землю, надання землі в користування, отримання земельної ділянки в оренду.

Зверніть увагу, що користування землею землекористувачем і орендарем має похідний і залежний характер на відміну від користування землею, яке здійснюється на праві власності.

Види землекористування: постійне, орендне та конфесійне.

Землекористування може бути постійним і тимчасовим:

1) право постійного користування земельною ділянкою.

Це право належить:

а) підприємствам, установам та організаціям, що належать до державної та комунальної власності;

б) громадським організаціям інвалідів України, їх підприємствам (об'єднанням), установам та організаціям.

2) право тимчасового користування земельною ділянкою на умовах оренди.

Право постійного користування – це володіння і користування земельною ділянкою, що перебуває в державній або комунальній власності, без встановлення строку *(стаття 92 Земельного кодексу України)*.

Зауважимо, що право на законодавчому рівні визначається терміном *«користування»*, а ось зміст цього поняття охоплює також правомочність володіння земельною ділянкою.

Зверніть увагу, що особи, які одержали земельні ділянки у постійне користування до набрання чинності Земельним кодексом, тобто до 1 січня 2002 року, мають право і надалі користуватися такими ділянками. Тобто, якщо фізична особа або приватна юридична особа набула право постійного користування земельною ділянкою до 1 січня 2002 року, то вона продовжує користуватися такою земельною ділянкою, незважаючи на те, що чинний Земельний кодекс не передбачає надання земельних ділянок у постійне користування таким суб'єктам.

Зауважимо, що право постійного користування виникає лише щодо земельних ділянок. Воно не може виникнути щодо земель, які не виділені в натурі, тобто не мають чітких меж, а також не мають інших ознак/характерних рис, притаманних земельним ділянкам.

Документом, що видався на підтвердження наявності в особи права постійного користування земельною ділянкою, був Державний акт на право постійного користування землею. Такі акти продовжують бути чинними і сьогодні.

Зверніть увагу, що протягом часу форма державного акта змінювалася (дод. Л; М; Н; П).

Зауважимо, що земельні ділянки, які перебувають у постійному користуванні, не можуть бути передані в оренду чи суборенду їх користувачами. Це пов'язано з тим, що користувач земельної ділянки не може нею розпоряджатися. Передача ж в оренду є одним зі способів розпорядження земельною ділянкою.

Право оренди земельної ділянки – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідне орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності *(стаття 93 Земельного кодексу України)*.

Зверніть увагу, що **оренда землі** – це така форма землекористування, за якої власник земельної ділянки (орендодавець) передає земельну ділянку іншій особі (орендареві) за оренду плату з метою провадження певної діяльності.

Орендодавцями земельних ділянок є їх власники або уповноважені ними особи. **Договір оренди земельної ділянки обов'язково повинен містити істотні умови:**

– об'єкт оренди, тобто місце розташування та розмір земельної ділянки;

– термін договору оренди;

– орендна плата (розмір, індексація, форми платежу, терміни та порядок внесення і перегляду розміру плати);

– цільове призначення, умови використання і збереження якості землі;

– існуючі обмеження і обтяження щодо використання земельної ділянки (заборони на передачу в суборенду, заборони на провадження окремих видів діяльності, тощо згідно зі ст. 111 Земельного кодексу України);

– сторона (орендодавець чи орендар), яка несе ризик випадкового пошкодження або знищення об'єкта оренди чи його частини;

– умови повернення земельної ділянки орендодавцеві;

– відповідальність сторін.

Крім істотних умов, у договорі оренди земельної ділянки за згодою сторін можуть бути зазначені й інші умови:

– щодо якісного стану земельних угідь;

– порядку виконання зобов'язань сторін;

– обставин, що можуть вплинути на зміну або припинення договору оренди земельної ділянки тощо.

Договір оренди земельної ділянки повинен бути укладений у письмовій формі. Обов'язковою невід'ємною частиною договору є план (схема) земельної ділянки. Укладений договір потрібно нотаріально посвідчити за місцезнаходженням земельної ділянки та зареєструвати в місцевих органах виконавчої влади.

Орендована земельна ділянка або її частина може за згодою орендодавця передаватися орендарем у володіння та користування іншій особі (суборенда).

Концесія – це право на надання з метою задоволення громадських потреб уповноваженим органом виконавчої влади чи органом місцевого самоврядування на підставі концесійного договору на платній та строковій основі юридичній або фізичній особі (суб'єкту підприємницької діяльності) права на створення (будівництво) та (або) управління (експлуатацію) об'єкта концесії (строкове платне володіння), за умови взяття суб'єктом підприємницької діяльності (концесіонером) на себе зобов'язань для будівництва або управління об'єктом концесії, майнової відповідальності та можливого підприємницького ризику *(стаття 92 Земельного кодексу України та стаття 1 Закону України «Про концесію»)*.

Зверніть увагу, що поняття **«землекористування»** включає в себе ще й користування чужою ділянкою для сільськогосподарських потреб *(емфітевзис)* і право користування чужою земельною ділянкою для забудови *(суперфіцій)*; у тому числі й *земельний сервітут* – право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою. Усі перелічені види землекористування регулюються нормами Земельного кодексу України.

Двом різновидам прав користування чужими земельними ділянками, таким як «емфітевзис» та «суперфіцій» присвячено окремий розділ 16-1 Земельного кодексу України.

Емфітевзис – це право користуватися чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб.

Для підписання договору емфітевзису необхідно виконати такі кроки:

1. Підписання договору емфітевзису. Рекомендуємо дотримуватися нотаріальної форми договору емфітевзису, хоча чинне законодавство і не містить такої вимоги. *Причин кілька:* від зменшення ризиків оскарження, *наприклад* спадкоємцями, і до більшої схожості на підписання договору купівлі-продажу.

2. Виплата плати за користування земельною ділянкою. Здебільшого розрахунок за користування земельною ділянкою здійснюється відразу. Доцільно було б посвідчити факт передачі грошових коштів нотаріусом, у разі нотаріального посвідчення договору емфітевзису, про що зазначити в договорі.

3. Реєстрація права емфітевзису. Право емфітевзису реєструється в тому ж порядку, що і право оренди. Якщо договір емфітевзису нотаріально посвідчувати, то реєстрацію права здійснить нотаріус у день укладення такого договору. Якщо ж договір укладається нотаріально, тоді реєстрація права емфітевзису відбувається за тими ж правилами, за якими реєструється і право оренди землі.

За земельну ділянку, щодо якої укладено договір емфітевзису, нараховувати та сплачувати до бюджету плату за землю (земельний податок та орендну плату) повинен власник такої земельної ділянки. Суб'єкт господарювання, що отримав право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), не є платником плати за землю (земельного податку та орендної плати) за земельну ділянку, щодо якої встановлено право емфітевзису. Враховуючи вищенаведене у самому договорі, можна передбачити порядок компенсації власнику плати за землю.

Зверніть увагу, що з 1 січня 2019 року строк дії емфітевзису обмежено 50 роками (за аналогією із договорами оренди).

Суперфіцій – це право користуватися чужою земельною ділянкою для забудови.

Суперфіцій виникає на підставі договору між власником земельної ділянки та особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою для відповідних потреб. Суперфіцій може виникати також на підставі заповіту. Право суперфіцію підлягає реєстрації у тому ж порядку, що і земельний сервітут, і договір оренди землі. Очевидно, що незареєстрований суперфіцій є недійсним.

Земельними сервітутами встановлюється право особи (зазвичай, власника суміжної земельної ділянки) користуватися чужою земельною ділянкою для певних потреб. Можливість встановлення такого права передбачається Земельним кодексом України *(статті 98–102 глави 16)*. Право на встановлення земельних сервітутів також передбачено у Цивільному кодексі України *(статті 401–406 глави 32)*.

Земельним кодексом України наведено перелік можливих **видів сервітутів**, хоча цей перелік не є вичерпним, *зокрема:*

– право проходити або проїжджати на велосипеді;

– право проїжджати на транспортному засобі наявним шляхом;

– право прокладати на свою земельну ділянку водопровід із чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку;

– право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій.

Зверніть увагу, що Земельний кодекс України також передбачає встановлення «інших видів» сервітутів, які на практиці включають такі обмеження, як:

– обмеження або заборона забудови в цілому або певні види забудови;

– обмеження насаджень;

– обмеження господарського використання земельної ділянки тощо.

Головна особливість права сервітуту полягає у тому, що користуватися чужою земельною ділянкою для інших потреб, аніж встановлено, буде порушенням. *Наприклад,* якщо земельний сервітут дозволяє право проходу, а особа буде їздити автомобілем, це вже буде порушенням прав власника земельної ділянки, щодо якої встановлено сервітут.

Земельний сервітут може бути встановлено як на добровільних засадах (*наприклад,* шляхом укладення договору про встановлення земельного сервітуту (додаток Р), сервітуту за спадщиною), так і в примусовому порядку (на підставі рішення суду).

Земельний сервітут обов'язково реєструється шляхом внесення відомостей до Земельного кадастру та Реєстру прав. Порядок внесення відомостей до Земельного кадастру передбачений Постановою Кабінету Міністрів України № 1051. ***Незареєстрований земельний сервітут є недійсним.***

Про наявність земельного сервітуту можна дізнатися шляхом одержання Витягу із Земельного кадастру. *Зверніть увагу*, що гарантувати наявність інформації можливо лише про ті сервітути, які встановлено після 1 липня 2012 року, тобто після прийняття внутрішнього наказу Держземагентства про обов'язкове внесення відомостей про земельні ділянки до загальнодержавного (єдиного) Земельного кадастру.

Зверніть увагу, що передача земельної ділянки в оренду або її відчуження не впливає на земельні сервітути, встановлені щодо неї. Майбутнім та навіть поточним користувачам варто перевіряти наявність земельних сервітутів щодо використовуваних земельних ділянок, аби запобігти конфліктам з третіми особами, на користь яких встановлені земельні сервітути.

2.1.5. Підстави виникнення і припинення права власності на землю

Підставою виникнення права власності на землю є юридичний факт, з яким він пов'язує виникнення цього права. Згідно із Земельним кодексом України до **юридичних фактів, на підставі яких виникає право приватної власності на землю**, *належать*:

– рішення органу влади про передачу земельної ділянки громадянинові у приватну власність;

– цивільно-правова угода;

– успадкування земельної ділянки.

Безоплатна передача земельних ділянок у власність громадян проводиться в разі:

1) приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян;

2) одержання земельної ділянки внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ і організацій;

3) одержання земельної ділянки із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації.

Приватизація – це юридично визначена процедура, за якою реалізується матеріальна й процесуальна правосуб'єктність осіб, спрямована на виникнення права приватної і колективної власності.

Підставами виникнення права комунальної власності на землю є:

1) проведення розмежування земель державної і комунальної власності на землю *(п. 12 перехідних положень Земельного кодексу України)*;

2) передача земельних ділянок державної власності у комунальну власність *(ст. 117 Земельного кодексу України)*;

3) викуп земельних ділянок приватної власності для суспільних потреб *(ст. 146 Земельного кодексу України)*;

4) добровільна відмова власника земельної ділянки від прав на неї на користь територіальної громади села, селища чи міста *(ст. 140 Земельного кодексу України)*.

Підставами виникнення права державної власності на землю є:

1) передача земельних ділянок комунальної власності у державну власність *(ст. 117 Земельного кодексу України)*;

2) викуп земельних ділянок приватної власності для суспільних потреб *(ст. 146 Земельного кодексу України)*;

3) відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності *(ст. 140 Земельного кодексу України)*;

4) добровільна відмова власника земельної ділянки від прав на неї на користь держави *(ст. 140 Земельного кодексу України)*;

5) смерть власника земельної ділянки за відсутністю спадкоємця *(ст. 140 Земельного кодексу України)*;

6) конфіскація земельної ділянки за рішенням суду.

Підставами припинення права власності на землю є юридичні факти, з якими закон пов'язує припинення правовідносин земельної власності. Земельний кодекс України визначає юридичні факти, які ведуть до припинення права державної, комунальної та приватної власності на землю.

Підставами припинення права державної власності на землю є:

– приватизація земель, які перебувають у власності держави;

– розмежування земель державної та комунальної власності;

– передача земельної ділянки державної власності у комунальну власність.

Підставами припинення права комунальної власності визнаються:

– приватизація земель, які перебувають у комунальній власності;

– передача земельної ділянки комунальної власності у власність держави.

Загальною підставою припинення права державної та комунальної власності на землю виступає укладення уповноваженими органами цивільно-правових угод про перехід права власності на земельну ділянку, в тому числі і відповідно до міжнародних договорів.

Примусове припинення права державної та права комунальної власності на землю може мати місце за рішенням суду.

Щодо підстав припинення права приватної власності на землю, то вони визначені у статтях 140 і 143 Земельного кодексу України.

Підставами припинення права власності на земельну ділянку є:

– добровільна відмова власника від права на земельну ділянку;

– смерть власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця;

– відчуження земельної ділянки за рішенням власника;

– звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора;

– відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;

– конфіскація за рішенням суду;

– не відчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених Земельним кодексом України.

Добровільна відмова власника земельної ділянки від права приватної власності на землю проводиться за його письмовою заявою і тільки на користь держави чи територіальної громади. У разі згоди на одержання права власності на земельну ділянку органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування укладають угоду про передачу права власності на земельну ділянку, яка підлягає нотаріальному посвідченню. При добровільній відмові від права приватної власності на землю передача земельної ділянки державі чи територіальній громаді проводиться безкоштовно.

Примусове припинення прав на земельну ділянку здійснюється у судовому порядку у разі:

– використання земельної ділянки не за цільовим призначенням або способами, які суперечать екологічним вимогам та вимогам охорони культурної спадщини, неусунення допущених порушень законодавства в строки, встановлені вказівками (приписами) центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері здійснення державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі. Такі порушення можуть призвести до позбавлення, в тому числі громадянина, прав на земельну ділянку. Причому ст. 144 Земельного кодексу України встановлений порядок припинення права користування земельними ділянками, які використовуються з порушенням земельного законодавства, згідно з яким у разі виявлення порушення земельного законодавства державний інспектор сільського господарства, державний інспектор з охорони довкілля складають протокол про порушення та видають особі, яка допустила порушення, вказівку про його усунення у 30-денний строк. Якщо особа, яка допустила порушення земельного законодавства, не виконала протягом зазначеного строку вказівки державного інспектора щодо припинення порушення земельного законодавства, державний інспектор сільського господарства, державний інспектор з охорони довкілля

відповідно до закону накладають на таку особу адміністративне стягнення та повторно видають вказівку про припинення правопорушення чи усунення його наслідків у 30-денний строк. Рішення органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування про припинення права користування земельною ділянкою може бути оскаржене землекористувачем у судовому порядку;

– конфіскації земельної ділянки;

– примусового відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності;

– примусового звернення стягнень на земельну ділянку за зобов'язаннями власника цієї земельної ділянки;

– невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених Земельним кодексом України.

Підставою для припинення права приватної власності землі може слугувати відчуження (вилучення) земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб. Такі підстави визначені Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності». Примусове відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у власності фізичних або юридичних осіб, може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості на підставі та в порядку, встановлених законом.

Зверніть увагу, що власника земельної ділянки за рішенням суду можуть позбавити права власності на земельну ділянку у разі звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора. Це може відбутися у разі, коли власник земельної ділянки (права на земельну ділянку) передав свою власність у заставу, згідно зі ст. 133 Земельного кодексу України та Закону України «Про заставу», чи отримав під свою власність іпотечний кредит, згідно із Законом України «Про іпотеку», і не виконав забезпеченого заставою зобов'язання чи не виконав забезпеченого іпотекою зобов'язання, а кредитор (заставодержатель чи іпотекодержатель)

звернувся до суду з метою одержання задоволення своїх вимог з вартості заставленого майна чи за рахунок предмета іпотеки. Земельна ділянка чи речове (майнове) право на неї можуть бути конфісковані за рішенням (вироком) суду відповідно до закону.

Право користування земельною ділянкою може бути втрачене також при систематичній несплаті земельного податку або орендної плати.

2.1.6. Плата за землю ст. 206 Земельного кодексу України

Земельні відносини в Україні регулюються *Земельним кодексом*, а справляння плати за землю – *Податковим кодексом*.

Використання землі в Україні є платним *(ст. 206 Земельного кодексу)*.

Плата за землю – обов'язковий платіж у складі податку на майно, що справляється у формі земельного податку та орендної плати за земельні ділянки державної і комунальної власності *(пп. 14.1.147 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України)*.

Земельний податок – це обов'язковий платіж, що справляється з власників земельних ділянок та земельних часток (паїв), а також постійних землекористувачів.

Орендна плата за земельні ділянки державної і комунальної власності – це обов'язковий платіж, який орендар вносить орендодавцеві за користування земельною ділянкою *(пп. 14.1.136 Податкового кодексу України)*.

Платниками податку є власники земельних ділянок, земельних часток (паїв), землекористувачі, орендарі. Об'єктами оподаткування є земельні ділянки, що перебувають у власності або користуванні, земельні частки (паї), що перебувають у власності, земельні ділянки, надані в оренду *(статті 269, 270, підпункти 288.2 та 288.3 ст. 288 Податкового кодексу України)*.

Підставою для нарахування земельного податку є дані державного земельного кадастру *(п. 286.1 ст. 286 Податкового кодексу України)*.

2.1.7. Зміст охорони земель

Земля як об'єкт охоронних відносин – поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею.

Охорона земель – це система міжнародних, державних, регіональних і локальних адміністративно-господарських, економічних, нормативних, юридичних, техніко-технологічних та громадсько-виховних заходів, спрямованих на забезпечення раціонального використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для сільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, відновлення якості земельних ресурсів.

Охорона земель – система організаційних, правових та інших заходів, спрямованих на збереження, раціональне використання земельного фонду, запобігання необґрунтованому вилученню земель із сільськогосподарського обігу, захист земельних ресурсів від шкідливих антропогенних впливів, а також на відтворення та підвищення родючості ґрунтів, продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого правового режиму земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.

Стаття 164 Земельного кодексу передбачає зміст охорони земель, що включає в себе:

– обґрунтування і забезпечення досягнення раціонального землекористування;

– захист земель від ерозії, переосушення, забруднення відходами виробництва, хімічними та радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних і техногенних процесів;

– збереження природних водно-болотних угідь;

– консервацію деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських угідь та ін.

2.1.8. Моніторинг земель: призначення та завдання

Моніторинг земель – це важлива функція управління у сфері використання та охорони земель, об'єктом якого є землі України незалежно від форм власності на землю, цільового призначення та характеру використання, відповідно до загальнодержавних і регіональних (місцевих) програм *(п. 3 Положення про моніторинг земель, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20.08.1993 № 661)*.

Моніторинг земель – це система спостереження за станом земель з метою своєчасного виявлення змін, їх оцінки, відвернення та ліквідації наслідків негативних процесів *(ст. 191 Земельного кодексу України)*.

Здійснення моніторингу земель, крім стст. 191–192 Земельний кодекс України, регламентують ст. 22 Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», стст. 5, 8, 9 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» *(щодо моніторингу фунтів земель сільськогосподарського призначення)*, ст. 13, 16–19, 23, 54 Закону України «Про охорону земель», Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження положення про моніторинг земель» від 20.08.1993 № 661, Постанова Кабінету Міністрів «Про Положення про державну систему моніторингу довкілля» від 30.03.1998 № 391, наказ Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Положення про моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення» від 26.02.2004 № 51.

Залежно від призначення моніторинг поділяється на: загальний, оперативний, фоновий.

Загальний (базовий, стандартний) моніторинг земель – це оптимальні за кількістю параметрів, спостереження за використанням і охороною земель, об'єднаних в єдину інформаційно-технологічну мережу, які дають змогу, на основі оцінки і прогнозування стану земельних ресурсів, розробляти необхідні управлінські рішення.

Оперативний (кризовий) моніторинг земель – це спостереження за спеціальними показниками на цільовій мережі пунктів-стаціонарів за окремими об'єктами підвищеного екологічного ризику, в окремих регіонах, які визначені як зони надзвичайної екологічної ситуації, а також у районах аварій зі шкідливими екологічними наслідками з метою забезпечення оперативного реагування на кризові ситуації та прийняття рішень щодо їх ліквідації, створення безпечних умов для населення.

Фоновий (еталонний) моніторинг земель – це спеціальні спостереження за всіма складовими екосистеми «Земля», а також за характером зміни складу угідь, процесами, пов'язаними змінами родючості ґрунтів (розвиток ерозії, втрат гумусу, погіршення структури ґрунту, заболочення і засолення тощо), міграцією забруднювальних речовин та ін. З його допомогою встановлюються джерела чи причини, які зумовлюють деградацію ґрунтів.

Моніторинг земель складається із систематичних спостережень за станом земель (зйомки, обстеження і вишукування), виявлення змін.

Зміст моніторингу земель передбачає:

– збір інформації про структуру землекористування і землеволодіння, трансформація угідь, стан та якість ґрунтів і дотримання режиму використання земель водоохоронних зон;

– зміни у стані земель на конкретних територіях;

– виявлення процесів деградації земель і діагностика їх стану;

– виявлення забруднювачів, їх характеристика і шкідлива дія;

– виявлення напрямів і розмірів негативних процесів;

– передбачення соціальних та економічних наслідків;

– прийняття адекватних заходів (антидеградаційних, агрохімічних тощо);

– рекомендації щодо використання земель;

– управлінські рішення щодо поліпшення стану земель, їх захисту, запобігання і ліквідації наслідків негативних процесів.

Під час моніторингу здійснюється оцінка: стану використання угідь, полів, ділянок; процесів, пов'язаних зі змінами родючості ґрунтів, збільшенням сільськогосподарських угідь, забруднення земель токсичними речовинами; стану берегових ліній

річок, морів, озер, водосховищ, гідротехнічних споруд; процесів, пов'язаних з утворенням ярів, селевими потоками, землетрусами та іншими явищами; стану земель у межах населених пунктів, територій, зайнятих нафтогазовидобувними об'єктами, очисними спорудами, а також іншими промисловими об'єктами. **Спостереження за станом земель, залежно від строку та періодичності їх проведення, поділяються на:**

– базові (вихідні, що фіксують стан об'єкта спостережень на момент початку ведення моніторингу земель);

– періодичні (*проводяться через рік і більше*);

– оперативні (*фіксують поточні зміни*).

Проведення моніторингу земель здійснюється у такому порядку:

1. Виконання спеціальних зйомок і обстеження земель.

2. Виявлення негативних факторів, вплив яких потребує здійснення контролю.

3. Оцінка, прогноз, запобігання впливу негативних процесів.

Виділяють такі види моніторингу:

– *національний* – поширюється на всі землі у межах території України;

– *регіональний* – поширюється на території, що характеризуються єдністю фізико-географічних, екологічних та економічних умов;

– *локальний* – поширюється на окремі земельні ділянки та окремі частини (елементарних структурах) ландшафтно-екологічних комплексів;

– *глобальний* – використовується для досліджень і охорони природи та здійснюється на основі міжнародних угод у цій сфері.

На локальному та регіональному рівні моніторинг земель проводять територіальні органи Держгеокадастру, на національному рівні – Держгеокадастр.

Основними завданнями моніторингу земель є:

– довгострокові систематичні спостереження за станом земель, аналіз і опрацювання інформації щодо якісного стану ґрунтів;

– аналіз екологічного стану земель, оцінки та прогнозу можливих змін стану родючості ґрунтів з урахуванням природних і

антропогенних факторів, еколого-меліоративного стану зрошуваних і осушуваних земель;

– своєчасне виявлення змін стану земель, оцінка цих змін, прогноз і вироблення рекомендацій щодо запобігання негативним процесам та усунення їх наслідків; інформаційне забезпечення ведення державного земельного кадастру землекористування, землеустрою, державного контролю за використанням та охороною земель, а також власників земельних ділянок та заходів щодо забезпечення відтворення родючості ґрунтів.

2.1.9. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства

Відповідальність за порушення земельного законодавства завжди пов'язана з негативними правовими наслідками як результатом неправомірних діянь (дій чи бездіяльності) винної особи. У тих випадках, коли, наприклад, при вилученні (викупі) земельних ділянок для державних або суспільних потреб власникам земельних ділянок або землекористувачам завдаються збитки, питання про відповідальність не виникає. Тут мають місце гарантії захисту порушених прав суб'єктів правомірними діями уповноважених державних органів.

Неправомірна поведінка можлива як з боку самих носіїв земельних прав, так і сторонніх осіб. У зв'язку із цим серед негативних правових наслідків самостійне місце посідає примусове припинення земельних прав суб'єктів (право власності на земельну ділянку і право на землекористування), яке іноді називають земельно-правовою відповідальністю. Крім того, до винних осіб, які вчинили земельне правопорушення, можуть бути застосовані заходи адміністративного, дисциплінарного чи кримінального впливу, а за наявності заподіяної шкоди – її відшкодування.

Юридична відповідальність за порушення у сфері земельних відносин – це правовідносини із примусового покладення на правопорушника додаткових обов'язків негативного характеру або позбавлення його прав у зв'язку із вчиненням правопорушення у сфері земельних відносин.

Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства, залежно від вчиненого порушення, застосовуваних санкцій за юридичною силою впливу на правопорушників, поділяється на адміністративну, кримінальну, цивільно-правову та дисциплінарну.

Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства є міжгалузевим інститутом. Вона реалізується з використанням різних за характером заходів впливу на правопорушників. Специфіка їх застосування у кожному випадку залежить від характеру правопорушення та конкретних обставин.

Земельним правопорушенням є протиправне діяння (дія чи бездіяльність), що порушує встановлений порядок у сфері земельних відносин.

Юридична відповідальність може настати лише за наявності певного юридичного факту – факту вчинення правопорушення, що є єдиною підставою юридичної відповідальності.

Земельне правопорушення являє собою винне, протиправне діяння (дію чи бездіяльність), що суперечить правовим нормам раціонального використання земельних ресурсів, перешкоджає здійсненню прав і законних інтересів власників землі та землекористувачів, порушує встановлений державою порядок управління земельним фондом як національним багатством нашої держави.

У зв'язку з чим у діях винної особи має бути склад земельного правопорушення та факт здійснення земельного правопорушення.

Об'єктивна характеристика земельного правопорушення полягає у тому, що воно завжди виступає як конкретне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи.

Так, діяння суб'єкта з юридичної точки зору може бути виражене: у невиконанні ним своїх обов'язків, які закріплені земельним законодавством чи випливають, наприклад, з договору оренди земельної ділянки; у недодержанні заборон, встановлених земельно-правовими нормами; у зловживанні суб'єкта своїми земельними правами та створенні перешкод у реалізації своїх прав іншими суб'єктами (*наприклад*, правомочностей власника земельної ділянки щодо володіння, користування та розпоряджання нею) та ін.

Об'єкт земельного правопорушення поділяється на загальний та безпосередній. Загальним об'єктом земельного правопорушення виступають суспільні земельні відносини, що регулюються та охороняються нормами права. Безпосереднім об'єктом цього правопорушення є суспільні відносини у сфері використання та охорони земель, а також земельні права власників земельних ділянок і землекористувачів, інших суб'єктів земельних правовідносин.

Об'єктивна сторона складу земельного правопорушення – це система передбачених правовою нормою ознак, що характеризують його зовнішню сторону. Об'єктивну сторону правопорушення становлять конкретні дії (*наприклад,* зайняття земельної ділянки) або бездіяльність (*наприклад,* невиконання заходів щодо охорони земель) правопорушника, який посягає на земельні інтереси учасників земельних відносин, тобто власне протиправне діяння, а також шкідливі наслідки діяння, причинний зв'язок між протиправним діянням та його шкідливими наслідками, що настали, час, місце, умови, способи та засоби вчинення земельного правопорушення. Саме протиправне діяння є обов'язковою ознакою земельного правопорушення, всі інші ознаки – *факультативними*.

Самостійним елементом земельного правопорушення є суб'єкт правопорушення, тобто особа, яка його вчинила і повинна за це нести відповідальність. Порушниками земельного законодавства можуть бути як фізичні, так і юридичні особи *(ч.1 ст.211 Земельного кодексу України)*.

Необхідна ознака суб'єкта **земельного правопорушення** – його деліктоздатність, тобто можливість особи відповідати за свої діяння, усвідомлювати значення своєї дії та керувати ними.

Суб'єктивна сторона земельного правопорушення характеризується обов'язковою наявністю вини, тобто психічним ставленням суб'єкта до вчиненого ним протиправного діяння та його шкідливих наслідків.

Усі земельні правопорушення, залежно від конкретного виду об'єктів, умовно поділяють на дві групи: власне земельні правопорушення та земельні правопорушення екологічної спрямованості.

Правопорушення першої групи порушують вимоги раціонального використання та охорони земель, законних прав та інтересів власників земельних ділянок і землекористувачів, у тому числі й орендарів. *До них відносять:* невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням; самовільне зайняття земельних ділянок; знищення межових знаків; ухилення від державної реєстрації земельних ділянок і подання недостовірної інформації щодо них та деякі інші.

До **земельних правопорушень екологічної спрямованості** належать такі порушення земельного законодавства, вчинення яких пов'язане із заподіянням шкоди землі. Вони є водночас і екологічними правопорушеннями, їх об'єктом виступає земля як невід'ємний елемент екосистеми. *Такими правопорушеннями є*: псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднювання хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічування промисловими, побутовими та іншими відходами; невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту та ін.

Поділ порушень земельного законодавства можливий і за іншими ознаками. Так, враховуючи ступінь суспільної шкоди серед земельних правопорушень, розрізняють кримінальні правопорушення і проступки. До кримінальних правопорушень відносять суспільно небезпечні діяння, за вчинення яких передбачено кримінальну відповідальність. Усі інші неправомірні дії (крім кримінальних правопорушень), які порушують земельний правопорядок, належать до проступків, які, у свою чергу, за галузевою належністю поділяються на дисциплінарні, адміністративні та цивільно-правові.

У ст. 211 Земельного кодексу України закріплено перелік видів порушень земельного законодавства. *До них віднесено:*

– укладення угод з порушенням земельного законодавства;

– самовільне зайняття земельних ділянок;

– псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами;

– розміщення, проєктування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель;

– невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням;

– порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням;

– знищення межових знаків;

– приховування від обліку і реєстрації та перекручення даних про стан земель, розміри та кількість земельних ділянок;

– непроведення рекультивації порушених земель;

– знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень;

– невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту;

– відхилення від затверджених в установленому порядку проєктів землеустрою; використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва без затверджених у випадках, визначених законом, проєктів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь;

– ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації щодо них;

– порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок.

Потрібно зазначити, що ст. 211 Земельного кодексу України не дає підстави для застосування до порушника відповідальності. Ст. 211 Земельного кодексу України відсилає до норм адміністративного, кримінального, цивільного законодавства, якими передбачені санкції за вчинення конкретних правопорушень.

Згідно з ч. 1 ст. 211 Земельного кодексу України громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність за порушення земельного законодавства.

Цивільно-правова відповідальність у галузі земельних відносин

У разі здійснення правопорушень у галузі земельних відносин можуть наставати цивільно-правові наслідки. Так, у разі

самовільного зайняття земельних ділянок, пошкодження споруд, забруднення земель та вчинення інших порушень земельного законодавства шкода відшкодовується згідно зі ст. 211 Земельного кодексу України і статтями 203, 440, 441 і 453 Цивільного кодексу України.

Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин

Адміністративна відповідальність є найбільш поширеним видом юридичної відповідальності за земельні правопорушення. Адміністративна відповідальність має каральний характер. Основний вид адміністративного стягнення – адміністративний штраф, що накладається у встановленому порядку державними органами й органами місцевого самоврядування.

Відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачена відповідальність за такі адміністративні правопорушення:

– пошкодження і забруднення сільськогосподарських та інших земель *(ст. 52)*;

– порушення правил використання земель *(ст. 53)*;

– самовільне зайняття земельної ділянки *(ст. 53–1)*;

– приховування чи перекручення даних земельного кадастру *(ст. 53–2)*;

– несвоєчасне повернення тимчасово займаних земель або неприведення їх у стан, придатний для використання за призначенням *(ст. 54)*;

– самовільне відхилення від проєктів внутрішньогосподарського землеустрою *(ст. 55)*;

– знищення межових знаків *(ст. 56)*;

– невиконання законних розпоряджень або розпоряджень або приписів посадових осіб органів земельних ресурсів *(ст. 188–5)*.

Кримінальна відповідальність за злочини у галузі земельних відносин

Кримінальна відповідальність є найбільш суворим видом юридичної відповідальності за земельні правопорушення і має каральний характер. Вона настає за вчинення злочину, яким

винне суспільне небезпечне діяння, заборонене Кримінальним кодексом України, під загрозою покарання.

Чинний Кримінальний кодекс України передбачає покарання за такі злочини у сфері земельних відносин:

– приховування або перекручування відомостей про екологічний стан чи захворюваність населення *(ст. 238)*;

– забруднення або псування земель *(ст. 239)*;

– незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель *(ст. 239–1)*;

– незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах *(ст. 239–2)*;

– порушення правил охорони надр *(ст. 240)*;

– проєктування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля *(ст. 253)*;

– безгосподарське використання земель *(ст. 254)* тощо.

Питання для самоконтролю

1. Перерахуйте основні нормативно-правові акти, які регулюють земельні відносини.
2. Назвіть склад та цільове призначення земель України.
3. Вкажіть принципи охорони земель.
4. Які існують заходи щодо охорони земель?
5. Що виступає об’єктом правового регулювання використання, відновлення і охорони?
6. Які органи здійснюють регулювання в галузі охорони земель?
7. Назвіть поняття, форми і види землекористування.
8. Перерахуйте підстави набуття прав на землю.
9. Що таке моніторинг земель?
10. Перерахуйте підстави припинення прав на землю.

Тести для самоконтролю

1. Земельним кодексом України до складу державного земельного фонду були включені такі категорії земель:

а) землі оздоровчого призначення;

б) землі рекреаційного призначення;

в) землі історико-культурного призначення;

г) усі відповіді правильні.

2. Право постійного користування земельною ділянкою – це:

а) право володіння і користування земельною ділянкою, що перебуває у державній або комунальній власності безстроково;

б) право володіння земельною ділянкою безстроково;

в) право користування земельною ділянкою безстроково;

г) право володіння і користування земельною ділянкою, що перебуває у державній або комунальній власності.

3. Виділяють такі види моніторингу:

а) національний;

б) регіональний;

в) локальний;

г) спеціальний.

4. Проведення моніторингу земель здійснюється у такому порядку:

а) виконання спеціальних зйомок і обстеження земель;

б) виявлення негативних факторів, вплив яких потребує здійснення контролю;

в) оцінка, прогноз, запобігання впливу негативних процесів.

г) усі відповіді правильні.

5. За певні види земельних правопорушень існують відповідні види юридичної відповідальності:

а) дисциплінарна;

б) адміністративна;

в) кримінальна;

г) усі відповіді правильні.

Завдання для самоконтролю

Для ведення особистого селянського господарства С. отримав у власність земельну ділянку розміром *25 га*, до складу якої увійшла ділянка лісу (*5 га*). Після виділення ділянки в натурі С. заборонив односельцям на цій землі збирати гриби, ягоди, лікарські рослини тощо. У суді доказано факти, що С. відібрав 2 кошики суниць у подружжя Т., зібраних на лісовій площі, вважаючи, що це його власність.

Визначте коло правовідносин. Чи підлягає позов громадянина Т. задоволенню?

ТЕМА 2.2
ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ НАДР

2.2.1. Надра як об'єкт правової охорони і використання.

2.2.2. Зміст права власності на надра.

2.2.3. Право користування надрами: поняття, види, підстави виникнення і припинення.

2.2.4. Суб'єкти, об'єкти та зміст права користування надрами.

2.2.5. Правова охорона надр.

2.2.6. Юридична відповідальність за порушення законодавства про надра.

2.2.1. Надра як об'єкт правової охорони і використання

Завданням законодавства України про надра є регулювання гірничих відносин з метою забезпечення раціонального, комплексного використання надр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони надр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища, а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян *(ст. 2 Кодексу України про надра)*.

Надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння *(ст. 1 Кодексу України про надра)*.

Відповідно до ст. 1 проєкту Кодексу України про надра поняття надра визначаються дещо по-іншому, а саме: **надра** – це частина земної кори, що розташована нижче природної поверхні Землі, дна водних об'єктів і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння.

Зауважимо, що юридичний аналіз діючого поняття надр дає підстави вважати, що така інтерпретація поняття є більш вдалою внаслідок смислової змістовності, місткості та лаконічності.

Зверніть увагу, що законодавець визначає надра одночасно як просторову (геометричну) та експлуатаційну формацію.

Просторовими межами є *верхня* та *нижня*. *Верхньою межею* вважається поверхня землі або дно водойм. Однак відсутнє чітке розмежування або вказівки, коли (до якої глибини) має місце використання земель як об'єкта права землекористування, а коли вже йдеться про використання надр.

Нижньою межею є той рівень (глибина), якого за сучасних технологій та устаткування можливо досягти, який можна вивчити та використати для будь-якої мети, не забороненої законодавством.

Зверніть увагу, що нижній рівень надр зафіксувати в абсолютних цифрах чи поняттях неможливо.

Надра можуть розглядатися і як геологічне, і як юридичне поняття. Під терміном «надра» потрібно розуміти не тільки підземний простір, у якому містяться корисні копалини, але й всі інші корисні властивості надр, включаючи порожнини, енергетичні та інші ресурси.

Вперше як юридичний термін «надра», а точніше «надра землі», появився в 1832 р. в Гірничому статуті Російської Імперії, де корисні копалини розглядалися як складова частина надр. Однак тлумачення термінів тоді не проводилося. Як юридична дефініція, словосполучення «корисні копалини» було дано лише 1927 р. в Гірничому положенні СРСР і в наступних законодавчих актах не приводилося. Корисні копалини тут називались «складові частини надр» – тверді, рідкі й газоподібні, що можуть добуватися в промислових цілях шляхом вилучення чи виділення їх незалежно від того, знаходяться вони на глибині чи виходять на поверхню.

Надра в законодавчих актах і юридичній літературі визначаються або як елемент природної сфери, або як природні ресурси. Ця різниця визначається ставленням до них людини. Якщо йдеться про сферу існування й діяльності, то надра виступають

як елемент природного середовища, а коли про задоволення життєвих потреб людини в продукції надр, їх потрібно кваліфікувати як природні ресурси.

Надра – це самостійний елемент природи, частина природного середовища. До надр відносять суцільні породи і породи, що перебувають у рідкому або газоподібному стані, та ін.

Загалом їх можна поділити на три групи:

− корисні копалини (тверді, рідинні, газоподібні);

− енергія (геотермальна та ін.);

− пустоти (природні, штучні).

Надра тісно пов'язані із землею. Цей зв'язок простежується в тому, що надра виступають безпосереднім продовженням земельної території. Водночас надрам притаманні специфічні особливості. *Зокрема,* вони є як основним знаряддям виробництва (при видобуванні корисних копалин), так і просторовим організаційним базисом (при використанні простору надр для розміщення підземних складів, спорудженні газових і нафтових трубопроводів, газових і нафтових сховищ, прокладки ліній метрополітену, для захоронення шкідливих речовин, підземного скидання стічних вод) тощо.

Надра прийнято поділяти на шість основних груп:

1) місце народження твердих, рідких і газоподібних корисних копалин;

2) відвали розкритих і вміщувальних порід, терикони вугільних шахт;

3) відвали і склади збалансованих корисних копалин;

4) відходи гірничо-збагачувального і металургійного виробництва;

5) глибинні джерела прісних, мінеральних і термальних вод;

6) внутрішнє глибинне тепло надр землі, природні й техногенні смуги в масиві гірничих порід.

Відповідно до ст. 5 Кодексу України про надра ділянки надр, що використовуються, так і ділянки надр, не залучені до використання, в тому числі континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони, утворюють Державний фонд надр.

Чинне законодавство оперує поняттям «Державний фонд надр», яке включає як ділянки надр, що використовуються, так і ділянки надр, не залучені до використання, в тому числі континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони. За своїм змістом Державний фонд надр та надра в цілому є тотожними поняттями, адже, виходячи з цих понять, в Україні немає ділянки надр, що не включена до Державного фонду надр.

Складовою надр визнаються як відкриті, так ще невідкриті корисні копалини.

Корисні копалини – це мінеральні утворення земної кори, які за хімічним складом і фізичними властивостями придатні для використання у матеріальному виробництві.

Корисні копалини – це природні мінеральні речовини, які можуть використовуватися безпосередньо або після їх обробки.

За своїми характеристиками корисні копалини класифікуються за різними критеріями, зокрема, за умовами утворення, залягання, промисловим використанням тощо. Однак із правової точки зору основне значення має поділ корисних копалин на корисні копалини загальнодержавного і місцевого значення *(ст. 6 Кодексу України про надра)*. Віднесення корисних копалин до загальнодержавного та місцевого значення здійснюється Кабінетом Міністрів України за поданням Мінприроди України.

Ураховуючи той факт, що корисні копалини мають промислове або експлуатаційне значення тільки у випадку їхнього значного за об'ємом залягання, законодавець визначив поняття родовища корисних копалин, яке розглядається як нагромадження мінеральних речовин у надрах, на поверхні землі, в джерелах вод та газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання є придатними для промислового використання. Крім того, об'єктом правового регулювання законодавства про надра є техногенні родовища корисних копалин як місця, де накопичилися відходи видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини, запаси яких оцінені і мають промислове значення. Такі родовища можуть виникнути також внаслідок втрат у разі зберігання, транспортування та використання продуктів переробки мінеральної сировини.

Усі родовища корисних копалин (розроблювані та нерозроблювані), у тому числі техногенні, із запасами, оціненими як промислові, становлять Державний фонд родовищ корисних копалин, а всі попередньо оцінені родовища корисних копалин – резерв цього фонду незалежно від того, для яких цілей і якими підприємствами, установами та організаціями виконувалися роботи з їхньої оцінки. Державний фонд родовищ корисних копалин розглядається як частина Державного фонду надр і формується Мінприроди.

Зверніть увагу, що особливий правовий режим мають підземні води, які, з одного боку, – регулюються законодавством про надра і є їх складовою частиною, а з другого – входять у Державний водний фонд України та відповідно підпадають під правове регулювання водного права.

2.2.2. Зміст права власності на надра

Землі та інші природні ресурси України, згідно із Конституцією України (ст.13), визначено основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Об'єктом права державної власності на надра є державний фонд надр.

Зверніть увагу, що кожна складова частина державного фонду надр відрізняється одна від одної цільовим призначенням, порядком створення і місцем розташування, але для всіх них встановлено спільний правовий режим власності. Цей режим характеризується виключним правом власності народу України, що означає, що надра можуть перебувати тільки у власності держави, а всім іншим суб'єктам надаватися лише у користування.

Надра в межах території України, включаючи підземний простір і корисні копалини, які містяться в надрах, енергетичні та інші ресурси відповідно до ст. 4 Кодексу України про надра є виключною власністю народу України і надаються тільки у користування.

Зауважимо, що угоди або дії, які в прямій або прихованій формі порушують право власності народу України на надра, є недійсними. Це означає, що ділянки надр і права користування ними не можуть бути предметом купівлі-продажу, дарування, спадкування, вкладу, застави або відчужування в іншій формі, крім випадків, передбачених Кодексом України про надра.

Відповідно Декларацією про державний суверенітет України в її розділі «Економічна самостійність» було зазначено, що народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

У ст. 4 Закону України «Про економічну самостійність Української РСР» зазначалося, що основу економічної самостійності Української РСР утворює власність її народу на національне багатство, а власністю народу України є земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний, науковий і технічний потенціал, розташований на території республіки.

Статтею 1 Закону України «Про власність» природні ресурси проголошені національним багатством України, власністю її народу. Зокрема, у цьому Законі встановлено, що земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, основні засоби виробництва у промисловості, будівництві, сільському господарстві, транспорті, зв'язку, житловий фонд, будівлі та споруди, фінансові ресурси, наукові досягнення, створена завдяки зусиллям народу України частка в загальносоюзному багатстві,

зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, національні, культурні та історичні цінності, у тому числі й ті, що знаходяться за її межами, є власністю народу України. Водночас у ст. 9 цього ж Закону визначався перелік об'єктів права виключної власності народу України, до яких були віднесені: земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони.

Від імені українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією.

Зверніть увагу, що встановлення виключної власності народу України на природні ресурси необхідно розуміти як перехід їх до України – самостійної суверенної держави, а державна власність виступає як категорія тотожна загальнонародному привласненню й означає приналежність природних ресурсів народу в особі обраних ним представницьких органів державної влади *(М. В. Шульга)*.

Зміст вищого права власності народу на надра та їх екосистему пролягає у площині суспільної охорони основного національного багатства та суспільно-громадського права споживати його блага і, передусім, в абсолютному праві народу вирішувати концептуальні питання користування ними та встановлення правового режиму власності на них на засадах збереження фундаментальних життєвих основ (охорони).

Основні ознаки права власності українського народу на природні ресурси:

– спеціальна, соціально орієнтована мета існування такої власності полягає в реалізації публічних екологічних інтересів, зокрема використання та охорони природних ресурсів як основи життя та діяльності теперішніх та майбутніх поколінь людей – насамперед громадян України;

– здійснення права цієї власності обмежене ознакою територіальності – переважно межами Української держави (окрім природних ресурсів її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, як це випливає зі ст. 13 Конституції України);

– особливість суб'єкта права власності – український народ як джерело влади в державі, який здійснює повноваження власника у повному обсязі безпосередньо, а окремі повноваження власника – постійно через органи державної влади та місцевого самоврядування, причому останні виступають довірчими управителями (але не власниками) природних ресурсів належних на праві власності виключно українському народові;

– особливість об'єктів цього права власності, що полягає в тому, що це конституційно визначені найбільш значущі, унікальні ресурси, необхідні для існування належних умов українського народу, його нинішнього та майбутніх поколінь, економічної основи розвитку держави та суспільства, забезпечення влади, її еколого-економічної основи, суверенності і самостійності влади держави тощо;

– існує органічний взаємозв'язок прав власності українського народу на природні ресурси з функціонуванням системи відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування, які забезпечують здійснення цього права власності.

У суб'єктивному сенсі право власності українського народу на природні ресурси – це сукупність його правомочностей самостійно, постійно, незмінно, відповідно до Конституції та законів України володіти, користуватися та розпоряджатися природними ресурсами для задоволення публічних екологічних інтересів нинішнього та майбутніх поколінь.

В об'єктивному сенсі право власності українського народу на природні ресурси – це міжгалузевий правовий інститут, який охоплює сукупність різногалузевих правових норм, що регулюють суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження природними ресурсами як об'єктами виключної власності українського народу як титульного власника цих ресурсів. При цьому зазначені норми тісно пов'язані з нормами, що регулюють відносини щодо раціонального природокористування та охорони довкілля (у тому числі і відповідних природних ресурсів).

2.2.3. Право користування надрами: поняття, види, підстави виникнення і припинення

Право користування надрами похідне від права власності народу України на надра і має виключно цільовий характер, тобто надра надаються в користування лише для визначених цілей.

Види права користування надрами можна класифікувати за різними підставами:

За строками здійснення *(ст. 15 Кодексу України про надра)*:

а) постійне користування і

б) тимчасове, яке, в свою чергу, поділяється на короткострокове *(до 5 років) та довгострокове (до 20 років)*.

За видами корисних копалин:

а) користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення і

б) користування надрами для видобування корисних копалин місцевого значення.

Залежно від мети використання надр (або за цільовим призначенням) *(ст. 14 Кодексу України про надра)*:

– геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення;

– видобування корисних копалин;

– будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод;

– створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення (наукові полігони, геологічні заповідники, заказники, пам'ятки природи, лікувальні, оздоровчі заклади та ін.);

– задоволення інших потреб.

Право користування надрами для їх геологічного вивчення врегульоване розділом II Кодексу України про надра та рядом підзаконних нормативно-правових актів.

Право користування надрами для видобування корисних копалин займає провідне місце в системі видів користування надрами. Стаття 53 Кодексу України про надра встановлює основні вимоги при розробці родовищ корисних копалин, а саме, при розробці родовищ корисних копалин повинні забезпечуватися: застосування раціональних, екологічно безпечних технологій видобування корисних копалин і вилучення наявних у них компонентів, що мають промислове значення, недопущення наднормативних втрат і погіршення якості корисних копалин, а також вибіркового відпрацювання багатих ділянок родовищ, що призводить до втрат запасів корисних копалин; здійснення дорозвідки родовищ корисних копалин та інших геологічних робіт, проведення маркшейдерських робіт, ведення технічної документації; облік стану і руху запасів, втрат і погіршення якості корисних копалин, а також подання до статистичних та інших державних органів встановленої законодавством звітності; недопущення псування розроблюваних і сусідніх з ними родовищ корисних копалин у результаті проведення гірничих робіт, а також збереження запасів корисних копалин родовищ, що консервуються; складування, збереження та облік корисних копалин, а також відходів виробництва, що містять корисні компоненти і тимчасово не використовуються; раціональне використання розкривних порід і відходів виробництва; безпечне для людей, майна і навколишнього природного середовища ведення робіт.

Право користування надрами для будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов’язаних з видобуванням корисних копалин, здійснюється, зокрема, для будівництва споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод. Основні правові вимоги щодо здійснення цього виду користування передбачені статтями 48–50, 55 Кодексу України про надра. Зокрема, законодавство передбачає необхідність проведення попередньої екологічної, науково-технічної та інших видів експертиз, попереднього геологічного вивчення території, погодження з рядом державних органів (з органами державного гірничого нагляду, охорони навколишнього природного

середовища, державного санітарного нагляду, з територіальними геологічними підприємствами, відповідними місцевими радами та іншими заінтересованими органами).

Право користування надрами для створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення, регулюється нормами законодавства про природно-заповідний фонд України, про курорти тощо.

Порядок надання надр у користування. Виникнення відносин користування надрами пов'язане з низкою юридичних фактів.

По-перше, одержання спеціального дозволу на користування надрами, що передбачене ст. 16 Кодексу України про надра. Надання спеціальних дозволів на користування надрами здійснюється після попереднього погодження з відповідною місцевою радою питання про надання земельної ділянки для зазначених потреб, крім випадків, коли у наданні земельної ділянки немає потреби.

Зверніть увагу, що якщо користувачем надр виступає інвестор, то для користування надрами він попередньо укладає угоду про розподіл продукції, що регулюється Законом України «Про угоди про розподіл продукції».

Без отримання спеціального дозволу здійснюється використання надр землевласниками і землекористувачами в межах належних їм ділянок при дотриманні відповідних умов, визначених в ст. 23 Кодексу України про надра.

По-друге, одержання державного акта про надання гірничого відводу, що визначено ст. 17 Кодексу України про надра і постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про надання гірничих відводів» від 27.01.1995 р.

Гірничим відводом є частина надр, надана користувачам для промислової розробки родовищ корисних копалин та цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин. Користування надрами за межами гірничого відводу забороняється. Гірничі відводи можуть надаватися підприємствам і громадянам лише за наявності у них спеціального дозволу на користування ділянкою надр, а також затвердженого в установленому порядку проєкту розробки родовища корисних копалин або будівництва гірничодобувного об'єкта чи підземної споруди, не пов'язаної з видобуванням корисних копалин.

Гірничі відводи надаються для:

– розробки родовищ твердих, рідких та газоподібних корисних копалин;

– будівництва і експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин.

Без надання гірничого відводу здійснюється:

– використання надр для геологічного вивчення, в тому числі для дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення *(ст. 20 Кодексу України про надра)*;

– використання надр для видобування прісних підземних вод і розробки родовищ торфу *(ст. 21 Кодексу України про надра)*;

– використання надр землевласниками і землекористувачами в межах належних їм ділянок при дотриманні відповідних умов, визначених в ст. 23 Кодексу України про надра.

По-третє, одержання земельної ділянки в порядку, передбаченому Земельним кодексом України, на що вказує ст. 18 Кодексу України про надра.

Законодавством визначені ситуації, коли здійснення окремих видів користування надрами можливе без вилучення земельних ділянок у попередніх власників чи користувачів і передачі в користування суб'єктам надрокористування. Відповідно до ст. 97 Земельного кодексу України підприємства, установи та організації, які здійснюють геологознімальні, пошукові, геодезичні та інші розвідувальні роботи, можуть проводити такі роботи на підставі угоди з власником землі або за погодженням із землекористувачем.

Підстави припинення права користування надрами закріплені в ст. 26 Кодексу України про надра.

Право користування надрами припиняється у разі:

– якщо відпала потреба у користуванні надрами;

– закінчення встановленого строку користування надрами;

– припинення діяльності користувачів надр, яким їх було надано у користування;

– користування надрами із застосуванням методів і способів, що негативно впливають на стан надр, призводять до забруднення навколишнього природного середовища або шкідливих наслідків для здоров'я населення;

– використання надр не для тієї мети, для якої їх було надано, порушення інших вимог, передбачених спеціальним дозволом на користування ділянкою надр;

– якщо користувач без поважних причин протягом двох років, а для нафтогазоперспективних площ та родовищ нафти та газу – *180 календарних днів* не приступив до користування надрами;

– вилучення у встановленому законодавством порядку наданої у користування ділянки надр.

Крім того, відповідно до ст. 27 Кодексу України про надра, землевласники і землекористувачі можуть бути позбавлені права видобування корисних копалин місцевого значення, торфу і прісних підземних вод та права користування надрами для господарських і побутових потреб у разі порушення ними порядку і умов користування надрами на наданих їм у власність або користування земельних ділянках.

Користування надрами є платним, що врегульовано статтями 28–36 Кодексу України про надра. **Плата за користування надрами справляється у вигляді:**

1) платежів за користування надрами;

2) відрахувань за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету;

3) збору за видачу спеціальних дозволів (ліцензій);

4) акцизного збору.

Стаття 29 Кодексу України про надра закріплює випадки звільнення від плати за користування надрами, *а саме:*

1) землевласники і землекористувачі, які здійснюють у встановленому порядку видобування корисних копалин місцевого значення для власних потреб або користуються надрами для господарських і побутових потреб на наданих їм у власність чи користування земельних ділянках;

2) *користувачі надр* – за проведення регіональних геолого-геофізичних робіт, геологічних зйомок, інших геологічних робіт, у тому числі розвідувального буріння з відбором зразків, проб, спрямованих на загальне вивчення надр, пошуки і розвідку родовищ корисних копалин, та робіт з прогнозування землетрусів

і дослідження вулканічної діяльності, інженерно-геологічних, еколого-геологічних та палеонтологічних досліджень, контролю за режимом підземних вод, а також за виконання інших робіт, що проводяться без порушень цілісності надр, якщо вони виконуються за рахунок державного бюджету, бюджетів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя;

3) *користувачі надр* – при організації геологічних об'єктів природно-заповідного фонду;

4) *користувачі надр* – за здійснення розвідки корисних копалин у межах гірничого відводу, наданого їм для видобування корисних копалин;

5) дитячі спеціалізовані санаторно-курортні заклади за здійснення видобутку мінеральних вод у частині, що використовується для лікування на їх території.

Платежі за користування надрами можуть справлятися у вигляді разових внесків та (або) регулярних платежів.

За загальним правилом, як передбачає ст. 66 Земельного кодексу України, надання земельних ділянок для потреб, пов'язаних з користуванням надрами, проводиться після оформлення у встановленому порядку прав користування надрами, тобто одержання спеціального дозволу і акта про надання гірничого відводу. Однак існують випадки, коли право користування надрами є фактично похідним від права власності на землю чи права землекористування. Така ситуація передбачена вже раніше згадуваною ст. 23 Кодексу України про надра. Вона містить право землевласників і землекористувачів без спеціальних дозволів (ліцензій) та гірничого відводу видобувати для своїх господарських і побутових потреб корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до двох метрів і прісні підземні води до *20 метрів* та використовувати надра для господарських і побутових потреб.

2.2.4. Суб'єкти, об'єкти та зміст права користування надрами

Суб'єктами права користування надрами, відповідно до ст. 13 Кодексу України про надра, є підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземні юридичні особи та громадяни. Як правило, це спеціалізовані підприємства, що мають необхідні господарські, організаційні та матеріальні умови, отримали спеціальний дозвіл та інші документи, необхідні для користування надрами. Хоча користувачами надр можуть бути і громадяни, що володіють загальною правосуб'єктністю, наприклад при використанні надр на належних їм земельних ділянках для власної господарської мети з дотриманням вимог ст. 23 Кодексу України про надра.

Об'єктами права користування надрами є індивідуалізовані на місцевості ділянки надр, що надані в користування користувачам для певної мети. До їх індивідуалізованих ознак належать розмір, межі, місцезнаходження. Ці ділянки мають назву «гірничий відвід».

Змістом відносин користування надрами є права та обов'язки користувачів надр, які передбачені ст. 24 Кодексу України про надра.

Користувачі надр мають право:

– здійснювати на наданій їм ділянці надр геологічне вивчення, комплексну розробку родовищ корисних копалин та інші роботи згідно з умовами спеціального дозволу або угоди про розподіл продукції;

– розпоряджатися видобутими корисними копалинами, якщо інше не передбачено законодавством або умовами спеціального дозволу;

– здійснювати на умовах спеціального дозволу консервацію наданого в користування родовища корисних копалин або його частини;

– першочергово продовжувати строк тимчасового користування надрами;

– користуватися додатковими правами, передбаченими угодою про розподіл продукції.

У свою чергу вони зобов'язані: використовувати надра відповідно до цілей, для яких їх було надано; забезпечувати повноту геологічного вивчення, раціональне, комплексне використання та охорону надр; виконувати інші вимоги щодо користування надрами, встановлені законодавством України.

2.2.5. Правова охорона надр

Правова охорона надр – це система заходів (організаційних, технічних, технологічних, соціально-економічних, екологічних, правових тощо), передбачених чинним законодавством України та спрямованих на забезпечення раціонального використання надр і мінеральних ресурсів, недопущення шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами, на збереження запасів корисних копалин, гірничих виробок і свердловин, що експлуатуються чи законсервовані, а також підземних споруд, запобігання шкідливому впливу гірничих робіт на стан навколишнього природного середовища, життя і здоров'я людей.

Основними вимогами в галузі охорони надр є: забезпечення повного і комплексного геологічного вивчення надр; додержання встановленого законодавством порядку надання надр у користування і недопущення самовільного користування надрами; раціональне вилучення і використання запасів корисних копалин і наявних у них компонентів; недопущення шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами, на збереження запасів корисних копалин, гірничих виробок і свердловин, що експлуатуються чи законсервовані, а також підземних споруд; охорона родовищ корисних копалин від затоплення, обводнення, пожеж та інших факторів, що впливають на якість корисних копалин і промислову цінність родовищ або ускладнюють їх розробку; запобігання необґрунтованості та самовільній забудові площ залягання корисних копалин і додержання встановленого законодавством порядку використання цих площ для інших цілей; запобігання забрудненню надр при підземному зберіганні нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захороненні шкідливих речовин і

відходів виробництва, скиданні стічних вод; додержання інших вимог, передбачених законодавством про охорону навколишнього природного середовища *(ст. 56 Кодексу України про надра)*.

Зверніть увагу, що *розділ VI «Охорона надр» Кодексу України про надра*, який містить чотири статті *(стст. 56–59)*, дозволяє так диференціювати види надроохоронних відносин:

1) за видом користування надрами:

1.1) при наданні у користування;

1.2) при геологічному вивченні;

1.3) при видобуванні корисних копалин;

1.4) при використанні підземного простору, об'єктів та споруд.

2) при забудові площ залягання корисних копалин, *у тому числі:*

2.1) охорона надр при забудові площ залягання корисних копалин загальнодержавного значення;

2.2) охорона надр при забудові площ залягання корисних копалин місцевого значення.

3) охорона надр за зоною використання, *у тому числі:*

3.1) охорона надр у зоні безпосереднього використання *(охорона активних надр)*;

3.2) охорона надр у зонах, що оточують зону безпосереднього використання *(охорона пасивних надр)*.

4) охорона надр за періодом використання, *у тому числі:*

4.1) охорона надр при відділенні від природних умов *(охорона первинних надр)*;

4.2) охорона надр, відділених від природних умов *(охорона вторинних надр)*;

4.3) охорона надр при повторному використанні.

5) охорона надр, що використовуються на умовах угод про розподіл продукції.

Види надроохоронних відносин за ознакою експлуатації родовищ окремих видів корисних копалин:

1) охорона надр при розробці газових, нафтових, газонафтових і газоконденсатних родовищ;

2) охорона надр на рудниках, копальнях, шахтах, що розробляють родовища кольорових, рідкісних та інших металів;

3) охорона надр на родовищах лікувальних мінеральних вод;

4) охорона надр на родовищах теплоенергетичних вод;

5) охорона надр на родовищах лікувальних грязей.

Види надроохоронних відносини за ознакою специфічних видів гірничих та суміжних робіт:

1) охорона надр при будівництві;

2) охорона надр при підробці будівель, споруд, залізничних шляхів і природних об'єктів при видобуванні корисних копалин підземним способом;

3) питання охорони надр при маркшейдерських та геодезичних роботах;

4) виконання маркшейдерських замірів і контроль гірничих робіт як захід з охорони надр;

5) охорона надр у зонах затоплених виробок;

6) охорона надр при веденні гірничих робіт у небезпечних зонах;

7) визначення, облік, нормування, планування і оцінка економічних наслідків втрат корисних копалин як захід з охорони надр;

8) охорона надр при ліквідації нафтових, газових та інших свердловин;

9) охорона надр при консервуванні свердловин на нафтових, газових родовищах, підземних сховищах газу та родовищах термальних вод;

10) охорона надр при переведенні нафтових і газових нагнітальних і контрольних свердловин на інші горизонти;

11) охорона надр при здійсненні долучення нових горизонтів для спільної експлуатації кількох нафтоносних або газоносних горизонтів в одній свердловині.

Зверніть увагу, що правовому регулюванню надроохоронних відносин притаманна ознака міжгалузевості охорони надр, за якою виділяють таку групу відносин**:**

1) *конституційно-правові* – надра є об'єктом права власності Українського народу *(ст. 13 Конституції України)*;

2) *надроправові* – угоди або дії, які в прямій або прихованій формі порушують право власності Українського народу на надра, є недійсними *(ст. 4 Кодексу України про надра, ст. 47 КпАП)*; у разі порушення вимог ст. 56 та інших статей *Кодексу України про надра* користування надрами може бути обмежено, тимчасово заборонено (зупинено) або припинено в порядку, встановленому законодавством *(ст. 57 Кодексу України про надра)*; самовільне користування надрами та забудова площ залягання корисних копалин з порушенням установленого порядку припиняються без відшкодування понесених витрат *(ст. 66 Кодексу України про надра)*;

3) *цивільно-правові* – зобов'язання підприємств, установ, організацій та громадян відшкодувати збитки, завдані ними внаслідок порушень законодавства про надра, у розмірах і порядку, встановлених законодавством України *(ст. 67 Кодексу України про надра)*;

4) *еколого-правові* – надра, як залучені в господарський обіг, так і не використовувані в економіці в цей період, підлягають державній охороні *(ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»)*;

5) *адміністративно-правові – ст. 57 КпАП* передбачає відповідальність за порушення вимог щодо охорони надр;

6) *кримінально-правові – ст. 240 Кримінального кодексу України* передбачає відповідальність за порушення правил охорони або використання надр.

Ознаки виявлення стадії розвитку загрози і небезпеки надрооб'єктам, що охороняються:

1) *загроза надрооб'єктам* – шкода відсутня, але потенційно можлива;

2) *некритична небезпека надрооб'єктам* – шкода (втрати) реальна, наявна, але не має суттєвих наслідків для первинного стану надр;

3) *критична небезпека надрооб'єктам* – шкода (втрати) реальна, наявна, що робить первинний стан надр не поновлюваним.

2.2.6. Юридична відповідальність за порушення законодавства про надра

Надра є виключною власністю Українського народу і надаються тільки у користування.

Землевласники і землекористувачі в межах наданих їм земельних ділянок мають право без спеціальних дозволів та гірничого відводу видобувати корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до двох метрів, а також підземні води (крім мінеральних) для всіх потреб, крім виробництва фасованої питної води, за умови, що обсяг видобування підземних вод із кожного з водозаборів не перевищує 300 кубічних метрів на добу *(ст. 23 Кодексу України про надра)*.

Державний контроль за використанням і охороною надр у межах своєї компетенції здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, яким є Державна екологічна інспекція України та її територіальні органи *(ст. 61 Кодексу України про надра)*.

Підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані відшкодувати збитки, завдані ними внаслідок порушень законодавства про надра, в розмірах і порядку, встановлених законодавством України. Самовільне користування надрами та забудова площ залягання корисних копалин з порушенням установленого порядку припиняються без відшкодування понесених витрат.

Відповідно до *ст. 65 Кодексу України про надра* – порушення законодавства про надра тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову і кримінальну відповідальність згідно із законодавством України.

Відповідальність за порушення законодавства про надра несуть особи, винні у:

– самовільному користуванні надрами;

– порушенні норм, правил і вимог щодо проведення робіт з геологічного вивчення надр;

– вибірковому виробленні багатих ділянок родовищ, що призводить до наднормативних втрат запасів корисних копалин;

– наднормативних втратах і погіршенні якості корисних копалин при їх видобуванні;

– пошкодженнях родовищ корисних копалин, які виключають повністю або суттєво обмежують можливість їх подальшої експлуатації;

– порушенні встановленого порядку забудови площ залягання корисних копалин;

– невиконанні правил охорони надр та вимог щодо безпеки людей, майна і навколишнього природного середовища від шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами;

– знищенні або пошкодженні геологічних об'єктів, що становлять особливу наукову і культурну цінність, спостережних режимних свердловин, а також маркшейдерських і геодезичних знаків;

– незаконному знищенні маркшейдерської або геологічної документації, а також дублікатів проб корисних копалин, необхідних при подальшому геологічному вивченні надр і розробці родовищ;

– невиконанні вимог щодо приведення гірничих виробок і свердловин, які ліквідовано або законсервовано, в стан, який гарантує безпеку людей, а також вимог щодо збереження родовищ, гірничих виробок і свердловин на час консервації.

Дисциплінарна відповідальність за порушення законодавства про надра.

Дисциплінарна відповідальність за порушення законодавства про надра полягає у застосуванні дисциплінарних стягнень до працівників, які вчинили дисциплінарні правопорушення (проступки).

Такими правопорушеннями, зокрема, **у сфері проведення гірничих робіт відповідно до статті 49 Гірничого закону України** є:

– невиконання правил безпеки та правил технічної експлуатації, єдиних правил безпеки при підривних роботах та інших нормативно-правових актів, що регулюють безпеку проведення гірничих робіт, прийнятих у встановленому законодавством порядку;

– прийняття технічних рішень, що не відповідають вимогам гірничого законодавства;

– проведення гірничих робіт без затвердженої в установленому порядку технічної документації (проєктів, паспортів тощо) або з порушенням їх вимог;

– перекручення розрахунків і показників безпеки гірничих робіт;

– невиконання законних вимог відповідних центральних органів виконавчої влади у сфері проведення гірничих робіт;

– пошкодження вентиляційних приладів, засобів протипожежного захисту та порушення режиму вентиляції;

– порушення встановлених правил вибухозахисту електроустаткування;

– невиконання заходів щодо запобігання газодинамічним явищам;

– наднормативні втрати і погіршення якості корисних копалин при їх видобуванні;

– пошкодження родовищ корисних копалин, які виключають повністю або суттєво обмежують можливість їх подальшої експлуатації;

– порушенні встановленого порядку забудови площ залягання корисних копалин;

– невиконання правил охорони надр та вимог щодо безпеки людей, майна і навколишнього природного середовища від шкідливого впливу робіт, пов’язаних з користуванням надрами;

– знищення або пошкодження геологічних об’єктів, що становлять особливу наукову і культурну цінність, спостережних режимних свердловин, а також маркшейдерських і геодезичних знаків;

– незаконне знищення маркшейдерської або геологічної документації, а також дублікатів проб корисних копалин, необхідних при подальшому геологічному вивченні надр і розробці родовищ;

– невиконання вимог щодо приведення гірничих виробок і свердловин, які ліквідовано або законсервовано, в стан, який гарантує безпеку людей, а також вимог щодо збереження родовищ, гірничих виробок і свердловин на час консервації.

Цивільно-правова відповідальність за порушення законодавства про надра.

Регулювання питання щодо цивільно-правової відповідальності за порушення законодавства про надра регулюється *ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»*. Шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації в повному обсязі.

Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про надра.

Зверніть увагу, що адміністративна відповідальність є найбільш часто застосовуваним видом юридичної відповідальності за правопорушення у сфері надрокористування.

Згідно зі *статтею 47 Кодексу України про адміністративні правопорушення* самовільне користування надрами, укладення угод, які в прямій чи прихованій формі порушують право власності на надра, – тягнуть за собою накладення штрафу на громадян у розмірі від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Згідно зі *статтею 57 Кодексу України про адміністративні правопорушення* самовільна забудова площ залягання корисних копалин, невиконання правил охорони надр і вимог щодо охорони довкілля, будівель і споруд від шкідливого впливу робіт, зв'язаних з користуванням надрами, знищення або пошкодження спостережних режимних свердловин на підземні води, а також маркшейдерських і геодезичних знаків, – тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від двохсот до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Вибіркова відробка багатих ділянок родовищ, яка призводить до необґрунтованих втрат балансових запасів корисних копалин, наднормативні втрати і наднормативне розубожування корисних копалин при видобуванні, псуванні родовищ корисних копалин та інші порушення вимог раціонального використання їх запасів, – тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Втрата маркшейдерської документації, невиконання вимог щодо приведення гірничих виробок і бурових свердловин, які ліквідуються або консервуються, в стан, що забезпечує безпеку населення, а також вимог щодо збереження родовищ, гірничих виробок і бурових свердловин на час консервації, – тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Порушення особливих умов спеціального дозволу на користування надрами, якщо це не пов'язано з отриманням доходу у великих розмірах, – тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб та фізичних осіб від трьохсот до шестисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Отримання доходу у великих розмірах має місце, коли його сума у триста і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Згідно зі *статтею 58 Кодексу України про адміністративні правопорушення* порушення правил і вимог проведення робіт з геологічного вивчення надр, яке може призвести чи призвело до недостовірної оцінки розвіданих запасів корисних копалин або умов для будівництва та експлуатації підприємств з видобування корисних копалин, а також підземних споруд, не зв'язаних з видобуванням корисних копалин, втрата геологічної документації, дублікатів проб корисних копалин і керна, необхідних при дальшому геологічному вивченні надр і розробці родовищ, – тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб від тридцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Кримінальна відповідальність за порушення законодавства про надра.

Відповідно до *статті 240 Кримінального кодексу України* порушення встановлених правил охорони надр, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля, – карається штрафом від трьохсот до шестисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк.

Порушення встановлених правил використання надр, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля, а

також незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення – караються штрафом від чотирьохсот до семисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк.

Діяння, передбачені *частинами першою або другою статті 240 Кримінального кодексу України*, вчинені на територіях чи об'єктах природно-заповідного фонду або вчинені повторно, – караються обмеженням волі на строк від двох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

Діяння, передбачені *частинами першою, другою або третьою статті 240 Кримінального кодексу України*, якщо вони вчинені шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом або спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення, що таке надра?
2. На підставі чого надаються надра у користування?
3. Охарактеризуйте загальне право надрокористування.
4. Особливості спеціального право надрокористування.
5. Як надаються спеціальні дозволи на користування надрами?
6. Яке буває за строками надрокористування?
7. Назвіть суб'єктів права користування надрами.
8. За яких підстав право надрокористування може бути припинене?
9. Вкажіть порядок надання надр у користування.
10. Яка існує юридична відповідальність за порушення законодавства про надра?

Тести для самоконтролю

1. Надра є виключною власністю народу України і надаються тільки у:

а) користування;

б) користування і володіння;

в) володіння;

г) користування і розпорядження.

2. Надра надаються у:

а) постійне користування;

б) тимчасове користування;

в) постійне або тимчасове користування;

г) разове користування.

3. Право на користування надрами посвідчується:

а) статутом;

б) паспортом;

в) актом про надання гірничого відводу;

г) свідоцтвом про шлюб.

4. Право надрокористування може бути:

а) загальним;

б) спеціальним;

в) загальним та спеціальним;

г) змішаним.

5. Дозволи надаються на такі види користування надрами:

а) геологічне вивчення родовищ корисних копалин;

б) геологічне вивчення, в тому числі дослідно-промислова розробка родовищ корисних копалин загальнодержавного значення;

в) видобування корисних копалин;

г) усі відповіді правильні.

Завдання для самоконтролю

На території хлібозаводу виявлені запаси кварцу. Керівництво цього підприємства вирішило зайнятися додатковою діяльністю із видобування зазначених корисних копалин і звернулося до обласної державної адміністрації за спеціальним дозволом. Держадміністрація відмовила в наданні дозволу, мотивуючи тим, що не має таких повноважень.

Який порядок надання спеціальних дозволів на користування надрами? Охарактеризуйте суб'єктний склад надрокористування.

ТЕМА 2.3
ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ВОД

2.3.1. Води як об’єкт правової охорони і використання.

2.3.2. Право власності на води.

2.3.3. Поняття та види права водокористування.

2.3.4. Підстави виникнення, зміни і припинення права водокористування.

2.3.5. Суб’єкти, об’єкти, зміст права водокористування.

2.3.6. Правова охорона водних об’єктів.

2.3.7. Юридична відповідальність за порушення законодавства про води.

2.3.1. Води як об’єкт правової охорони і використання

Вода – одна з найпоширеніших речовин у природі. Вода покриває понад 70 % поверхні Землі і утворює її геологічну оболонку – *гідросферу*. Як складова навколишнього природного середовища, вода включає води суходолу (річок, озер, льодовиків, штучних водойм, боліт, підземних вод, ґрунтової вологи, снігового покрову), морів, океанів. Загальні запаси води на Землі становлять приблизно *1390 млн куб. км*, із них близько *1340 млн куб. км* (96,5 %) припадає на води Світового океану. Обсяг підземних вод становить понад *23 400 тис. куб. км*, у льодовиках міститься 24 064 тис. куб. км води, в озерах – *176 тис. куб. км*, у болотах – *11,5 тис. куб. км*, річках – *2,12 тис. куб. км*. З усієї води менше як 2 % становить прісна вода, доступними для використання є лише 0,3 відсотка.

Вода виконує важливі екологічну, культурно-оздоровчу, економічну функції (рис. 2.1).

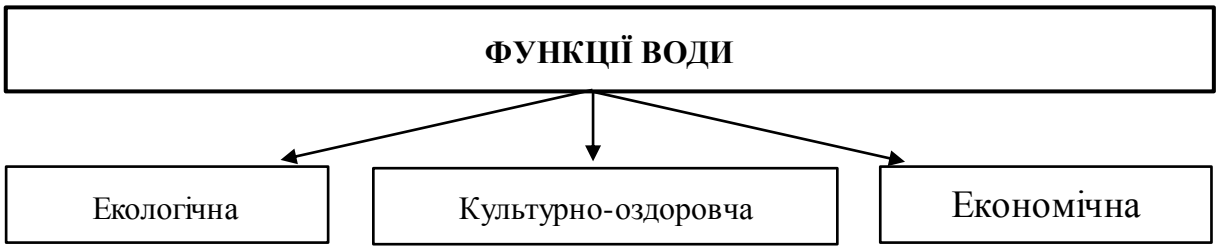

Рис. 2.1. Функції води

Екологічна функція виявляється в забезпеченні життєдіяльності людини, існування та розвитку рослинного і тваринного світу. Вода входить до складу клітин людини *(близько 65 % маси тіла дорослої людини становить вода)*, тварин і рослин.

Культурно-оздоровча функція води має прояв у використанні водних об'єктів як місця і засобу відпочинку, туризму, рибальства, санаторно-курортного лікування, організації територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Економічна функція води виявляється в її здатності бути ресурсом для промислового виробництва та іншого господарського використання. Одним із найбільших споживачів води є сільське господарство.

Правову основу водного законодавства складають: Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», Водний кодекс України від 6 червня 1995 р., Закон України «Про внесення змін до Водного кодексу України» від 21 вересня 2000 р. та інші акти законодавства.

Завданням водного законодавства є регулювання правових відносин з метою забезпечення збереження, науково обґрунтованого, раціонального використання вод для потреб населення і галузей економіки, відтворення водних ресурсів, охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання, запобігання шкідливим діям вод та ліквідації їх наслідків, поліпшення стану водних об'єктів, а також охорони прав підприємств, установ, організацій і громадян на водокористування.

Стаття 1 Водного кодексу України дає визначення терміна «води». **Води** – це всі води (поверхневі, підземні, морські), що входять до складу природних ланок кругообігу води.

Зверніть увагу, що виходячи зі змісту такого визначення цей термін характеризує воду не просто як речовину із певним хімічним складом, а як особливий природний ресурс. Води є об'єктом правової охорони, якщо вони входять до складу природних ланок кругообігу води, а тому не підпадають під дію цього закону води, вилучені із природного стану (*наприклад,* вода у будь-якій місткості, посудині). До вод, які є об'єктом регулювання в цьому випадку, не належить і та вода, яка хоч і знаходиться в природному середовищі, але не є самостійним природним благом, а виступає структурним елементом інших природних об'єктів (атмосферна волога, вологість ґрунту, вода, що входить в організми рослин чи тварин). У цій же статті дається визначення поняття.

Зауважимо, що до **«вод»** потрібно відносити лише ті води, які перебувають у безпосередній взаємодії із навколишнім природним середовищем незалежно від походження водного об'єкта (штучного або природного) та враховані у державному водному кадастрі.

Державний водний кадастр являє собою систематизований звід відомостей про поверхневі, підземні, внутрішні морські води та територіальне море; обсяги, режим, якість і використання вод (водних об'єктів) та водокористувачів (крім вторинних). У разі вилучення частини вод із навколишнього природного середовища, наприклад, шляхом забору для питного водопостачання відразу припиняються і водні (екологічні) правовідносини, трансформуючись у господарсько- чи цивільно-правові.

Водний об'єкт – це природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, річка, озеро, водосховище, ставок, канал, водоносний горизонт).

Усі води на території України становлять її водний фонд, до складу якого, згідно зі ст. 3 Водного кодексу України, належать (рис. 2.2):

– *поверхневі води:* природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки), штучні водойми (водосховища, ставки і канали), інші водні об'єкти;

– підземні води та джерела;

– внутрішні морські води та територіальне море.

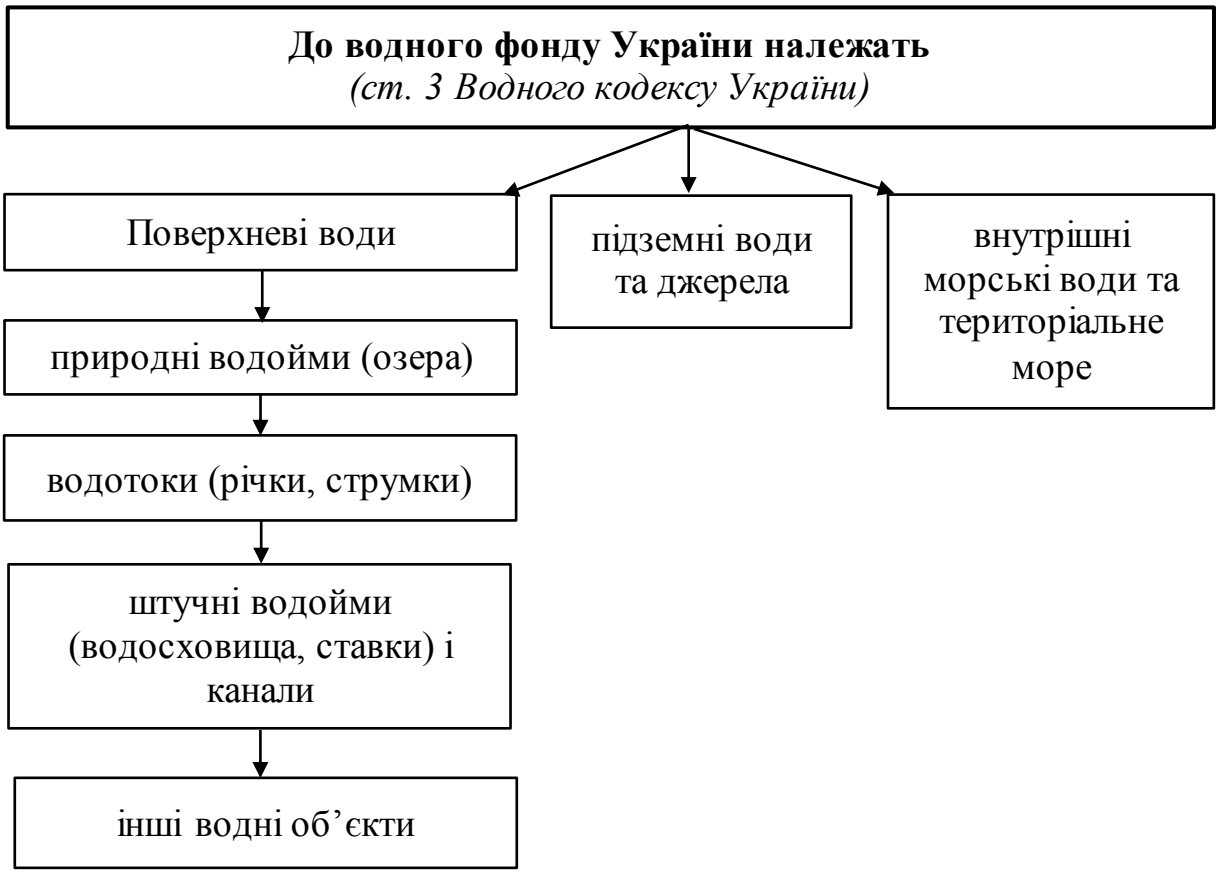

Рис. 2.2. Водний фонд України

Джерело: сформовано на основі [2].

При цьому такий водний об'єкт, як річки, у свою чергу, підрозділяються на великі, середні і малі *(ст. 79 Водного кодексу України)*.

Залежно від правового режиму водні об'єкти поділяються на водні об'єкти загальнодержавного і місцевого значення (рис. 2.3) *(ст. 5 Водного кодексу України)*.

До водних об'єктів загальнодержавного значення відносять:

– внутрішні морські води та територіальне море;

– підземні води, які є джерелом централізованого водопостачання;

– поверхневі води (озера, водосховища, річки, канали), що знаходяться і використовуються на території більш як однієї області, а також їх притоки всіх порядків;

– водні об'єкти в межах природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, а також віднесені до категорії лікувальних.

До водних об'єктів місцевого значення відносять:

– поверхневі води, що знаходяться і використовуються на території однієї області і які не віднесені до водних об'єктів загальнодержавного значення;

– підземні води, які не можуть бути джерелом централізованого водопостачання.

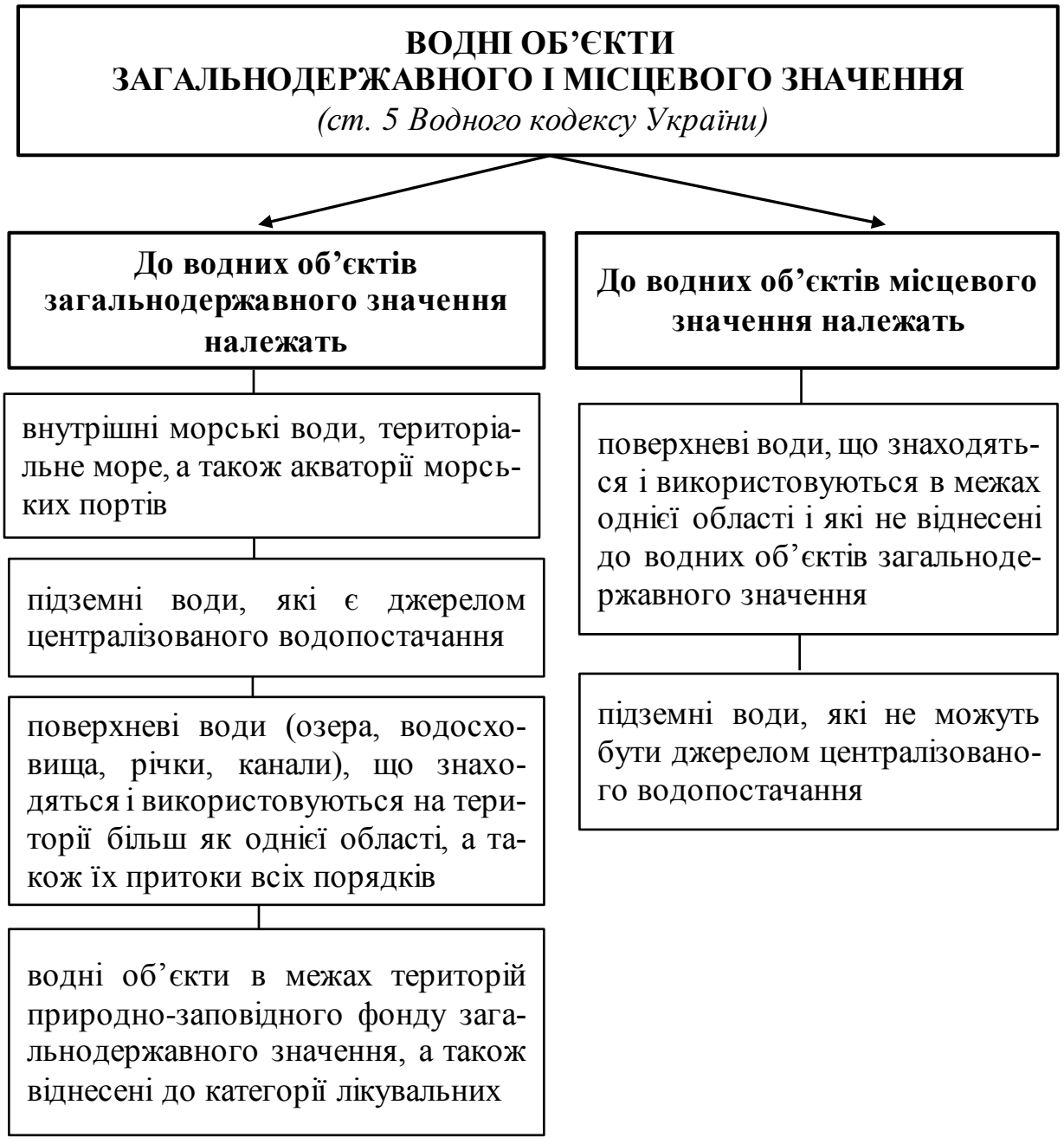

Рис. 2.3. Водні об'єкти загальнодержавного і місцевого значення

Джерело: сформовано на основі [2].

Зверніть увагу, що основною ознакою водного об'єкта є його нерозривний зв'язок із навколишнім природним середовищем. При цьому не має значення природне або штучне його походження. Якщо вказаного зв'язку немає, то немає і, власне, водного об'єкта, передбаченого Водним кодексом України.

За своїми природними характеристиками водні об'єкти класифікуються на поверхневі і підземні; на штучні і природні.

Води поверхневі – води різних водних об'єктів, що знаходяться на земній поверхні *(ст. 1 Водного кодексу України)*.

Води підземні – води, що знаходяться нижче рівня земної поверхні у товщах гірських порід верхньої частини земної кори в усіх фізичних станах *(ст. 1 Водного кодексу України)*.

Зверніть увагу, що з урахуванням державно-правового статусу водні об'єкти поділяються на *внутрішні* та *територіальні*.

Внутрішні розташовані в межах державних кордонів, ***територіальні*** – це прибережні морські води завширшки 12 морських миль від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, що з'єднують відповідні точки.

Зверніть увагу, що **водний об'єкт** включає в себе не тільки воду, а і землі, на яких ця вода знаходиться.

Відповідно до *ч. 1 ст. 58 Земельного кодексу України*, *ст. 4 Водного кодексу України* до **земель водного фонду належать землі**, *зайняті:*

– морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, болотами, а також островами, не зайнятими лісами;

– прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм, крім земель, зайнятих лісами;

– гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них;

– береговими смугами водних шляхів;

– штучно створеними земельними ділянками в межах акваторій морських портів.

Правову охорону водних ресурсів розглядають у *широкому* і *вузькому значенні*.

У вузькому значенні правова охорона вод полягає у забороні чи обмеженні водокористування і користування землями водного фонду.

У широкому – правова охорона вод є процесом, який здійснюється повсякденно, і полягає у регулюванні відносин, пов'язаних з раціональним використанням, охороною і відтворенням водних ресурсів.

Перелік основних водоохоронних заходів міститься у *Водному кодексу України* (розділ IV). **До водоохоронних заходів віднесені:** утворення водоохоронних зон, прибережних захисних смуг, зон санітарної охорони водних об'єктів, смуг відведення, берегових смуг водних шляхів тощо. Так, водоохоронні зони встановлюються для створення сприятливого режиму водних об'єктів, попередження їх забруднення, засмічення і вичерпання, знищення навколо водних рослин і тварин, а також зменшення коливань стоку вздовж річок, морів та навколо озер, водосховищ та інших водойм.

2.3.2. Право власності на води

Згідно зі ст. 13 Конституції України ст. 324 Цивільного кодексу України та ст. 6 Водного кодексу України **води (водні об'єкти)** є виключно власністю українського народу і надаються тільки у користування. Народ України здійснює право власності на води (водні об'єкти) через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради. Це положення закріплене також і в ст. 4 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», де вказано, що природні ресурси України є **власністю народу України**.

Наведені норми чинного законодавства України носять переважно декларативний характер і їх мета продемонструвати демократичний характер нової держави та принципові напрями її політики.

Зауважимо, що «народ» не є юридичним поняттям і не може бути суб'єктом права власності, оскільки він не може бути персоніфікованим. Народ виробляє, висловлює та здійснює свою

волю, а також виступає зовні у вигляді представницьких органів держави. Від імені народу України право розпорядження природними ресурсами здійснює Верховна Рада України.

Відповідно до *ч. 2 ст. 59 Земельного кодексу України* громадянам та юридичним особам, за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, можуть безоплатно передаватися у власність замкнені природні водойми *(загальною площею до трьох гектарів)*. Власники на своїх земельних ділянках можуть у встановленому порядку створювати рибогосподарські, протиерозійні та інші штучні водойми.

Землі водного фонду можуть належати на праві приватної власності, якщо вони відповідають таким критеріям:

1) їхня загальна площа не перевищує трьох гектарів;

2) вони є замкненими;

3) вони є природними, а не створеними штучно;

4) вони входять до складу сільськогосподарських угідь.

Зверніть увагу, що землі водного фонду, які входять до складу сільськогосподарських угідь, не можуть передаватися у приватну власність для ведення фермерських господарств, за винятком невеликих – *до трьох гектарів* – ділянок під замкненими природними водоймами у складі угідь фермерського господарства. Фермерське господарство має право будувати замкнену водойму на земельній ділянці, що належить фермерському господарству чи його членові на праві приватної власності *(ч. 8 ст. 7 Закону України «Про фермерське господарство»)*.

Зауважимо, що води можуть надаватися лише на праві користування – оренди. Водне законодавство не передбачає, на відміну від земельного, права постійного користування водами для державних та комунальних суб'єктів господарювання. Воно лише оперує правом постійного користування землями водного фонду, які надаються водогосподарським спеціалізованим організаціям, іншим підприємствам, установам і організаціям, в яких створено спеціалізовані служби з догляду за водними об'єктами, прибережними захисними смугами, смугами відведення, береговими смугами водних шляхів, гідротехнічними спорудами, та підтримання їх у належному стані.

2.3.3. Поняття та види права водокористування

Право водокористування в широкому розумінні *(об'єктивному значенні)* – це один з головних правових інститутів водного права, складова частина права природокористування, тобто правового інституту екологічного права. З цієї точки зору **право водокористування** – це сукупність правових норм, які регулюють порядок та умови раціонального й безпечного використання водних об'єктів.

Право водокористування – це також суб'єктивне право, тобто гарантована законом можливість конкретних суб'єктів здійснювати використання вод з метою задоволення чисельних потреб.

Зверніть увагу, що у Водному кодексі України у ст. 1 подане законодавче визначення «водокористування» та «використання води». Так, **водокористування** – це використання вод (водних об'єктів) для задоволення потреб населення, промисловості, сільського господарства, транспорту та інших галузей господарства, включаючи право на забір води, скидання стічних вод та інші види використання вод (водних об'єктів).

Використання води – процес вилучення води для використання у виробництві з метою отримання продукції та для господарсько-питних потреб і гідроенергетики, рибництва, водного, повітряного транспорту та інших потреб.

За своїм змістом **право водокористування** – це сукупність прав та обов'язків водокористувачів, які визначені стст. 43–44 Водного кодексу України, іншими нормативними актами, зокрема інструкціями, положеннями, правилами тощо, а також договорами на водокористування.

Класифікація права водокористування за видами здійснюється на підставі різних ознак: цільового призначення; суб'єктного складу; строків здійснення права; умов надання водних об'єктів у користування.

Зауважимо, що згідно з Водним кодексом України право водокористування поділяється на користування водами для задоволення питних і господарсько-побутових *(статті 58–61)*,

лікувальних, курортних, оздоровчих та інших потреб населення *(статті 62–64)* і для потреб галузей економіки – сільського і лісового господарства *(ст. 65)*; для промислових і гідроенергетичних потреб *(ст. 66)*; для потреб водного транспорту *(ст. 67)*; для потреб рибного і мисливського господарства *(ст. 68)*; для протипожежних потреб *(ст. 69)*.

Зверніть увагу, що класифікацію (види) права водокористування можна проводити за кількома ознаками.

Так, за способом використання водних об'єктів виділяють *первинне* і *вторинне водокористування*. При цьому водокористувачі як суб'єкти можуть бути *первинними* і *вторинними*.

Первинні водокористувачі – це ті, що мають власні водозбірні споруди і відповідне обладнання для забору води.

Вторинні водокористувачі (абоненти) – це ті, що не мають власних водозабірних споруд і отримують воду з водозабірних споруд первинних водокористувачів та скидають стічні води в їх системи на умовах, що встановлюються між ними. Вторинні водокористувачі можуть здійснювати скидання стічних вод у водні об'єкти також на підставі дозволів на спеціальне водокористування *(ст. 42 Водного кодексу України)*.

За підставами виникнення право водокористування поділяється на:

– право загального водокористування;

– право спеціального водокористування;

– право водокористування, що не належить ні до загального, ні до спеціального водокористування.

Загальне водокористування здійснюється громадянами безкоштовно, без закріплення водних об'єктів за окремими особами та без надання відповідних дозволів.

Право загального водокористування, відповідно до ст. 47 Водного кодексу України, характеризується такими ознаками:

– спрямованість на задоволення громадянами їх потреб (купання, любительське і спортивне рибальство, водопій тварин, забір води з водних об'єктів без застосування споруд та технічних пристроїв);

– безоплатність;

– відсутність потреби одержання спеціальних дозволів;

– здійснення без закріплення водних об'єктів за окремими громадянами чи юридичними особами.

Загальне водокористування може бути обмежене або заборонене районними і міськими радами, первинними водокористувачами з метою охорони життя і здоров'я громадян, охорони навколишнього природного середовища та з інших передбачених законодавством підстав.

Спеціальне водокористування – це забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв, використання води та скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти, включаючи забір води та скидання забруднюючих речовин із зворотними водами із застосуванням каналів *(ст. 48 Водного кодексу України)*.

Зверніть увагу, що основними особливостями спеціального водокористування є його платність та здійснення на підставі дозволу.

Цільовим призначенням спеціального водокористування є задоволення потреб населення, господарсько-побутове, лікувально-оздоровче, сільськогосподарське, промислове, транспортне, енергетичне, рибогосподарське та інше державне і громадське використання вод.

У статті 48 Водного кодексу України дається перелік видів водокористування, які не належать до спеціального водокористування, але і не є загальним водокористуванням та здійснюються з дотриманням певного порядку та умов (рис. 2.4).

За строками право водокористування може бути *строкове* та *безстрокове*. Зокрема, загальне водокористування та користування водами для потреб гідроенергетики і водного транспорту строком не обумовлюється.

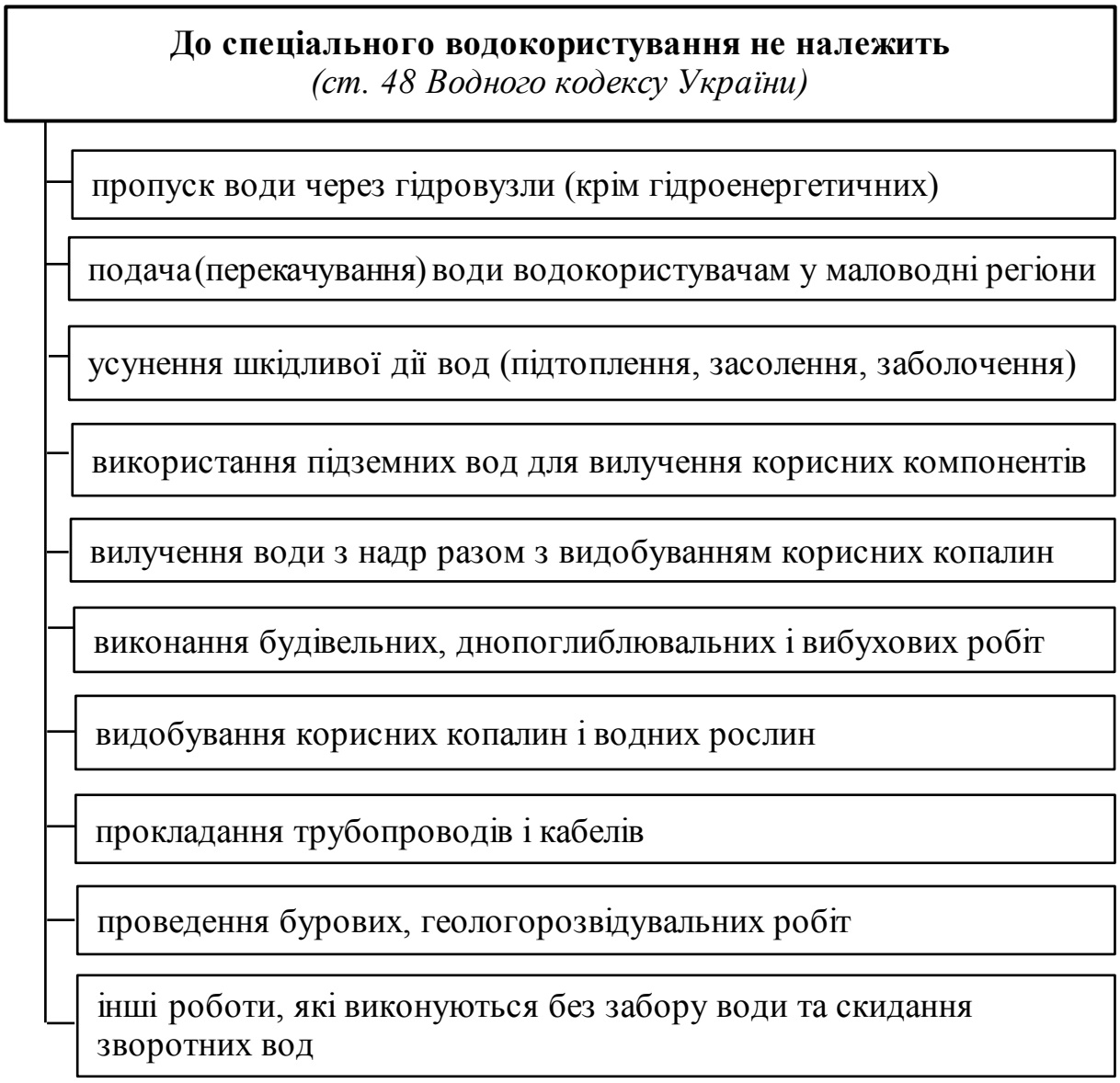

Рис. 2.4. Перелік видів водокористування, які не належать до спеціального водокористування

Джерело: сформовано на основі [2].

Строки загального водокористування встановлюються органами, які видали дозвіл на спеціальне водокористування. ***Спеціальне водокористування*** може бути короткостроковим *(до трьох років)* або довгостроковим *(від трьох до двадцяти п'яти років)*.

Зверніть увагу, що у разі необхідності строк **спеціального водокористування** може бути продовжено на період, що не перевищує відповідно короткострокового та довгострокового водокористування. Продовження строків спеціального водокористування за клопотанням заінтересованих водокористувачів здійснюється державними органами, що видали дозвіл на спеціальне водокористування *(ст. 50 Водного кодексу України)*.

Водні об'єкти або їх частини місцевого значення та ставки, що знаходяться в басейнах річок загальнодержавного значення, можуть надаватися в користування на умовах оренди, але лише для риборозведення, виробництва сільськогосподарської і промислової продукції, а також у лікувальних та оздоровчих цілях *(ст. 51 Водного кодексу України)*.

Передача орендарем права на оренду водного об'єкта (чи його частини) іншим суб'єктам забороняється.

Залежно від *кількості суб'єктів* – природокористувачів одним і тим самим природним об'єктом природокористування може бути **відособленим** і **спільним**. Як правило, **відособленим** є спеціальне користування природним об'єктом, наданим одному суб'єкту права – юридичній чи фізичній особі. Однак специфічні властивості окремих природних об'єктів об'єктивно висувають необхідність правового закріплення можливості їхнього спільного використання. Так, **спільне природокористування** характерне для використання водних ресурсів, коли водний об'єкт використовується кількома суб'єктами одночасно, *наприклад*, для оздоровлення, рекреації, водопостачання, судноплавства, рибальства тощо.

Зверніть увагу, що спільне природокористування – одночасне використання одного й того самого природного об'єкта кількома суб'єктами.

2.3.4. Підстави виникнення, зміни і припинення права водокористування

Право водокористування виникає за наявності певних юридичних фактів (дій, подій), які здійснюються суб'єктами даного права або відповідними органами в межах своєї компетенції або виникають через природні умови.

Для загального водокористування таким юридичним фактом є волевиявлення суб'єкта, його правомірні дії на основі правової норми, яка передбачає і дозволяє здійснювати таке користування.

Підставою виникнення спеціального водокористування є одержання спеціального дозволу. Підставою видачі дозволу є клопотання водокористувача, де обґрунтовується потреба у воді.

Підставою для виникнення права загального водокористування є правомірні дії суб'єкта, передбачені водним законодавством. Це право реалізується як на об'єктах загального користування, так і на водних об'єктах, наданих у відокремлене користування. Як зазначено в ст. 47 Водного кодексу України, на водних об'єктах, наданих в оренду, загальне водокористування допускається на умовах, які встановлені водокористувачем за погодженням з органом, що надав водний об'єкт в оренду. В обов'язки водокористувача, який користується водним об'єктом на умовах оренди, входить повідомлення населення про умови або про заборону загального водокористування на цьому водному об'єкті. Якщо ж такі умови водокористувачем або відповідною радою не встановлені, то загальне водокористування визнається дозволеним без обмежень.

Зауважимо, що можливе обмеження права загального водокористування. Так, з метою охорони життя і здоров'я громадян, охорони навколишнього природного середовища та з інших передбачених законодавством підстав районні і міські ради за поданням центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення, обласних, Київської, Севастопольської міських державних адміністрацій, органу виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища та інших державних органів, встановлюють місця, де забороняється купання, плавання на човнах, забір води для питних або побутових потреб, водопій тварин, а також за певних підстав визначають інші умови, що обмежують загальне водокористування на водних об'єктах, розташованих на їх території.

Підставою виникнення права спеціального водокористування є дозвіл, який видається відповідними державними органами: Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними,

Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями – у разі використання води водних об'єктів загальнодержавного значення; органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами за погодженням із Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями – у разі використання води водних об'єктів місцевого значення.

Зверніть увагу, що існують деякі особливості виникнення права водокористування на умовах оренди *(ст. 51 Водного кодексу України)*. Чинне водне законодавство передбачає, що у користування на умовах оренди для рибогосподарських потреб, культурно-оздоровчих, лікувальних, рекреаційних, спортивних і туристичних цілей, проведення науково-дослідних робіт можуть надаватися водосховища (крім водосховищ комплексного призначення), ставки, озера та замкнені природні водойми.

Зауважимо, що водні об'єкти загальнодержавного значення також можуть надаватися в оренду.

Орендодавцями в таких правовідносинах є: при наданні водних об'єктів місцевого значення – Рада міністрів Автономної Республіки Крим і обласні ради; водних об'єктів загальнодержавного значення – Кабінет Міністрів України та місцеві державні адміністрації.

Орендарями зазначених правовідносин виступають підприємства, установи, організації і громадяни України та іноземні юридичні і фізичні особи.

Підставою виникнення права водокористування на умовах оренди є договір між орендодавцем і орендарем, погоджений із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства, обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями, органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища. У разі укладення договору обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями. Радою міністрів Автономної

Республіки Крим такий договір погоджується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, а договір, укладений органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища, – Радою міністрів Автономної Республіки Крим. Договори, що укладаються Кабінетом Міністрів України, не потребують погоджень з іншими органами.

Передача орендарем права на оренду водного об'єкта (його частини) іншим суб'єктам ведення господарства забороняється *(ч. 2 ст. 51 Водного кодексу України)*.

Не підлягають передачі у користування на умовах оренди для рибогосподарських потреб водні об'єкти, що: використовуються для питних потреб; розташовані в межах територій та об'єктів, що перебувають під охороною відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України».

Статтею 55 Водного кодексу України визначено підстави для припинення права спеціального водокористування (дод. С). Припинення права спеціального водокористування здійснюється шляхом анулювання дозволу на спеціальне водокористування. Право водокористування може бути припинено *повністю* або *частково* у випадках, передбачених чинним законодавством. Підстави припинення права водокористування можна поділити на *безумовні* і *умовні*.

До **безумовних** належать ті юридичні факти, з якими закон пов'язує обов'язкове припинення права водокористування *(ст. 55 Водного кодексу України)*.

При **умовних підставах** припинення права водокористування передбачається можливість припинення права водокористування залежно від обставин, які потребують з'ясування. Так, здійснення права водокористування підприємствами, організаціями, установами і громадянами не відповідно до цільового призначення належить до умовних підстав припинення права водокористування.

Зверніть увагу, що водне законодавство не передбачає підстав припинення права водокористування окремо для громадян і для підприємств, організацій і установ.

Серед підстав припинення права водокористування потрібно розрізняти *правомірні і протиправні юридичні факти*.

До правомірних належать: закінчення строку водокористування; якщо відпала потреба у водокористуванні; ліквідація підприємств, установ чи організацій.

До протиправних належать: порушення умов спеціального водокористування і охорони вод; систематичне невнесення збору в строки, визначені законодавством, за користування водними об'єктами тощо.

Зауважимо, що водним законодавством передбачена також заборона користування водними об'єктами, яка є однією з форм припинення права водокористування. Заборона користування водним об'єктом може бути як **повною**, так і **частковою**. Так, встановлено, що користування водними об'єктами, які мають особливе державне значення, наукову або культурну цінність, а також тими, що входять до складу систем оборотного водопостачання теплових та атомних електростанцій, може бути частково чи повністю заборонено у встановленому порядку.

2.3.5. Суб'єкти, об'єкти, зміст права водокористування

Суб'єктами права водокористування, згідно зі ст. 42 Водного кодексу України, є підприємства, установи, організації і громадяни України, а також іноземні юридичні і фізичні особи, особи без громадянства.

Об'єктами права водокористування є водні об'єкти. Найчастіше це відокремлена ділянка водного об'єкта, надана конкретному водокористувачу для певної мети. Його індивідуалізуючими ознаками є місце розташування і розміри водного об'єкта. Особливістю водних об'єктів є те, що їх розміри не нормуються в правовому порядку. Розміри визначаються в кожному конкретному випадку з урахуванням мети водокористування та інших факторів.

Змістом права водокористування є права та обов'язки водокористувачів, що закріплені у статтях 43, 44 Водного кодексу України.

Зокрема, **водокористувачі мають право:** здійснювати загальне та спеціальне водокористування; використовувати водні об'єкти на умовах оренди; вимагати від власника водного об'єкта або водопровідної системи підтримання належної якості води за умовами водокористування; споруджувати гідротехнічні та інші водогосподарські об'єкти, здійснювати їх реконструкцію і ремонт; передавати для використання воду іншим водокористувачам на визначених умовах; здійснювати й інші функції щодо водокористування в порядку, встановленому законодавством.

До основних обов'язків водокористувачів входять: економно використовувати водні ресурси, дбати про їх відтворення і поліпшення якості вод; використовувати воду (водні об'єкти) відповідно до цілей та умов їх надання; дотримувати встановлених нормативів гранично-допустимого скидання забруднюючих речовин та встановлених лімітів забору води, лімітів використання води та лімітів скидання забруднюючих речовин, а також санітарних та інших вимог щодо впорядкування своєї території; використовувати ефективні сучасні технічні засоби і технології для утримання своєї території в належному стані, а також здійснювати заходи щодо запобігання забрудненню водних об'єктів стічними (дощовими, сніговими) водами, що відводяться з неї; виконувати інші обов'язки щодо використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів згідно із законодавством.

Зверніть увагу, що відповідно до ст. 45 Водного кодексу України у разі маловоддя, загрози виникнення епідемій та епізоотій, а також в інших передбачених законодавством випадках права водокористувачів можуть бути обмежені або змінені умови водокористування з метою забезпечення охорони здоров'я людей та в інших державних інтересах. При цьому пріоритетність надається використанню вод для питних і побутових потреб населення. Права водокористувачів обмежуються також під час аварій або за умов, що можуть призвести чи призвели до забруднення вод, та при здійсненні невідкладних заходів щодо запобігання стихійному лиху, спричиненому шкідливою дією вод, і ліквідації його наслідків.

2.3.6. Правова охорона водних об'єктів

Правова охорона вод – це закріплена в законодавстві система державних та суспільних заходів, спрямована на запобігання забрудненню, засміченню, вичерпанню вод та організацію раціонального використання водних ресурсів для задоволення потреб народного господарства і забезпечення матеріальних, екологічних і культурно-оздоровчих інтересів населення, а також на ліквідацію негативних явищ і поліпшення стану вод.

Правова охорона вод – це система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання водних ресурсів, запобігання і ліквідацію забруднення, засмічення, вичерпання вод, покращання їх стану, забезпечення особливого режиму користування водними об'єктами для природоохоронних, лікувальних, курортних і оздоровчих цілей.

Основний негативний вплив на води (водні об'єкти) здійснюється шляхом забруднення, засмічення і виснаження. Зміст понять засмічення і виснаження розкривається в *ст. 1 Водного кодексу України*.

Забруднення вод – це надходження до водних об'єктів забруднюючих речовин.

Засмічення вод – це привнесення у водні об'єкти сторонніх предметів і матеріалів, що шкідливо впливають на стан вод.

Вичерпання вод – це зменшення кількості вод у водних об'єктах.

Особливий порядок надання в користування і використання земель водного фонду *(статті 85, 86 Водного кодексу України)*. Зокрема, у постійне користування землі водного фонду надаються водогосподарським спеціалізованим організаціям, іншим підприємствам, установам і організаціям, в яких створено спеціалізовані служби з догляду за водними об'єктами, прибережними захисними смугами, смугами відведення, береговими смугами водних шляхів, гідротехнічними спорудами та підтримання їх у належному стані.

Створення водоохоронних зон, прибережних захисних смуг, смуг відведення, берегових смуг, зон санітарної охорони *(статті 87–93 Водного кодексу України)* (додаток Т).

Відповідно до п. 2, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 08.05.1996. Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режиму ведення господарської діяльності в них, водоохоронні зони встановлюються для створення сприятливого режиму водних об'єктів, попередження їх забруднення, засмічення і вичерпання, знищення навколоводних рослин і тварин, а також зменшення коливань стоку вздовж річок, морів та навколо озер, водосховищ та інших водойм.

У межах водоохоронних зон виділяються землі прибережних захисних смуг і смуги відведення з особливим режимом їх використання відповідно до *стст. 88–91 Водного кодексу України*. **Прибережна захисна смуга** *(відповідно до ст. 1 Водного кодексу України)* – частина водоохоронної зони відповідної ширини вздовж річки, моря, навколо водойм, на якій встановлено більш суворий режим господарської діяльності, ніж на решті території водоохоронної зони. Прибережні захисні смуги встановлюються по обидва береги річок та навколо водойм уздовж урізу води шириною: для малих річок, струмків і потічків, а також ставків площею *менше **3 гектарів** – 25 метрів*; для середніх річок, водосховищ на них, водойм, а також ставків площею понад ***3 гектари*** – *50 метрів*; для великих річок, водосховищ на них та озер – *100 метрів*. Якщо крутизна схилів перевищує три градуси, мінімальна ширина прибережної захисної смуги подвоюється.

Для потреб експлуатації та захисту від забруднення, пошкодження і руйнування магістральних, міжгосподарських та інших каналів на зрошувальних і осушувальних системах, гідротехнічних та гідрометричних споруд, а також водойм і гребель на річках встановлюються смуги відведення з особливим режимом користування.

На судноплавних водних шляхах за межами міських поселень для проведення робіт, пов'язаних із судноплавством, встановлюються берегові смуги. Постановою Кабінету Міністрів України від 14.04.1997 затверджений Порядок складання паспортів річок і Порядок установлення берегових смуг водних шляхів та користування ними.

Зона санітарної охорони – територія і акваторія, де запроваджується особливий санітарно-епідеміологічний режим з метою запобігання погіршенню якості води джерел централізованого господарсько-питного водопостачання, а також з метою забезпечення охорони водопровідних споруд *(ст. 1 Водного кодексу України)*. Вони встановлюються з метою охорони водних об'єктів у районах забору води для централізованого водопостачання населення, лікувальних і оздоровчих потреб. Постановою Кабінету Міністрів України від 18.12.1998 затверджений Правовий режим зон санітарної охорони водних об'єктів.

Закріплення особливого правового режиму водних об'єктів, віднесених у встановленому законодавством порядку до територій та об'єктів природно-заповідного фонду *(ст. 94 Водного кодексу України)*.

Водоохоронні вимоги до виробничо-господарської діяльності з недопущення забруднення, засмічення і вичерпання вод, які визначені статтями 95–106 Водного кодексу України та деталізовані в ряді підзаконних нормативно-правових актах, як наприклад, постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил охорони поверхневих вод від забруднення зворотними водами» від 25.03.1999, постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення та засмічення» від 29.02.1996.

Запобігання шкідливим діям вод та аваріям на водних об'єктах і ліквідація їх наслідків *(статті 107–108 Водного кодексу України)*.

2.3.7. Юридична відповідальність за порушення законодавства про води

Відповідальність за порушення водного законодавства України має досить складний характер, оскільки регулюється водночас кількома галузями права. Статтею 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачені загальні випадки правопорушень, за які настає юридична відповідальність в екологічній сфері.

Статтею 110 Водного кодексу України передбачена відповідальність за порушення водного законодавства (додаток У). Зокрема, частиною 1 статті 110 Водного кодексу України встановлено, що порушення водного законодавства тягне за собою чотири види відповідальності: дисциплінарну, адміністративну, цивільну та кримінальну. Держава, зацікавлена в забезпеченні законності і правопорядку в галузі водокористування і охорони вод, застосовує всі необхідні методи. Основними є переконання та примус. Першочерговим є переконання, а примусові заходи мають допоміжний характер і застосовуються, коли заходів переконання недостатньо.

Дисциплінарна відповідальність застосовується в разі порушення водного законодавства винною особою в процесі виконання трудових обов'язків.

Зверніть увагу, що така відповідальність настає на загальних засадах, передбачених КЗпП України, до порушників можуть бути застосовані стягнення у вигляді догани або звільнення (у випадках, прямо передбачених законом). Застосування відповідальності регламентується положеннями глави X «Трудова дисципліна» КЗпП України *(ст.ст. 147–151)*.

Адміністративна відповідальність. Більшість складів адміністративних правопорушень водного законодавства передбачені у главі 7 «Адміністративні правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'ятників історії та культури» КпАП України. Також відповідні склади можуть міститися й в інших главах КпАП України.

Зверніть увагу, що один із найпоширеніших видів відповідальності у сфері вод, є **адміністративна відповідальність**. Цей вид відповідальності – оперативний та ефективний засіб реагування на правопорушників застосовується, як правило, в адміністративному порядку, інколи – в судовому, і для його застосування не вимагається підрахунок збитків. Його суть у застосуванні до порушників екологічного законодавства адміністративно-правових санкцій. Підставою для притягнення винних до адміністративної відповідальності за порушення водного законодавства є адміністративне водне правопорушення. Чинним екологічним

законодавством України не визначено поняття адміністративного екологічного проступку, однак в теорії екологічного права таке визначення вироблено.

Згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення до водних правопорушень належать:

– *група а* – порушення права власності на водні об'єкти, водні ресурси порушення права державної власності на води *(стаття 48)*;

– *група б* – порушення права користування водними ресурсами – порушення правил водокористування *(стаття 60)*, пошкодження водогосподарських споруд і пристроїв, порушення правил їх експлуатації *(стаття 61)*, невиконання обов'язків з реєстрації в суднових документах операцій зі шкідливими речовинами і сумішами *(стаття 62)*; порушення правил складування, зберігання, розміщення, транспортування, знешкодження, ліквідації та захоронення пестицидів і агрохімікатів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів *(стаття 83)*, перевищення лімітів та нормативів використання природних ресурсів *(стаття 91-2)*, недодержання екологічних вимог під час проєктування, розміщення, будівництва, реконструкції та прийняття в експлуатацію об'єктів або споруд, не забезпечених рибозахисним обладнанням *(стаття 86-1)*;

– *група в* – порушення правил охорони вод – порушення правил охорони водних ресурсів *(стаття 59),* порушення вимог щодо охорони територіальних і внутрішніх морських вод від забруднення і засмічення *(стаття 59-1)*, порушення правил охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду *(стаття 91)*, невиконання вимог екобезпеки у процесі впровадження відкриттів, винаходів, корисних моделей, промислових зразків, раціоналізаторських пропозицій, нової техніки, технологій і систем, речовин і матеріалів *(стаття 91-1)*, невиконання законних розпоряджень чи приписів посадових осіб органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів, радіаційної безпеки або охорону природних ресурсів *(стаття 188-5)*.

Відповідно до ***Кодексу України про адміністративні правопорушення*** суб'єктами адміністративної відповідальності за екологічні правопорушення можуть бути тільки фізичні особи, тобто громадяни, іноземні громадяни та особи без громадянства, наділені адміністративною дієздатністю, які на момент вчинення адміністративного проступку досягли 16 років і є осудними.

Зверніть увагу, що Постановою Верховної Ради України «Про затвердження порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища» від 29 жовтня 1992 р. № 2751-XII адміністративні стягнення у вигляді обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності накладаються на юридичних осіб. Відповідно до статті 22 Закону України «Про виключну (морську) економічну зону України» від 16 травня 1995 р., за незаконну промислову діяльність (у межах виключної (морської) економічної зони України) на юридичних осіб накладається штраф або конфісковуються засоби чи знаряддя, за допомогою яких вчинено правопорушення.

Адміністративна відповідальність за водні правопорушення застосування уповноваженими органами та посадовими особами адміністративних стягнень за порушення водного законодавства України.

За адміністративні правопорушення у сфері вод застосовуються такі стягнення: штраф; обмеження, тимчасова заборона (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій та об'єктів незалежно від форм власності; конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом правопорушення за його вчинення.

Найпоширенішим видом відповідальності за порушення водного законодавства України – **цивільно-правова відповідальність**, підставою для якої є шкода у формі збитків.

Відносини щодо застосування цивільної відповідальності врегульовані главами 81 («Створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи»), 82 («Відшкодування шкоди») Цивільного кодексу України, стст. 68, 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Зокрема, ч. 1 ст. 69 Закону встановлює істотну специфіку цивільної відповідальності за екологічні (у т. ч. порушення водоохоронного законодавства) правопорушення: заподіяна шкода підлягає відшкодуванню «як правило, в повному обсязі без застосування норм зниження розміру стягнення та незалежно від збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів».

Зверніть увагу, стосовно водних правопорушень зазвичай не застосовується ст. 1193 Цивільного кодексу України щодо можливості зниження розміру відшкодування при врахуванні вини потерпілого та матеріального становища фізичної особи, що заподіяла шкоду.

Збитки – це витрати, зроблені особою, чиї права порушені, а також не отримані доходи.

Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища «Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону і раціональне використання водних ресурсів» від 18 травня 1995 р. № 37 встановлюються основні вимоги щодо порядку проведення розрахунку заподіяних збитків, які застосовуються під час здійснення державного контролю у галузі охорони та раціонального використання водних ресурсів. Цим Наказом закріплений перелік правопорушень, за які настає цивільно-правова відповідальність юридичних та фізичних осіб.

Наказом встановлено, що до таких правопорушень належать: самовільне водоспоживання, тобто забір води з поверхневих чи підземних джерел без дозволу на спеціальне водокористування; самовільне скидання зворотних вод з підприємств, суден та об’єктів, для яких не видані дозволи на спеціальне водокористування або не встановлені норми гранично-допустимих чи тимчасово узгоджених скидів шкідливих речовин; перевищення затверджених нормативів і норм скидів забруднювальних речовин; перевищення затверджених нормативів і норм витрат зворотних вод; скид забруднювальних речовин, не зазначених у дозволах на спеціальне водокористування чи нормах гранично-допустимих скидів, якщо їх концентрація перевищує гранично-допустимі концентрації; самовільне скидання зворотних вод чи сировини з

морських або річкових суден, плавальних засобів, надводних або підводних споруд; надходження зворотних вод або забруднювальних речовин у поверхневі, підземні та морські води внаслідок аварії на насосних станціях, колекторах й інших спорудах, витоку таких вод чи речовин внаслідок порушення технологій, техніки безпеки, скиду сировини внаслідок аварій на нафтопроводах, нафтотерміналах; вимушені санкціоновані аварійні скиди, що не передбачені проєктом, але здійснюються з метою попередження аварійних ситуацій; скидання шкідливих речовин, що призвели до забруднення підземних вод і безпосередньо, і внаслідок забруднення поверхні землі та зони аерації ґрунтів *(пункт 4.2)*.

Також важливою є вказівка ст. 111 Водного кодексу України, за якою шкода відшкодовується «в порядку та розмірах, встановлених законодавством України» *(ч. 4 ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»)*. Таке положення встановлює відступ від загального правила, встановленого ст. 1166 Цивільного кодексу України, про відшкодування шкоди у повному обсязі, оскільки «розмір, встановлений законодавством», у конкретній ситуації може бути більшим або меншим «повного» розміру шкоди (цей розмір у випадку екологічних правопорушень часто просто неможливо достовірно встановити, що і обумовило потребу у регулюванні розміру відшкодування законодавством). Встановлення розміру шкоди законодавством зазначено у коментарі до *ч. 1 ст. 111 Водного кодексу України*.

Зверніть увагу, що у випадках, коли законодавство не встановлює спеціальних правил обчислення заподіяної шкоди, вона обраховується у загальному порядку.

Кримінальна відповідальність за порушення водного законодавства України настає за найнебезпечніші для суспільства і довкілля водні правопорушення.

Низка порушень водного законодавства через свою суспільну небезпечність утворює склади злочинів. *Зокрема,* чинний Кримінальний кодекс України передбачає склади злочину «Порушення правил охорони вод» *(ст. 242)*, «Забруднення моря» *(ст. 243)*. Кримінальна відповідальність за порушення водного законодавства може наставати за *ст. 236 «Порушення правил екологічної безпеки»*.

За порушення водного законодавства кримінальна відповідальність настає у вигляді таких покарань: позбавлення волі, обмеження волі, штраф, конфіскація майна, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, арешт.

Питання для самоконтролю

1. Що належить до земель водного фонду?
2. Дайте визначення поняття «водокористування».
3. Як здійснюється загальне водокористування?
4. Ким здійснюється спеціальне водокористування?
5. Вкажіть строки спеціального водокористування.
6. Назвіть класифікацію права водокористування.
7. Перерахуйте суб'єктів та об'єктів права водокористування.
8. Які існують підстави виникнення, зміни і припинення права водокористування?
9. Вкажіть чинники, щодо необхідності правового регулювання охорони, використання й відтворення вод.
10. Яка існує юридична відповідальність за порушення законодавства про води?

Тести для самоконтролю

1. Усі води на території України становлять її водний фонд, до складу якого належать:

а) поверхневі води: природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки);

б) штучні водойми (водосховища, ставки і канали), інші водні об'єкти;

в) підземні води та джерела і внутрішні морські води та територіальне море;

г) усі відповіді правильні.

2. Усі води можна поділяти на:

а) підземні;

б) надземні;

в) русла;

г) поверхневі.

3. Спеціальне водокористування є:

а) довгостроковим;

б) безоплатним;

в) платним;

г) короткостроковим.

4. Класифікація права водокористування за видами здійснюється на підставі різних ознак:

а) цільового призначення;

б) суб'єктного складу;

в) строків здійснення права;

г) усі відповіді правильні.

5. За способом використання водних об'єктів водокористувачі поділяються на:

а) первинних;

б) відособлених;

в) вторинних;

г) спільних.

Завдання для самоконтролю

Целюлозно-паперова фабрика проводила скидання зворотних вод через очисні споруди, будівництво яких не було повністю завершене. Через це стало неможливим використання річки для ведення рибного господарства й питного водопостачання. Директор департаменту екології та природних ресурсів області звернувся до прокурора щодо притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб за порушення чинного законодавства.

Як вирішити справу? Які умови скидання зворотних вод у водні об'єкти?

ТЕМА 2.4
ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ І ОХОРОНИ ЛІСІВ ТА ІНШИХ ОБ'ЄКТІВ РОСЛИННОГО СВІТУ

2.4.1. Ліс як об'єкт правового регулювання використання, відтворення і охорони.

2.4.2. Право власності на ліси.

2.4.3. Підстави виникнення, зміни і припинення лісових правовідносин.

2.4.4. Об'єкти, суб'єкти, зміст лісових правовідносин.

2.4.5. Право лісокористування та його види.

2.4.6. Правова охорона рослинного світу. Заходи щодо відтворення, підвищення продуктивності, охорони та захисту лісів.

2.4.7. Юридична відповідальність за порушення законодавства про рослинний світ та лісового законодавства.

2.4.1. Ліс як об'єкт правового регулювання використання, відтворення і охорони

Серед природних багатств нашої держави лісам належить особливе місце. **Ліс** – невід'ємна складова частина біосфери. Ліси, парки, лісосмуги, зелені насадження в містах і селах, по берегах рік і водойм – це втілення природної краси, чудові місця для відпочинку, джерела харчових продуктів, різноманітної сировини, палива, будівельних та інших матеріалів. **Ліс** – місце поселення звірів, птахів, заготівлі лікарської сировини, грибів і ягід, тобто джерело величезної кількості матеріальних цінностей. У більшості випадків для них немає замінників.

Ліси є національним надбанням України. Площа земель лісового фонду держави становить близько *10 млн га*, з них *8,62 млн га* вкрито лісовою рослинністю. Лісистість площі країни становить *15,6 %*. Загальний запас лісів оцінюється в *1,3 млрд куб. м. Зверніть увагу*, що внаслідок аварійних викидів на ЧАЕС в Україні забруднено більше як *4 млн га лісів*, у тому числі

157 тис. га виведено з господарського обігу внаслідок високих рівнів радіоактивного забруднення.

Ліс – це елемент географічного ландшафту, що складається із сукупності дерев, які біологічно взаємопов'язані та взаємодіють з навколишнім середовищем на певному земельному просторі *(М. Є. Ткаченко)*.

Ліс – це комплекс лісової рослинності, тварин та середовища, яке вони займають *(П. С. Погребняк)*.

Ліс – це складне угруповання деревно-чагарникової і трав'яної рослинності, що перебуває у неперервній взаємодії з ґрунтом, місцевим кліматом, тваринним світом та іншими факторами природного середовища *(В. Н. Сукачов)*. *Зауважимо*, що таке угруповання вчений назвав лісовим біогеоценозом.

В юридичному понятті **«ліс»** мають бути відображені такі положення *(Г. М. Полянська)*:

1) ліс та лісовий фонд є різними, не тотожними поняттями;

2) у понятті «ліс» необхідно враховувати факт наявності рослинного угруповання, здатного спричинювати вплив один на одного, навколишнє середовище, ґрунт та атмосферу;

3) ліс виконує водоохоронну, захисну, рекреаційну та багато інших функцій.

Ліс – це сукупність деревно-рослинних організмів, що проростають на землі, як природного, так штучного походження, що мають зімкнені крони, які досягли, відповідно до біологічних характеристик порід дерев певного віку та висоти, з трав'яною і чагарниковою рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами, які взаємопов'язані та впливають один на одного і на навколишнє природне середовище *(Г. А. Гарварт)*.

Зверніть увагу, що у ст. 3 Лісового кодексу України в редакції 1994 р. **ліс** було визначено як сукупність землі, рослинності, в якій домінують дерева та чагарники, тварин, мікроорганізмів та інших природних компонентів, що в своєму розвитку біологічно взаємопов'язані, впливають один на одного і на навколишнє середовище. *Тобто* поняття лісу охоплювало землі, на яких він проростає.

З 2006 р., із внесенням змін у ч. 1 ст. 1 Лісового кодексу України (додаток Ф), **ліс** визначається як «тип природних комплексів, у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище». *Зверніть увагу*, що ця дефініція сформульована на основі положень, що використовувалися в тексті Закону СРСР «Про затвердження Основ лісового законодавства Союзу РСР та союзних республік» від 17 червня 1977 року.

Зауважимо, що таке визначення зводиться переважно до рослинного покриву.

Економічне значення **лісу** полягає у тому, що він є основним джерелом деревини, технічної і лікарської сировини, кормових, харчових та інших лісових продуктів, що використовуються для задоволення потреб різних галузей народного господарства та населення. *Зокрема*, **ліс** – це основа кормової бази для тваринництва, для ведення мисливського господарства, основа паперової, меблевої, фармацевтичної та інших галузей промисловості.

Зауважимо, що землі, зайняті лісом, не входять до складу лісового фонду, оскільки вони включаються до складу земель лісового фонду. У складі земель лісового фонду виділяються: лісові площі (вкриті та не вкриті лісовою рослинністю); нелісові площі *(ст. 5 Лісового кодексу України)*.

Головною ознакою лісу з правової точки зору є його реєстрація у державних облікових документах як об'єкта права власності, управління, використання та охорони. Значення реєстрації полягає у тому, що вона дає можливість відмежувати ліс від інших природних ресурсів, встановити знаходження його на спеціально виділених землях, визначити власників, користувачів, органи, що здійснюють управління в галузі раціонального використання та охорони лісів.

Ліс – це самостійний і відтворюваний об'єкт природи і складова навколишнього природного середовища; об'єкт рослинного світу; об'єкт державної власності у вигляді сукупності

дерев, чагарників, іншої лісової рослинності, ґрунтового покрову; джерело одержання деревини та іншої лісової продукції, що є базою для ведення різних галузей господарювання; об'єкт природи, який виконує кліматорегулюючі, захисні, водоохоронні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, виховні та інші функції та який впливає на навколишнє природне середовище; розміщений на спеціально виділених землях і зареєстрований у державних лісообліковихдокументах як ліс, об'єкт власності, управління, використання та охорони.

Усі ліси України, залежно від їх екологічного і соціально-економічного значення та основних виконуваних ними функцій, поділяються на категорії. *Відповідно до стст. 39–41 Лісового кодексу України виділяються такі категорії лісів* (дод. Ф):

– захисні ліси (виконують переважно водоохоронні, ґрунтозахисні та інші захисні функції);

– рекреаційно-оздоровчі ліси (виконують здебільшого рекреаційні, санітарні, гігієнічні та оздоровчі функції);

– ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення (виконують особливі природоохоронні, естетичні, наукові функції тощо);

– експлуатаційні ліси.

Зверніть увагу, що ліси України за економічним і господарським значенням поділяються на дві групи *(глава 7 Лісового кодексу України)*. До *першої групи* належать ліси, що виконують переважно природоохоронні функції. Залежно від функцій, які вони виконують, ліси першої групи належать до водоохоронних, захисних, санітарно-гігієнічних та оздоровчих категорій захищеності. До *першої групи* належать також ліси на територіях природно-заповідного фонду. До *другої* – ліси, що, поряд з екологічним, мають експлуатаційне значення. Для збереження їх захисних функцій, безперервності та невиснажливості їх використання встановлюється режим обмеженого лісокористування.

Використання лісів включає в себе як відносини лісокористування, так і державного управління у цій сфері. *Перше* – зумовлені економічною роллю лісів, необхідністю задовольнити

потреби суспільства в лісових ресурсах (заготівля деревини, живиці, другорядних лісових матеріалів, збір грибів, горіхів, ягід, лікарських рослин тощо). *Водночас* такі суспільні відносини зумовлені захисними, санітарно-гігієнічними, водоохоронними, оздоровчими, рекреаційними функціями лісу, необхідністю використовувати його в культурно-оздоровчих, науково-дослідних цілях тощо.

Відносини державного управління в цій галузі виникають у сферах планування, прогнозування, обліку і ведення лісового кадастру, контролю, надання лісів у користування тощо й базуються на праві власності держави на ліси.

Зверніть увагу, що до предмета лісового права входять суспільні відносини з відтворення, охорони та захисту лісів.

Відтворення – це природна властивість лісів, яка за умов інтенсивного використання їх має велике державне значення. Тому в державі за допомогою правових заходів забезпечується підвищення продуктивності лісів, лісорозведення, догляд за лісами, їх штучне і природне відновлення, регулюються спеціальні види рубок.

Правовими формами відтворення лісів є відновлення лісів та лісорозведення. Згідно зі стст. 79–82 Лісового кодексу України та Правилами відновлення лісів і лісорозведення, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 16 січня 1996 р., на лісових ділянках, що були вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища тощо), проводиться відновлення лісів, а на призначених для створення землях, не вкритих лісовою рослинністю, насамперед непридатних для використання в сільському господарстві (яри, балки, піски тощо), на землях сільськогосподарського призначення, виділених для створення полезахисних лісових смуг та інших захисних насаджень, – лісорозведення. Проводяться ці заходи власниками лісів та постійними лісокористувачами за розробленими державними органами лісового господарства спеціальними програмами і проєктами, які передбачають застосування найбільш доцільних способів відновлення для створення в найкоротші терміни високопродуктивних лісів з господарсько-цінних

деревних і чагарникових порід, а також створення лісових насаджень з високими продуктивними і захисними властивостями шляхом залісення непридатних для сільськогосподарського виробництва земель, закладення лісосмуг, алей та інших насаджень, що виконують захисні функції (на межах полів сівозмін, уздовж річок, каналів, водоймищ, залізниць, автомобільних доріг тощо).

Охорона лісів – необхідна форма взаємодії суспільства і природи, що включає в себе відносини з охорони лісів від пожеж, незаконних рубок, порушення порядку користування. Захист лісів здійснюється з метою боротьби з шкідниками, хворобою лісів тощо.

Зауважимо, що державна політика у галузі охорони, використання та відтворення рослинного світу може бути ефективним суспільним інструментом впливу на свідомість людей за умови, що й сама держава реально усвідомить ті негативні наслідки, які несуть суспільству безвідповідальне ставлення до природних ресурсів, з метою вжиття реальних, а не декларативних заходів щодо призупинення процесів збіднення процесів біорізноманіття України, впровадження системи невиснажливого природокористування та максимального відтворення біотичної складової як основного природного ресурсу.

Правові норми лісового права містяться у відповідних джерелах, що формують систему лісового законодавства. Юридичними засадами лісового законодавства є Конституція України, Закон України від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища» *(зі змінами та доповненнями)*, Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р., Закон України «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 р., Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку поділу лісів на групи, віднесення їх до категорії захисності та виділення особливо захисних земельних ділянок лісового фонду» від 27.07.1995 та інші нормативні акти.

2.4.2. Право власності на ліси

Уся сукупність дерев, чагарників, іншої лісової рослинності є об'єктом права власності. *Отже*, **ліс** – це не лише самостійний і відособлений об'єкт природи, а й об'єкт права власності.

Право власності на ліси – центральний інститут лісового права, що містить сукупність правових норм, спрямованих на регулювання відносин власності на ліси з метою захисту, розвитку, охорони цих відносин та раціонального використання і відтворення лісів.

В об'єктивному значенні право власності на ліси – це така сукупність правових норм, що закріплює володіння, користування і розпорядження лісами, а також забезпечує охорону та захист права власності від протиправних дій третіх осіб.

Право власності на ліси у суб'єктивному значенні – не закріплені у відповідних нормах лісового права юридичні можливості конкретного власника володіти, користуватися і розпоряджатися належними йому лісами на свій розсуд у межах закону. *Це суб'єктивне право має абсолютний характер:* правомочному суб'єкту протистоїть необмежена кількість зобов'язаних осіб, які не повинні своїми діями порушувати це право.

Згідно зі ст. 7 Лісового кодексу України ліси, які ростуть у межах території України, є об'єктами права власності українського народу. Від імені українського народу права власника на ліси здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України.

Зверніть увагу, що ліси можуть перебувати в державній, комунальній та приватній власності.

Оскільки ліси України можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності, власниками лісів можуть бути:

1) держава (в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій);

2) територіальні громади (безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування);

3) громадяни;

4) юридичні особи України *(стст. 7, 8, 9, 10 Лісового кодексу України)*.

У ***державній власності*** перебувають усі ліси України, крім лісів, що комунальної або приватної власності. Право державної власності на ліси набувається і реалізується в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій відповідно до закону *(ст. 8 Лісового кодексу України)*.

У ***комунальній власності*** перебувають ліси в межах населених пунктів, крім лісів, що державної або приватної власності. У комунальній власності можуть перебувати й інші ліси, набуті або віднесені до об'єктів комунальної власності в установленому законом порядку. Право комунальної власності на ліси реалізується територіальними громадами безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування.

Ліси в Україні можуть перебувати у ***приватній власності***. Громадяни та юридичні особи, за рішенням органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади, можуть безоплатно або за плату набувати у власність у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств замкнені земельні ділянки лісового фонду загальною площею до *5 гектарів*. Ця площа може бути збільшена в разі успадкування лісів згідно із законом. Громадяни і юридичні особи можуть мати у власності ліси, створені ними на набутих у власність у встановленому порядку земельних ділянках деградованих і малопродуктивних угідь, без обмеження їх площі. Ліси, створені громадянами та юридичними особами на земельних ділянках, що належать їм на праві власності, перебувають у приватній власності цих громадян і юридичних осіб *(стст. 10, 12 Лісового кодексу України)*.

Право приватної власності на ліси громадян та юридичних осіб України виникає з моменту одержання ними документів, що посвідчують право власності на земельну ділянку, та їх державної реєстрації. *Зверніть увагу,* що ліси, отримані у спадщину іноземними громадянами, особами без громадянства та іноземними юридичними особами, підлягають відчуженню протягом одного

року. Документом, що посвідчує право приватної власності на ліси, є державний акт на право власності на землю, наданий на відповідну земельну ділянку.

Право державної власності не поширюється також на всі види зелених насаджень, які не віднесені до категорії лісів і перебувають у межах населених пунктів: окремі дерева і групи дерев, чагарники на сільськогосподарських угіддях, садибах, присадибних, дачних і садових ділянках. Відповідно до положень законодавства такі насадження можуть бути віднесені до комунальної, колективної чи приватної форми власності. Згідно зі ст. 13 Закону України «Про власність» насадження на земельній ділянці, наданій громадянину, є об'єктом його приватної власності.

2.4.3. Підстави виникнення, зміни і припинення лісових правовідносин

Відповідно до ст. 16 Лісового кодексу України *(у редакції від 8 лютого 2006 року)* розрізняється ***постійне*** та ***тимчасове користування лісами***.

Постійними лісокористувачами є: 1) спеціалізовані державні лісогосподарські підприємства, інші державні підприємства, установи, організації, в яких створено спеціалізовані лісогосподарські підрозділи; 2) спеціалізовані комунальні лісогосподарські підприємства, інші комунальні підприємства, установи, організації, в яких створені спеціалізовані лісогосподарські підрозділи *(ст. 17 Лісового кодексу України)*.

У *постійне користування ліси на землях державної власності* для ведення лісового господарства без встановлення строку надаються спеціалізованим державним лісогосподарським підприємствам, іншим державним підприємствам, установам та організаціям, в яких створені спеціалізовані лісогосподарські підрозділи.

У постійне користування ліси на землях комунальної власності для ведення лісового господарства без встановлення строку надаються спеціалізованим комунальним лісогосподарським

підприємствам, іншим комунальним підприємствам, установам і організаціям, в яких створені спеціалізовані лісогосподарські підрозділи.

Ліси надаються в постійне користування на підставі рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, прийнятого в межах їх повноважень за погодженням з органами виконавчої влади з питань лісового господарства, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері лісового господарства, обласними, Київською, міськими державними адміністраціями. У разі прийняття рішення про надання лісів у постійне користування обласними, Київською, міськими державними адміністраціями таке рішення погоджується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища. Прийняття рішень Кабінетом Міністрів України не потребує погоджень з іншими органами.

Документом, що засвідчує право постійного користування лісами, є державні акти на право постійного користування земельними ділянками.

У *тимчасовому користуванні* можуть бути всі ліси, що перебувають у державній, комунальній або приватній власності.

Тимчасове користування лісами може бути довгостроковим *(від 1 до 50 років)* і короткостроковим *(до 1 року)*.

Довгострокове тимчасове користування лісами – це засноване на договорі строкове платне використання лісових ділянок, які виділяються для потреб мисливського господарства, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей, проведення науково-дослідних робіт.

Довгострокове тимчасове користування лісами державної та комунальної власності здійснюється без вилучення земельних ділянок у постійних користувачів лісами на підставі рішення відповідних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, прийнятого в межах їх повноважень за погодженням з постійними користувачами лісами та органом виконавчої влади з питань лісового господарства Автономної Республіки Крим, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері лісового господарства.

Довгострокове тимчасове користування лісами приватної власності здійснюється без вилучення земельних ділянок шляхом укладення між власником лісів та тимчасовим лісокористувачем договору, який підлягає реєстрації в органі виконавчої влади з питань лісового господарства Автономної Республіки Крим, центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері лісового господарства.

Короткострокове тимчасове користування лісами для заготівлі другорядних лісових матеріалів, побічних лісових користувань та інших потреб, передбачених Лісовим кодексом України, здійснюється без вилучення земельних ділянок у власників лісів, постійних лісокористувачів на підставі спеціального дозволу, що видається власником лісів, постійним лісокористувачам, підприємствам, установам, організаціям, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, іноземним юридичним особам.

Зверніть увагу, що тимчасові лісокористувачі не мають права передавати лісові ділянки в тимчасове користування іншим особам.

Поряд з підставами виникнення права власності на природні ресурси чинним законодавством передбачені підстави припинення права власності на них. Припинення права власності на природні ресурси, як і його придбання, здійснюється на основі певних юридичних фактів. Більше того, одні й ті ж юридичні факти можуть одночасно бути підставами припинення права власності на природні ресурси і підставами виникнення права власності на них в іншої особи.

У Лісовому кодексі України передбачені підстави припинення права лісокористування. *Зокрема,* ***право постійного користування лісами припиняється у випадках*** (додаток Х): припинення права користування земельною лісовою ділянкою у випадках і порядку, встановлених Земельним кодексом України; використання лісових ресурсів способами, які завдають шкоди навколишньому природному середовищу, не забезпечують збереження оздоровчих, захисних та інших корисних властивостей лісів, негативно впливають на їх стан і відтворення; використання лісових ділянок не за цільовим призначенням.

Право тимчасового користування лісами припиняється у випадках: добровільної відмови від використання лісових ресурсів; закінчення строку, на який було надано право використання лісових ресурсів; припинення діяльності лісокористувачів, яким було надано право використання лісових ресурсів; порушення правил і норм, умов спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів; використання лісових ресурсів способами, які негативно впливають на стан і відтворення лісів, призводять до погіршення навколишнього природного середовища; порушення встановлених строків справляння збору за використання лісових ресурсів; використання лісових ділянок не за цільовим призначенням; невідшкодування в установленому порядку збитків, заподіяних лісовому господарству внаслідок порушень лісового законодавства, та невиконання вимог щодо усунення виявлених недоліків.

2.4.4. Об'єкти, суб'єкти, зміст лісових правовідносин

Об'єктом лісових відносин є лісовий фонд України та окремі лісові ділянки.

Усі ліси на території України, незалежно від того, на землях яких категорій вони зростають, та незалежно від права власності на них, становлять *лісовий фонд України* і перебувають під охороною держави.

У ст. 4 Лісового кодексу України встановлено: до лісового фонду України належать лісові ділянки, в тому числі захисні насадження лінійного типу, площею не менше *0,1 га*.

За Лісовим кодексом України включає земельні ділянки лісового фонду, *а саме*:

– лісові (як укриті, так і невкриті лісовою рослинністю, але підлягають заліснення, а також зайняті лісовими шляхами, просіками, протипожежними розривами);

– нелісові (зайняті спорудами, що пов'язані з веденням лісового господарства, трасами ліній електропередач, продуктопроводів; підземними комунікаціями; сільськогосподарськими угіддями, наданими для потреб лісового господарства; болотами,

водоймами у межах земельних ділянок лісового фонду, наданих для потреб лісового господарства).

До лісового фонду не належать зелені насадження в межах населених пунктів (парки, сади, сквери, бульвари тощо), які не віднесені в установленому порядку до лісів, а також окремі дерева і групи дерев, чагарники на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках. Їх правовий режим встановлюється Правилами утримання зелених насаджень у населених пунктах України, законами України «Про рослинний світ», «Про благоустрій населених пунктів» та іншими законодавчими актами. Вони не належать до лісового фонду, оскільки не відповідають поняттю «ліс», яке наведено в ст. 1 Лісового кодексу України.

Зверніть увагу, що в юридичній літературі зазначається, що ***«лісовий фонд»*** є поняттям значно ширшим від поняття ***«лісу»***. Оскільки до лісового фонду належать лісові ділянки, не вкриті лісовою рослинністю, але надані для потреб лісового господарства.

Лісова ділянка – ділянка лісового фонду України з визначеними межами, виділена відповідно до цього Кодексу для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення її у землекористувача або власника землі.

Суб'єктами лісових відносин є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, юридичні особи та громадяни, які діють відповідно до Конституції та законів України.

Зверніть увагу, ***аналіз змісту положень Лісового кодексу України дозволяє виокремити органи***, *які здійснюють:*

1) державне регулювання та управління у сфері лісових відносин *(глава 3 Лісового кодексу України)* відносить до них: ВРУ *(ст. 26)*, КМУ (*ст. 27)*, ЦОВВ, що забезпечує формування державної політики у сфері лісового господарства *(ст. 28)*, ЦОВВ, що реалізує державну політику у сфері лісового господарства *(ст. 28-1),* ЦОВВ, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища *(ст. 29)*, ЦОВВ, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища *(ст. 29-1)*, ЦОВВ, що реалізує державну політику зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища *(ст. 29-2)*,

ВР АРК, обласні, Київська та Севастопольська міські, районні ради *(ст. 30)*, РМ АРК, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації *(ст. 31)*, районні державні адміністрації *(ст. 32)*, сільські, селищні, міські ради *(ст. 33)* тощо);

2) охорону і захист лісів *(глава 16 Лісового кодексу України)* відносить до них: а) власників лісів *(ч. 2 ст. 86)*; б) постійних лісокористувачів *(ч. 2 ст. 86)*.

3) контроль за охороною, захистом, використанням та відтворенням лісів *(глава 17 Лісового кодексу України)* відносить до них: КМУ; ЦОВВ, що реалізує державну політику зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів; ЦОВВ, що реалізує державну політику у сфері лісового господарства, органи виконавчої влади АРК з питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього природного середовища, інші органи виконавчої влади у межах їх повноважень.

Серед суб'єктів, які здійснюють комплекс заходів з охорони та захисту лісів, виокремлено чотири їх групи, ***дві з яких наділені відповідними владними повноваженнями, дві інші – ні*** *(ст. 86 Лісового кодексу України)*:

1) ЦОВВ, що забезпечує формування державної політики у сфері лісового господарства;

2) органи місцевого самоврядування;

3) власники лісів;

4) постійні лісокористувачі.

Зауважимо, що останні два суб'єкти зобов'язані розробляти та проводити відповідний комплекс заходів, перелік яких, вимоги щодо складання планів їх проведення визначаються двома іншими групами відповідних суб'єктів.

Отже, до **суб'єктів у сфері лісових правовідносин** *належать*:

1) ВРУ (є загальним щодо будь-якої сфери правового регулювання, адже є законодавчим органом, завдяки якому врегульовуються права та обов'язки у сфері лісового господарства, встановлюється адміністративна відповідальність за правопорушення у цій сфері тощо);

2) КМУ (затверджує Положення про конкретні ЦОВВ, повноваження яких мають відношення до сфери лісового господарства, здійснює регулюючу функцію);

3) ЦОВВ, повноваження яких повністю або частково пов'язані із охороною та захистом лісів (Мінагрополітики, Мінприроди, Держлісагентство тощо);

4) підпорядковані цим органам державні підприємства;

5) місцеві органи виконавчої влади (державні адміністрації);

6) органи місцевого самоврядування;

7) державна лісова охорона (правоохоронний орган);

8) лісова охорона власників та постійних лісокористувачів;

9) громадські інспектори.

Лісові відносини – це суспільні відносини, які стосуються володіння, користування та розпоряджання лісами і спрямовуються на забезпечення охорони, відтворення та стале використання лісових ресурсів з урахуванням екологічних, економічних, соціальних та інших інтересів суспільства.

Лісові правовідносини є комплексними у тому сенсі, що їх об'єкт, суб'єкти та зміст мають свій відбиток у різних галузях права.

Так, частина суб'єктів лісових правовідносин є загальними, адже входять до системи суб'єктів й інших галузей права. Об'єкт охороняється нормами адміністративного, кримінального, цивільного права, а порушення прав інших суб'єктів, невиконання покладених на особу обов'язків може мати наслідком, зокрема, притягнення до адміністративно-правової відповідальності.

2.4.5. Право лісокористування та його види

Право лісокористування – це один з важливих правових інститутів лісового права, що включає в себе сукупність правових норм, які встановлюють умови і порядок багатоцільового раціонального використання, відтворення і охорони лісів, ведення лісового господарства, права і обов'язки лісокористувачів, виходячи з інтересів суспільства в одержанні деревини, інших лісових ресурсів, використання інших корисних властивостей лісу.

Загальне та спеціальне використання лісових ресурсів.

Право загального лісокористування здійснюють громадяни, які мають право вільно перебувати в лісах, безкоштовно збирати для власного споживання дикорослі трав'яні рослини, квіти, ягоди, горіхи, гриби, інші плоди, крім випадків, передбачених законодавчими актами.

Зверніть увагу, що при здійсненні права загального використання лісових ресурсів громадяни зобов'язані виконувати вимоги пожежної безпеки у лісах, користуватися зазначеними вище лісовими ресурсами у строки, встановлені державними лісогосподарськими органами, і у способи, що не завдають шкоди відтворенню цих ресурсів.

Спеціальне використання лісових ресурсів здійснюється в межах земельних ділянок лісового фонду, наданих для цього в користування у порядку, визначеному земельним законодавством.

Види спеціального права лісокористування за цільовим призначенням можна поділити на:

– використання деревних ресурсів лісу;

– побічні лісові користування – сінокосіння, випасання худоби, розміщення вуликів та пасік;

– використання лісів для відтворення ресурсів тваринного походження, користування лісом для потреб мисливського господарства;

– користування лісом у науково-дослідних цілях; користування лісом у культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних і туристичних цілях.

За правовою формою реалізації правом лісокористування може бути наділене лише первинне лісокористування. Таким правом наділені спеціалізовані лісогосподарські підприємства, установи, організації, у яких створено спеціалізовані підрозділи. Таких суб'єктів законодавство визначає як ***постійних лісокористувачів*** *(ст. 9 Лісового кодексу України)*. Праву лісокористування цих суб'єктів передує право постійного користування земельними ділянками лісового фонду, яке посвідчується державним актом на право постійного користування землею. Своє право лісокористування вони зобов'язані оформляти на загальних

підставах *(ст. 51 Лісового кодексу України)*. Окремі земельні ділянки лісового фонду площею до *5 га*, якщо вони входять до складу угідь селянського (фермерського) господарства, надаються громадянам зі спеціальною підготовкою. Постійні лісокористувачі не мають права передавати ділянки лісу у вторинне користування.

Відповідно до законодавства лісокористувачі, яким земельні ділянки лісового фонду для відповідних цілей можуть надаватися у тимчасове користування (*короткострокове* – до 3 років, *довгострокове* – від *3* до *25 років*), за погодженням з постійними лісокористувачами визначаються як ***тимчасові***.

Зверніть увагу, що ***право спеціального лісокористування*** має строковий характер *(як правило, один рік)*. Після його закінчення необхідне повторне оформлення.

Усі види лісокористування *(крім загальних)* мають договірну форму: здійснення лісокористування допускається лише за наявності спеціального дозволу – лісорубного квитка (ордера) або лісового квитка. Вони видаються підприємствами, організаціями, установами та органами, які ведуть лісове господарство, для лісових ресурсів державного значення, районними державними адміністраціями – для лісових ресурсів місцевого значення. Право побічного лісокористування оформляється договором. Дозволи на користування лісами в науково-дослідних, рекреаційних, культурно-оздоровчих, туристичних і спортивних цілях видають місцеві ради за погодженням з постійними лісокористувачами.

Зверніть увагу, що підстави припинення права спеціального лісокористування в літературі класифікуються на безумовні та умовні, правомірні та неправомірні.

Заготівля деревини є основним лісовим користуванням у частині задоволення потреб суспільства у лісових ресурсах. Порядок заготівлі деревини регулюється стст. 52–60 Лісового кодексу України, Правилами відпуску деревини на пні в лісах України, затверджених постановою Кабінету Міністрів України.

Зверніть увагу, що серед видів права лісокористування особливе місце займають побічні лісові користування.

До першої групи віднесено побічні лісові користування, об'єктом яких є **ліс** – заготівля (збирання) дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, лікарських рослин; заготівля деревних соків; збирання лісової підстилки.

До другої – не тільки **ліс**, але й землі лісового фонду, не покриті лісом, – розміщення пасік, заготівля сіна і випасання худоби, заготівля очерету.

2.4.6. Правова охорона рослинного світу. Заходи щодо відтворення, підвищення продуктивності, охорони та захисту лісів

Правова охорона рослинного світу – це цілеспрямований процес правового регулювання і здійснення заходів з охорони, раціонального використання і відтворення природних рослинних ресурсів. *Зверніть увагу*, що ***правова охорона рослинного*** світу включає закріплені у законодавстві права та обов'язки суб'єктів щодо охорони, раціонального використання і відтворення природних рослинних ресурсів та їхню діяльність.

Визначення **правової охорони рослинного світу** науковці розглядають у вузькому й широкому розумінні. У *першому випадку* – заборона чи обмеження використання рослинного світу на окремих територіях, тобто виділення певних територій, природних об'єктів, комплексів, які підлягають особливій охороні у зв'язку з їх природоохоронними, науковими, естетичними та іншими цінностями. У *другому* – це процес, який здійснюється повсякденно, полягає у регулюванні відносин, пов'язаних із раціональним використанням, відтворенням і охороною рослинного світу.

Зверніть увагу, що **лісовпорядкування** є напрямом управлінської діяльності, кінцевою метою якої є досягнення раціонального використання, захисту, охорони лісів тощо. Зокрема, саме у процесі здійснення цього напряму управлінської діяльності суб'єктами управління здійснюються відповідні заходи (дод. Ц).

Лісовпорядкування є однією із основних функцій управління лісами, ведення лісового господарства та врегулювання відносин, що складаються з приводу користування, охорони, захисту, збереження, відновлення лісу. Такі функції, як облік та ведення державного лісового кадастру, моніторинг, інвентаризація лісового фонду, сертифікація, планування, прогнозування здійснюються з метою упорядкування та забезпечення ефективної організації ведення лісового господарства, тобто є складовими **лісовпорядкування**.

Охорона рослинного світу передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на збереження просторової, видової, популяційної та ценотичної різноманітності і цілісності об'єктів рослинного світу, охорону умов їхнього місцезростання, збереження від знищення, пошкодження, захист від шкідників і хвороб, а також невиснажливе використання *(ст. 25 Закону України «Про рослинний світ»)*.

Відповідно до ст. 26 Закону України «Про рослинний світ» охорона рослинного світу забезпечується:

– встановленням правил і норм охорони, використання та відтворення об'єктів рослинного світу;

– забороною та обмеженням використання природних рослинних ресурсів у разі необхідності;

– проведенням екологічної експертизи та інших заходів з метою запобігання загибелі об'єктів рослинного світу в результаті господарської діяльності;

– захистом земель, зайнятих об'єктами рослинного світу, від ерозії, селей, підтоплення, затоплення, заболочення, засолення, висушення, ущільнення, засмічення, забруднення промисловими і побутовими відходами і стоками, хімічними й радіоактивними речовинами та від іншого несприятливого впливу;

– створенням та оголошенням територій та об'єктів природно-заповідного фонду;

– організацією наукових досліджень, спрямованих на забезпечення здійснення заходів щодо охорони та відтворення об'єктів рослинного світу;

– розвитком системи інформування про об’єкти рослинного світу та вихованням у громадян дбайливого ставлення до них;

– створенням системи державного обліку та здійсненням державного контролю за охороною, використанням та відтворенням рослинного світу;

– занесенням рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин до Червоної книги України, та рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних угруповань – до Зеленої книги України;

– встановленням юридичної відповідальності за порушення порядку охорони та використання природних рослинних ресурсів;

– здійсненням інших заходів і встановленням законодавством інших вимог щодо охорони рослинного світу.

Зверніть увагу, що в Україні прийнятий і діє Закон України «Про Червону книгу України» та Положення про Зелену книгу України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 29.08.2002. Об’єктами Червоної книги України, які підлягають особливій охороні на всій території України, є рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, види рослинного світу, які постійно або тимчасово зростають у природних умовах у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. Зелена книга України є офіційним державним документом, в якому зведено відомості про сучасний стан рідкісних, таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні.

Правовідносини, пов’язані із захистом рослин, багаторічних і лісових насаджень, дерев, чагарників, рослинності закритого ґрунту, продукції рослинного походження від шкідників, хвороб та бур’янів, регулюються законами України «Про захист рослин», «Про карантин рослин», «Про пестициди і агрохімікати».

Зверніть увагу, що у системі лісоохоронних відносин важливе місце посідають заходи щодо забезпечення відтворення, підвищення продуктивності, поліпшення якісного складу лісів, їх охорони і захисту *(глави 14, 15, 16 Лісового кодексу України)*.

Законодавець, згідно зі ст. 5 Закону «Про рослинний світ», висуває такі основні вимоги до охорони, використання та відтворення рослинного світу:

– збереження природної просторової, видової, популяційної та ценотичної різноманітності об'єктів рослинного світу;

– збереження умов місцезростання дикорослих рослин і природних рослинних угруповань;

– науково обґрунтоване, невиснажливе використання природних рослинних ресурсів;

– здійснення заходів щодо запобігання негативному впливу господарської діяльності на рослинний світ;

– охорона об'єктів рослинного світу від пожеж, захист від шкідників і хвороб;

– здійснення заходів щодо відтворення об'єктів рослинного світу;

– регулювання поширення та чисельності дикорослих рослин і використання їх запасів з урахуванням інтересів охорони здоров'я населення.

Відтворення лісів забезпечується шляхом відновлення лісів і лісорозведення. Правила відновлення лісів і лісорозведення затверджені постановою Кабінету Міністрів України 16.01.1996.

Заходами щодо підвищення продуктивності лісів є: зменшення площі земель, зайнятих чагарниками, рідколіссям, низько-мовнотними і нестійкими деревостанами; підвищення родючості ґрунтів (меліорація, запобігання ерозії ґрунтів, заболочування, засолення та інші негативні процеси); впровадження сучасних досягнень селекції, лісового насінництва, сортовипробування найцінніших у господарському відношенні деревних порід; ефективного догляду за лісовими культурами; охорона лісів від пожеж, захисту від шкідників і хвороб; оптимізація вікової структури лісів.

Відновлення лісів здійснюється на землях, що були вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища), а на інших, призначених для створення лісів, землях, насамперед не придатних для використання в сільському господарстві (яри, піски) – лісорозведення.

Охорона лісів включає в себе відносини щодо охорони лісів від пожеж, незаконних рубок, порушення порядку користування.

Захист лісів здійснюється з метою боротьби з шкідниками, хворобами лісів тощо шляхом систематичного спостереження за станом лісів, своєчасного виявлення осередків шкідників і хвороб лісу, здійснення профілактики виникнення таких осередків, їх локалізації і ліквідації.

2.4.7. Юридична відповідальність за порушення законодавства про рослинний світ та лісового законодавства

На забезпечення охорони і захисту лісів, раціональне їх використання і відтворення спрямоване також закріплення *ст. 98 Лісового кодексу України* переліку порушень лісового законодавства, за вчинення яких винні особи можуть бути притягнені до дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової або кримінальної відповідальності.

Лісове правопорушення – це протиправна дія або бездіяльність (умисна чи необережна), яка завдає шкоди лісам або земельним ділянкам лісового фонду і передбачає юридичну відповідальність винної у цьому особи.

Відповідно до ст. 98 Лісового кодексу України відповідальність несуть особи, винні у таких правопорушеннях:

– незаконному вирубуванні та пошкодженні дерев і чагарників;

– знищенні або пошкодженні лісу внаслідок підпалу або недбалого поводження з вогнем;

– порушенні вимог пожежної безпеки у лісах;

– знищенні або пошкодженні лісу внаслідок його забруднення хімічними та радіоактивними речовинами, виробничими і побутовими відходами, стічними водами, іншими шкідливими речовинами, підтопленні, осушенні та інших видах шкідливого впливу;

– порушенні строків лісовідновлення та інших вимог щодо ведення лісового господарства, встановлених законодавством у галузі охорони, захисту, використання та відтворення лісів;

– знищенні або пошкодженні лісових культур, сіянців або саджанців у лісових розсадниках і на плантаціях, а також природного підросту та самосіву на землях, призначених для відновлення лісу;

– порушенні правил зберігання, транспортування та застосування засобів захисту лісу, стимуляторів росту, мінеральних добрив, інших препаратів;

– засміченні лісів побутовими відходами і сміттям;

– розкорчовуванні земельних ділянок лісового фонду і використанні їх для спорудження будівель, переробки деревини, влаштуванні складів тощо без належного дозволу;

– самовільній заготівлі сіна та випасанні худоби на земельних ділянках лісового фонду;

– порушенні правил заготівлі (збирання) лісової підстілки, дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід тощо;

– заготівлі лісових ресурсів засобами, що негативно впливають на стан і відтворення лісів;

– порушенні порядку використання лісосічного фонду, заготівлі та вивезенні деревини, заготівлі живиці та інших лісових ресурсів;

– невнесенні плати за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду у встановлені строки.

Дисциплінарна відповідальність полягає в накладенні на винну особу дисциплінарного стягнення. Підставою її виникнення може бути невиконання або неналежне виконання порушником своїх трудових (службових) обов’язків.

Суб’єктами дисциплінарної відповідальності виступають посадові особи і громадяни. Дисциплінарні стягнення накладаються адміністрацією підприємств, установ і організацій за місцем роботи особи, яка вчинила дисциплінарний проступок, або вищим органом у порядку підлеглості.

Адміністративна відповідальність настає за адміністративні правопорушення. ***Адміністративне правопорушення (проступок)*** – це протиправна, винна умисна або необережна дія чи бездіяльність, що посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративна відповідальність настає, якщо порушення за своїм характером не тягнуть за собою кримінальної відповідальності.

Адміністративне правопорушення може бути вчинене умисно або з необережності. Умисно вчиненим визнається правопорушення, якщо особа, яка його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі наслідки і бажала або свідомо допускала їх настання.

Кримінальна відповідальність встановлена за такі злочини проти лісового господарства:

– знищення або пошкодження лісових масивів, зелених насаджень навколо населених пунктів, вздовж залізниць або інших таких насаджень вогнем чи іншим загальнонебезпечним способом – караються обмеженням волі від двох до п’яти років або позбавленням волі на той самий строк.

Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей, масову загибель тварин або інші тяжкі наслідки, – караються позбавленням волі на строк від п’яти до десяти років *(ст. 245 Кримінального кодексу України)*;

– порушення правил, установлених для боротьби з шкідниками і хворобами рослин, та інших вимог законодавства про захист рослин, що спричинило тяжкі наслідки, карається штрафом до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років. Найбільш поширеним злочином проти лісового господарства є незаконна порубка лісу *(ст. 246 Кримінального кодексу України)*.

Незаконна порубка дерев і чагарників у лісах, захисних та інших лісових насадженнях, що заподіяло істотну шкоду, а також

вчинення таких дій у заповідних або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або в інших особливо охоронюваних лісах, – карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк з конфіскацією незаконно добутого.

Злочинне порушення правил пожежної безпеки в лісах карається *за ст. 270 Кримінального кодексу України*.

За певних обставин кримінальна відповідальність може настати за сукупністю злочинів щодо лісу, наприклад, за зловживання службовим становищем і хабарництво *(стст. 364 і 368 Кримінального кодексу України)*.

Питання для самоконтролю

1. Який правовий режим особливо захисних лісових ділянок?
2. Який порядок оформлення лісових сервітутів?
3. Вкажіть підстави виникнення, зміни і припинення лісових правовідносин?
4. Хто виступає суб'єктом лісових правовідносин?
5. Що виступає об'єктом лісових правовідносин?
6. Які існують заходи щодо відтворення, підвищення продуктивності, охорони та захисту лісів?
7. Які існують види права лісокористування?
8. Назвіть поняття та порядок оформлення лісових сервітутів.
9. Охарактеризуйте правове регулювання заготівлі деревини.
10. Яка існує юридична відповідальність за порушення законодавства про рослинний світ та лісового законодавства?

Тести для самоконтролю

1. Спеціальне використання лісових ресурсів здійснюється:

а) громадянами;

б) юридичними особами;

в) за плату та за спеціальними дозволами;

г) усі відповіді правильні.

2. Спеціальне використовування лісових ресурсів проводиться за спеціальним дозволом:

а) лісорубний квиток, лісовий квиток;

б) договором поставки;

в) договір купівлі;

г) акт про надання гірничого відводу.

3. Серед видів права спеціального використовування лісових ресурсів важливе місце займають побічні лісові користування. До побічних лісових користувань належать:

а) заготівля сіна;

б) випасання худоби, розміщення пасік;

в) заготівля дикорослих плодів, грибів, горіхів, ягід, лікарських рослин;

г) усі відповіді правильні.

4. Відповідно до ст. 16 Лісового кодексу України користування лісами поділяють на:

а) постійне;

б) разове;

в) тимчасове;

г) багаторазове.

5. Порушення лісового законодавства тягне за собою:

а) дисциплінарну;

б) адміністративну;

в) цивільно-правову або кримінальну відповідальність;

г) усі відповіді правильні.

Завдання для самоконтролю

Для ведення особистого селянського господарства громадянин С. отримав у власність земельну ділянку розміром *25 га*, до складу якої увійшла земельна лісова ділянка *(10 га)*. Після виділення ділянки в натурі С. заборонив односельцям збирати на ній гриби, ягоди, лікарські рослини тощо. У суді доведено факти, що громадянин С. відібрав *2 кошики грибів* у подружжя Т., зібраних на земельній лісовій ділянці, вважаючи, що це його власність.

Зробіть порівняльну характеристику прав й обов'язків власників лісів і лісокористувачів. Чи підлягає позов громадянина Т. задоволенню?

ТЕМА 2.5
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ТВАРИННОГО СВІТУ

2.5.1. Тваринний світ як об'єкт правового регулювання, охорони, використання і відтворення.

2.5.2. Право власності на тваринний світ. Форми власності на тваринний світ.

2.5.3. Суб'єкти та об'єкти права власності на тваринний світ.

2.5.4. Право використання тваринного світу, його форми та види.

2.5.5. Підстави й умови припинення права використання тваринного світу.

2.5.6. Правова охорона тваринного світу.

2.5.7. Юридична відповідальність за порушення законодавства про тваринний світ.

2.5.1. Тваринний світ як об'єкт правового регулювання, охорони, використання і відтворення

Відносини у сфері охорони, використання і відтворення тваринного світу, об'єкти якого перебувають у стані природної волі, у напіввільних умовах чи в неволі, мешкають на суходолі, у воді, ґрунті й повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виняткової (морської) економічної зони, регулюються Конституцією України, Законом України «Про тваринний світ» від 7 лютого 2002 року, законами України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природо-заповідний фонд України» від 16 червня 1995 року, «Про виняткову морську-економічну зону України» від 22 лютого 2000 року, «Про мисливське господарство та полювання» від 13 грудня 2001 року та іншими нормативно-правовими актами.

Значна кількість норм, спрямованих на еколого-правове регулювання охорони, використання та відтворення тваринного світу, міститься у Водному, Земельному, Лісовому кодексах, Кодексі України про надра та інших нормативних актах національного законодавства, а також міжнародних угодах.

Законом України «Про Червону книгу України» та законодавством про континентальний шельф визначається особливий режим тваринного світу у межах територій та об'єктів.

Питання щодо притягнення до юридичної відповідальності за правопорушення, вчинені в цій сфері суспільних відносин, регулюються Цивільним кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, Кримінальним кодексом України.

Завданнями законодавства України про охорону, використання і відтворення тваринного світу є:

– регулювання відносин у сфері охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу;

– збереження та поліпшення середовища існування диких тварин; забезпечення умов збереження всього видового і популяційного розмаїття тварин.

Тваринний світ є одним з компонентів навколишнього природного середовища, національним багатством України, джерелом духовного та естетичного збагачення і виховання людей, об'єктом наукових досліджень, а також важливою базою для одержання промислової і лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей.

В інтересах нинішнього і майбутніх поколінь в Україні за участю підприємств, установ, організацій і громадян здійснюються заходи щодо охорони, науково обґрунтованого, невиснажливого використання і відтворення тваринного світу.

Зверніть увагу, що нормативне визначення поняття тваринного світу в законодавстві України відсутнє.

Правова охорона тваринного світу – це один із способів охорони тваринних спільнот, який полягає у виданні і застосуванні правових норм, спрямованих на збереження цілісності, багатоманітності природних спільнот тварин, їх раціональне використання та відтворення *(В. В. Петров)*.

Правова охорона тваринного світу – це система правових норм, спрямованих на регулювання діяльності державних і недержавних суб'єктів, пов'язану зі збереженням, раціональним використанням і відтворенням об'єктів тваринного світу, а також застосуванням санкцій до осіб, які не виконують вимог цих норм, та заохочення до осіб, які плідно здійснюють охорону фауни *(В. І. Книш)*.

Охорона тварин – це система заходів із забезпечення їх благополучного існування на невизначено тривалий час *(І. П. Лаптєв)*.

Відповідно до ч. 1 ст. 36 Закону України «Про тваринний світ» охорона тваринного світу включає систему правових, організаційних, економічних, матеріально-технічних, освітніх та інших заходів, спрямованих на збереження, відтворення й використання об'єктів тваринного світу.

Зауважимо, що це формулювання поєднує дві базові складові, що **становлять зміст охорони тваринного світу**: систему заходів і магістральні напрями охорони тваринного світу.

Зверніть увагу, що поняття *«охорона тваринного світу»* та *«правова охорона тваринного світу»* не є тотожними, адже перше є ширшим, оскільки включає не лише правову охорону об'єктів тваринного світу, а й економічну, організаційну, технічну тощо. *Разом з тим* обидва поняття в змістовому навантаженні обов'язково опосередковуються в тій чи іншій варіації термінами *«використання тваринного світу»* та *«відтворення тваринного світу»*.

Використання тваринного світу – це вивчення, вирощування, розмноження, промисел та інші види діяльності з вилученням або без вилучення об'єктів тваринного світу з природного середовища в цілях задоволення матеріальних і духовних потреб людей.

Враховуючи можливість наявності декількох суб'єктів права власності на тваринний світ, законодавство встановлює, що використання об'єктів тваринного світу може здійснюватися як на праві його власності, так і на праві користування ним.

Зверніть увагу, що використовувані в законодавстві різних країн терміни ***«користування тваринним світом»*** або ***«використання тваринного світу»*** несуть фактично однакове змістове навантаження та застосовуються в найбільш загальному сенсі для позначення діяльності фізичних або юридичних осіб із вилучення корисних властивостей об'єктів тваринного світу для задоволення матеріальних або духовних потреб. *Зауважимо*, що для позначення такої діяльності ученими обґрунтовано доцільність вживання терміна «використання тваринного світу», який, у свою чергу, розглядається крізь призму юридичних форм експлуатації або юридичних форм використання об'єктів тваринного світу (на праві власності та на праві користування). Останнє розглядають у трьох якостях (як *правовий інститут* – сукупність правових норм про цей вид природокористування як правовідношення – права й обов'язки суб'єктів із приводу використання об'єктів тваринного світу, як сукупність правомочностей конкретного користувача – правомочності володіння, користування й розпорядження об'єктами тваринного світу) або в об'єктивному й суб'єктивному значенні, використовуючи при цьому термін *«право використання тваринного світу»*.

У Законі України «Про тваринний світ» не міститься нормативного визначення поняття *«відтворення тваринного світу»*, яке, у свою чергу, застосовується в контексті регулювання суспільних відносин у галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу або безпосередньо використання чи охорони тваринного світу. *Зокрема*, розділ *«Використання тваринного світу»* Закону України «Про тваринний світ» містить норми щодо вилучення з природного середовища тварин та подальшого їх утримання й розведення в напіввільних умовах чи в неволі *(ст. 31)*, щодо обов'язку користувачів об'єктами тваринного світу, які здійснюють ведення мисливського й рибного господарства, проводити комплексні заходи, спрямовані на відтворення, у тому числі штучне, диких тварин, збереження й поліпшення середовища їх існування *(п. 3 ч. 2 ст. 34)*. Розділ *«Охорона тваринного світу»* Закону України «Про тваринний світ» містить норми щодо розведення (у тому числі штучного) у неволі рідкісних і таких, що

перебувають під загрозою зникнення, видів тварин, створення центрів та «банків» для збереження генетичного матеріалу *(ст. 45)*, схрещування диких тварин *(ст. 50)*.

Зауважимо, незважаючи на відсутність у національному законодавстві нормативного визначення поняття *«відтворення видів тваринного світу»*, останнє в загальному вигляді позиціонується як комплекс біотехнічних та інших заходів, спрямованих на охорону й відтворення тварин, збереження й поліпшення середовища їх перебування або як природне чи штучне поновлення чисельності диких тварин.

У науковій літературі *відтворення тваринного світу* розглядається як один із напрямів або завдання охорони тваринного світу, комплекс заходів, відтворення тваринного світу крізь призму суб'єктивного права.

Зверніть увагу, що поняття *«охорона тваринного світу»*, *«використання тваринного світу»*, *«відтворення тваринного світу»*, в правовому (теоретичному й діяльнісному) аспекті потрібно розглядати як взаємозалежні складові органічної системи (галузі використання, відтворення й охорони тваринного світу), інтегративний зв'язок між якими дозволяє повною мірою розкрити специфічні риси (ознаки) системи.

2.5.2. Право власності на тваринний світ. Форми власності на тваринний світ

В юридичній науці термін «право власності» вживається в двох значеннях: об'єктивному і суб'єктивному.

Право власності в об'єктивному розумінні – це сукупність правових норм, які регулюють відносини власності в тій чи іншій правовій системі, закріплюють володіння, користування та розпорядження власністю, охороняють і захищають власність від протиправних дій третіх осіб.

Стосовно **екологічного права об'єктивне право власності** – це система правових норм земельного, водного, лісового, гірничого, фауністичного, природоохоронного законодавства, що

регламентують правовідносини у сфері реалізації повноважень, породжених власністю на природні ресурси.

Право власності у суб'єктивному розумінні – це закріплена у відповідних нормах можливість конкретного власника володіти, користуватися, розпоряджатися належною йому власністю (предметами, об'єктами, майном) на власний розсуд, але в межах, передбачених законом.

Суб'єктивне право власності носить абсолютний характер. Це означає, що саме правомочному суб'єкту належать виключні права щодо володіння, користування та розпорядження природними ресурсами і поведінка всіх інших осіб – не власників – повинна бути відповідною, тобто такою, що не перешкоджає власнику здійснювати належне йому суб'єктивне право.

Зверніть увагу, що Закон України «Про тваринний світ» дає лише перелік об'єктів тваринного світу *(ст. 3)*, а саме (дод. Ш):

– дикі тварини – хордові, в тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби та інші) і безхребетні (членистоногі, молюски, голкошкірі та інші) в усьому їх видовому і популяційному розмаїтті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), які перебувають у стані природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі;

– частини диких тварин (роги, шкіра тощо);

– продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо).

Об'єкти тваринного світу можуть перебувати у державній, колективній та приватній власності (дод. Щ).

Об'єкти тваринного світу, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами та організаціями державної або комунальної форми власності, є об'єктом права державної або комунальної власності *(ст. 6 Закону України «Про тваринний світ»)*.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про тваринний світ» право власності на об'єкти тваринного світу набувається та реалізується згідно з Конституцією України, цим Законом та іншими законами України.

Тваринний світ як об'єкт права державної власності знаходить своє відображення у таких дефініціях, закріплених у законодавстві, як «тваринний світ є національним багатством України»

та «об'єкти тваринного світу як природний ресурс загальнодержавного значення» *(ст. 4, преамбула Закону України «Про тваринний світ»)*.

Наступною ознакою тваринного світу як об'єкта права державної власності потрібно вважати вільне перебування живих організмів, інших об'єктів тваринного світу у просторових межах юрисдикції держави, тобто на території України, у межах її територіальних і внутрішніх морських вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, у повітряному просторі.

Зверніть увагу, що міграції диких тварин, тобто переміщення їх через державні кордони, пов'язані з їхніми життєвими циклами або викликані змінами умов їхнього існування в місцях перебування, спричинюють автоматичні зміни у видовому і кількісному складі тваринного світу. Тому дикі тварини у межах держави автоматично стають об'єктами права її власності, а ті, що виходять за її межі, виключаються із числа об'єктів права державної власності.

Об'єкти тваринного світу, вилучені зі стану природної волі, розведені (отримані) у напіввільних умовах чи в неволі або набуті іншим не забороненим законом шляхом, можуть перебувати у приватній власності юридичних та фізичних осіб. Законність набуття у приватну власність об'єктів тваринного світу (крім добутих у порядку загального використання) повинна бути підтверджена відповідними документами, що засвідчують законність вилучення цих об'єктів з природного середовища, ввезення в Україну з інших країн, факту купівлі, обміну, отримання у спадок тощо, які видаються в установленому законодавством порядку. У передбаченому законом порядку права власників об'єктів тваринного світу можуть бути обмежені в інтересах охорони цих об'єктів, навколишнього природного середовища та захисту прав громадян *(ст. 7. Закону України «Про тваринний світ»*.

Правові підстави набуття права приватної власності на об'єкти тваринного світу необхідно розділити на дві групи: адміністративно-правові (найчастіше пов'язані з регулюванням вилучення таких об'єктів із природного середовища) та цивільно-правові (пов'язані з оборотом об'єктів тваринного світу, що вже вилучені з довкілля).

До ***адміністративно-правових належать*** надання дозволу на їх вилучення з природи в порядку спеціального використання тваринного світу, прийняття рішення про передачу об'єктів тваринного світу з державної власності у приватну, припинення права приватної власності на об'єкти тваринного світу в разі жорстокого поводження з ними та встановлення законодавчими актами заборони щодо перебування у приватній власності окремих об'єктів тваринного світу, конфіскація об'єктів тваринного світу внаслідок порушення законодавства.

До ***цивільно-правових підстав виникнення, зміни та припинення права приватної власності на об'єкти тваринного світу*** належать реалізація власником об'єктів тваринного світу, що придбані (отримані) на законних підставах фізичними та юридичними особами приватної форми власності, повноважень щодо вільного розпорядження своїми правами, визнання права власності, а також набувальна давність, укладення угод за умови збереження зазначених об'єктів, не завдання шкоди навколишньому природному середовищу.

Зауважимо, що у праві не можна зв'язати в єдине ціле живий організм і, наприклад, земельну ділянку або інший об'єкт природи. Отже, зміст права власності на тваринний світ зводиться тільки до однієї правомочності – **розпорядження**.

2.5.3. Суб'єкти та об'єкти права власності на тваринний світ

Суб'єктами права колективної та приватної власності на окремі об'єкти тваринного світу є, відповідно, підприємства, установи, організації та громадяни, які набули цього права у порядку, визначеному законодавством, та право яких підтверджене відповідними документами.

А тому власниками або користувачами дикого тваринного світу (тобто суб'єктами права використання його об'єктів) виступають юридичні особи всіх форм власності та підпорядкування

(державні мисливські господарства, господарства громадських мисливських товариств або їх колективи, фауністичні приватні підприємства, рибогосподарські об'єднання, наукові та навчальні установи тощо).

Зверніть увагу, що зазначені суб'єкти повинні користуватися тваринним світом відповідно до цілей і завдань їхньої статутної діяльності. Використання тваринного світу в порядку ведення мисливського і рибного господарства здійснюється з наданням підприємствам, установам, організаціям права користування середовищем перебування тварин – мисливськими угіддями та рибогосподарськими водоймами. Фізичні особи (громадяни України, а в передбачених законодавством випадках – особи без громадянства й іноземці), які на законних підставах використовують тваринний світ, повинні перш за все бути правосуб'єктними, тобто мати право- і дієздатність на здійснення такого виду природокористування.

Дикі тварини, які перебувають у стані природної волі в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, інші об'єкти тваринного світу, на які поширюється дія цього Закону і які перебувають у державній власності, а також об'єкти тваринного світу, що у встановленому законодавством порядку набуті у комунальну або приватну власність і визнані об'єктами загальнодержавного значення, належать до природних ресурсів загальнодержавного значення *(ст. 4. Закону України «Про тваринний світ»)*.

Зверніть увагу, що до об'єктів тваринного світу загальнодержавного значення законодавство відносить диких тварин, інші об'єкти тваринного світу, що є у водоймах, які розміщені на території більш ніж однієї області, на території державних мисливських угідь і у лісах державного значення.

Об'єкти тваринного світу, які перебувають у стані природної волі і перебувають у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника об'єктів тваринного світу, які є природним ресурсом загальнодержавного значення, здійснюють

органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України. Кожний громадянин має право користуватися об'єктами тваринного світу – об'єктами права власності українського народу відповідно до цього Закону та інших законів України.

2.5.4. Право використання тваринного світу, його форми та види

Використання об'єктів тваринного світу *(в суб'єктивному розумінні)* – це передбачена законодавством можливість суб'єктів експлуатувати корисні властивості об'єктів тваринного світу для задоволення своїх різноманітних потреб та з дотриманням вимог щодо їх охорони.

Право використання об'єктів тваринного світу *(в об'єктивному значенні, як правовий інститут)* – це система правових норм, які регулюють суспільні відносини по раціональному використанню об'єктів тваринного світу.

Об'єктами використання виступають дикі тварини та інші об'єкти тваринного світу, визначені в ст. 3 Закону України «Про тваринний світ».

Змістом відносин використання об'єктів тваринного світу є права та обов'язки користувачів, закріплені статтями 3, 34 Закону України «Про тваринний світ».

Закон України «Про тваринний світ» містить розділ «Використання об'єктів тваринного світу», відповідно до якого використання здійснюється на праві загального й спеціального використання (дод. Ю).

Загальне право використання тваринного світу базується на принципі гарантування громадянам безоплатного (без вилучення об'єктів тваринного світу з природного середовища, за винятком любительського і спортивного рибальства у водоймах загального користування, і без відповідних дозволів) використання тваринного світу для задоволення естетичних, оздоровчих, рекреаційних, інших життєво необхідних потреб.

Загальне використання об'єктів тваринного світу, відповідно до ст. 16 Закону України «Про тваринний світ», характеризується такими ознаками, як: безоплатність; спрямованість на задоволення життєво необхідних потреб *(естетичних, оздоровчих, рекреаційних)*; здійснення без вилучення об'єктів з природного середовища *(крім любительського і спортивного рибальства за умов, визначених законодавством)*; дотримання заборони знищення тварин, руйнування їхнього житла та інших споруд *(нір, хаток, лігв, гнізд, мурашників, бобрових загат тощо)*, порушення середовища існування тварин і погіршення умов їх розмноження.

Спеціальне використання об'єктів тваринного світу за загальним правилом здійснюється на підставі відповідних дозволів та з внесенням плати за користування. Особливістю спеціального використання об'єктів тваринного світу є те, що, відповідно до ст. 17 Закону України «Про тваринний світ», воно здійснюється з їх вилученням *(добуванням, збиранням тощо)* із природного середовища *(за винятком передбачених законодавством випадків безоплатного любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування)*.

У порядку загального використання здійснюється:

– любительське і спортивне рибальство;

– використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях;

– використання корисних властивостей життєдіяльності тварин – природних санітарів середовища, запилювачів рослин.

У порядку спеціального права використання тваринного світу здійснюються усі види користування тваринним світом *(за винятком спортивного і любительського рибальства у водоймах загального користування)*.

Спеціальне право використання тваринного світу має свої особливості:

– це використання тваринного світу з вилученням тварин (добуванням, збиранням тощо) з природного середовища;

– це користування, що здійснюється лише за спеціальними дозволами (ліцензіями, відстрілочними картками), які видаються

на підставі затверджених лімітів (квот) використання об'єктів тваринного світу;

– спеціальне використання тваринного світу є платним. Ця вимога поширюється на власників та користувачів земельних ділянок, на яких перебувають об'єкти тваринного світу.

За спеціальне використання об'єктів тваринного світу справляється збір (дод. Я), а саме:

– мисливство;

– рибальство, включаючи добування водних безхребетних тварин;

– використання диких тварин з метою отримання продуктів їх життєдіяльності;

– добування (придбання) диких тварин з метою їх утримання і розведення у напіввільних умовах чи в неволі;

– використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях у разі їх вилучення з природного середовища з метою отримання прибутку.

Розмір збору встановлюється залежно від виду (групи видів) тварин, мети та обсягів їх використання, поширення та цінності, з урахуванням місцезнаходження, якості, продуктивності території та інших екологічних і економічних факторів.

Спеціальне використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях (якщо це не пов'язане з отриманням прибутку) з метою відтворення тваринного світу, порятунку диких тварин, які зазнають лиха, регулювання чисельності диких тварин в інтересах охорони здоров'я населення і відвернення заподіяння шкоди природному середовищу, господарській та іншій діяльності, а також регулювання чисельності хижих і шкідливих тварин у порядку ведення мисливського і рибного господарства здійснюється без справляння збору.

Порядок справляння і розміри збору за спеціальне використання об'єктів тваринного світу встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Зверніть увагу, що однією з важливих умов є терміни користування тваринним світом. Вони можуть бути різними, *наприклад*: лише один сезон, або тільки на час гніздування, або тільки в періоди, коли дозволяється полювання тощо. Можуть бути

випадки безстрокового користування тваринним світом, *наприклад*, вивчення тварин і середовища їх перебування в усі пори року на території заповідників тощо.

За умови додержання вимог Закону України «Про тваринний світ» та інших нормативно-правових актів можуть здійснюватися такі **види використання об'єктів тваринного світу** *(ст. 20. Закону України «Про тваринний світ»)* (дод. А-1):

– мисливство.

Мисливство – це вид спеціального використання тваринного світу, яке здійснюється шляхом добування диких звірів та птахів, що перебувають у стані природної волі або утримуються в напіввільних умовах у межах мисливських угідь і які можуть бути об'єктами полювання *(ст. 21)*.

– рибальство, включаючи добування водних безхребетних тварин.

Рибальство – це добування риби та водних безхребетних *(ст. 25)*.

– використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях.

Використання об'єктів тваринного світу, які перебувають у стані природної волі, в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях здійснюється підприємствами, установами, організаціями та громадянами безоплатно і без відповідних дозволів чи інших документів, якщо при цьому об'єкти тваринного світу не вилучаються (в тому числі тимчасово) із природного середовища, тваринам та середовищу їх існування не завдається шкоди, не порушуються права власників та користувачів природних ресурсів *(ст. 28)*.

– використання корисних властивостей життєдіяльності тварин – природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо.

Використання корисних властивостей життєдіяльності тварин – природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо допускається тільки без їх вилучення та знищення, погіршення середовища їх існування і без заподіяння тваринам іншої шкоди *(ст. 29)*.

– використання диких тварин з метою отримання продуктів їх життєдіяльності.

Використання диких тварин з метою отримання продуктів їх життєдіяльності допускається тільки без вилучення та знищення тварин і без погіршення середовища їх існування *(ст. 30)*.

– добування (придбання) диких тварин з метою їх утримання і розведення у напіввільних умовах чи в неволі.

Підприємствам, установам, організаціям і громадянам дозволяється **добування (придбання) диких тварин** з метою утримання і розведення у напіввільних умовах чи в неволі для використання цих тварин та отриманих продуктів їх життєдіяльності *(ст. 31)*.

Зверніть увагу, що законами можуть бути передбачені й інші види використання об'єктів тваринного світу.

2.5.5. Підстави і умови припинення права використання тваринного світу

Умови і підстави припинення права спеціального використання об'єктів тваринного світу *(ст. 19 Закону України «Про тваринний світ»)* (дод. Б-1).

Право спеціального використання об'єктів тваринного світу припиняється в разі:

– закінчення строку, на який було надано відповідний дозвіл чи інший документ на право їх використання;

– добровільної відмови підприємств, установ, організацій та громадян від використання об'єктів тваринного світу;

– припинення діяльності підприємств, установ, організацій та громадян, які використовували об'єкти тваринного світу;

– порушення встановленого законодавством порядку та умов спеціального використання об'єктів тваринного світу.

Право використання об'єктів тваринного світу може бути також припинено на підставі рішення суду в разі систематичного невиконання підприємствами, установами, організаціями та громадянами встановлених законодавством правил, норм та інших вимог або договірних обов'язків щодо охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу, а також в інших випадках, передбачених законом.

Припинення права спеціального використання об'єктів тваринного світу здійснюється в порядку, визначеному законом.

Припинення права спеціального використання об'єктів тваринного світу не звільняє підприємства, установи, організації та громадян від зобов'язань щодо відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону, використання і відтворення тваринного світу.

Право приватної власності на об'єкти тваринного світу припиняється у разі: жорстокого поводження з дикими тваринами; встановлення законодавчими актами заборони щодо перебування у приватній власності окремих об'єктів тваринного світу. Право приватної власності на об'єкти тваринного світу може припинятися і в інших випадках, передбачених законом.

Право приватної власності на об'єкти тваринного світу у випадках, передбачених частиною першою цієї статті, може бути припинено в судовому порядку за позовами органів контролю в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу або прокурора.

2.5.6. Правова охорона тваринного світу

Об'єкти тваринного світу в Україні перебувають під охороною держави незалежно від права власності на них.

Вказані в переліку об'єкти тваринного світу в ст. 3 Закону України «Про тваринний світ» дозволяють виділити окремі ознаки, що характеризують його як об'єкт природи, правова охорона якого передбачена саме цим Законом:

Перша і основна ознака тваринного світу як об'єкта правової охорони є належність його до дикої фауни. Тобто як об'єкти тваринного світу розглядаються не всі тварини в біологічному розумінні, а лише ті, які виникли шляхом природного добору, здатні самостійно жити в умовах екосистеми і підпадають під дію фауністичного законодавства України.

Другою ознакою є знаходження (перебування) диких тварин у стані природної волі, напіввільних умовах або неволі, при штучно створеному середовищі перебування для збереження ресурсу

й генетичного фонду об'єктів тваринного світу (природні заповідники, парки національні і природні, дендрологічні й ботанічні), а також з науковою й виховною метою.

Третьою ознакою об'єктів тваринного світу як природного об'єкта є виконання останніми економічної функції, яка виявляється в тому, що дикі тварини слугують джерелом для одержання промислової, лікарської й технічної сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей, необхідних для задоволення потреб людини. Це заготівля м'яса, пуно-хутряної та шкіряної сировини, а також сировини для медичної промисловості. Окремі види тварин можуть використовуватися в наукових, культурно-оздоровчих, естетичних, виховних і лікувальних цілях.

Четвертою ознакою об'єктів тваринного світу, що підлягають правовій охороні, є їх виділення як самостійного матеріального об'єкта, тобто їх індивідуалізація.

П'ятою ознакою є віднесення до об'єктів тваринного світу усієї сукупності видових та популяційних різноманітних живих організмів на всіх стадіях розвитку.

Шостою ознакою об'єктів тваринного світу є територіальні межі їх перебування. Правовій охороні, відповідно до Закону України «Про тваринний світ», підлягають лише дикі тварини, що перебувають у межах території України або належать до природних багатств її континентального шельфу й виключної (морської) економічної зони, на суші, у воді, ґрунті та повітрі, які постійно чи тимчасово населяють територію України. Міграція диких тварин, тобто переміщення їх через державні кордони, пов'язана з їх життєвими циклами або викликана змінами умов їх існування в місцях перебування, спричиняє автоматичні зміни у видовому і кількісному складі тваринного світу.

Зверніть увагу, що, крім об'єктів тваринного світу, нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати та інше житло і споруди тварин, місця токування, линяння, гніздових колоній птахів, постійних чи тимчасових скупчень тварин, нерестовищ, інші території, що є середовищем їх існування та шляхами міграції, підлягають охороні.

Зауважимо, що дикі тварини у межах держави автоматично стають об'єктами її охорони, а ті, що виходять за її межі, охороняються відповідно до законодавства іншої держави.

Основні вимоги та заходи забезпечення охорони тваринного світу визначені в розділі IV Закону України «Про тваринний світ». Їх можна умовно класифікувати на різні групи:

за суб'єктами, до яких звернені охоронні вимоги:

– вимоги, що стосуються безпосередніх користувачів тварин, як, наприклад, встановлений *ст. 47* Закону України «Про тваринний світ» обов'язок користувачів об'єктами тваринного світу у разі виникнення стихійного лиха та надзвичайних екологічних ситуацій, які загрожують існуванню тварин, надавати допомогу диким тваринам і негайно інформувати про це спеціально уповноважений орган з питань охорони навколишнього природного середовища. Низка обов'язків користувачів тваринного світу закріплені в *розділі III* Закону, що регулює використання об'єктів тваринного світу (під час здійснення загального використання об'єктів тваринного світу забороняється знищення тварин, руйнування їхнього житла та інших споруд (нір, хаток, лігв, гнізд, мурашників, бобрових загат тощо), порушення середовища існування тварин і погіршення умов їх розмноження *(ст. 16)*, при вилученні об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях підприємства, установи, організації та громадяни, які в зазначених цілях вилучають об'єкти тваринного світу з природного середовища, зобов'язані забезпечувати комплексне використання їх і збереження для подальших наукових досліджень добутого зоологічного матеріалу *(ст. 28 та інші)*.

Зверніть увагу, що Верховною Радою 21.02.2006 прийнятий спеціальний Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження», який встановлює вимоги охорони і захисту, в тому числі диких тварин;

– вимоги, що звернені до інших суб'єктів, які не є користувачами об'єктів тваринного світу: необхідність передбачення і здійснення заходів щодо збереження середовища існування та умов розмноження тварин під час розміщення, проєктування та

забудови населених пунктів, підприємств, споруд та інших об'єктів, удосконалення існуючих і впровадження нових технологічних процесів, введення у господарський обіг цілинних земель, заболочених, прибережних і зайнятих чагарниками територій, меліорації земель, здійснення лісових користувань і лісогосподарських заходів, проведення геологорозвідувальних робіт, видобування корисних копалин, визначення місць випасання і прогону свійських тварин, розроблення туристичних маршрутів та організації місць відпочинку населення *(ст. 39)*, запобігання загибелі тварин під час здійснення виробничих процесів та експлуатації транспортних засобів *(ст. 40)*, дотримання вимог охорони тварин під час застосування пестицидів і агрохімікатів *(статті 48, 49)*;

за об'єктами охорони:

– охорона диких тварин *(статті 40, 47)*;

– охорона місць їх перебування, жител тощо *(статті 39, 41, 48)*;

за особливостями диких тварин як об'єктів охорони:

– охорона об'єктів тваринного світу, що не віднесені до рідкісних чи тих, що перебувають під загрозою зникнення;

– охорона рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення видів тварин. Відповідно до ст. 44 Закону України «Про тваринний світ» рідкісні та такі, що перебувають під загрозою зникнення в природних умовах на території України, види тварин підлягають особливій охороні і заносяться до Червоної книги України. Порядок ведення Червової книги України, занесення до неї видів тварин, вимоги до їх охорони і використання регулюються Законом України «Про Червону книгу України».

Охорона об'єктів Червоної книги України забезпечується шляхом: установлення особливого правового статусу рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного світу, заборони або обмеження їх використання; урахування вимог щодо їх охорони під час розроблення нормативно-правових актів; систематичної роботи з виявлення місць їх перебування (зростання), проведення постійного спостереження (моніторингу) за станом їх популяцій; пріоритетного створення заповідників, інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також екологічної мережі на територіях, де перебувають

об'єкти Червоної книги України, та на шляхах міграції рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного світу; створення центрів та банків для збереження генофонду зазначених об'єктів; розведення їх у спеціально створених умовах; урахування спеціальних вимог щодо охорони об'єктів Червоної книги України під час розміщення продуктивних сил, вирішення питань відведення земельних ділянок, розроблення проєктної та проєктно-планувальної документації, проведення екологічної *експертизи (ст. 11 Закону України «Про Червону книгу України»)*.

Охорона тваринного світу передбачає комплексний підхід до вивчення стану, розробки і здійснення заходів щодо охорони та поліпшення всієї екологічної системи, в якій перебуває і складовою частиною якої є тваринний світ. **Охорона тваринного світу забезпечується шляхом:**

– встановлення правил та норм охорони, раціонального використання і відтворення об'єктів тваринного світу;

– встановлення заборони та обмежень у використанні об'єктів тваринного світу;

– охорони від самовільного використання та інших порушень діючого порядку використання об'єктів тваринного світу;

– охорони середовища перебування, умов розмноження і шляхів міграції тварин;

– запобігання загибелі тварин під час здійснення виробничих процесів;

– створення заповідників, заказників і виділення інших природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні;

– встановлення особливого режиму охорони видів тварин, занесених до Червоної книги України і до переліків видів тварин, які підлягають особливій охороні на території Республіки Крим та областей;

– розведення в неволі рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин, створення центрів та «банків» для збереження генетичного матеріалу;

– встановлення науково обґрунтованих нормативів і лімітів використання об'єктів тваринного світу та вимог щодо засобів їх добування;

– обмеження вилучення тварин із природного середовища для зоологічних колекцій;

– подання допомоги тваринам у разі захворювання, загрози їх загибелі під час стихійного лиха і внаслідок надзвичайних екологічних ситуацій;

– організації наукових досліджень, спрямованих на обґрунтування заходів щодо охорони тваринного світу;

– виховання громадян у дусі гуманного ставлення до тварин; пропаганди важливості охорони тваринного світу засобами масової інформації;

– здійснення державного контролю у галузі охорони і використання тваринного світу;

– проведення заходів екологічної безпеки;

– створення системи державного обліку, кадастру та моніторингу тваринного світу;

– врахування питань охорони тваринного світу під час встановлення екологічних нормативів;

– обмеження вивезення за кордон окремих об'єктів тваринного світу; стимулювання діяльності, спрямованої на охорону, раціональне використання і відтворення тваринного світу;

– проведення інших заходів і встановлення інших вимог щодо охорони об'єктів тваринного світу.

Зверніть увагу, що **правова охорона тваринного світу** здійснюється у декількох напрямах, а саме:

– збереження генетичного фонду тварин;

– охорони середовища, де мешкають тварини;

– організації раціонального користування об'єктами тваринного світу, регулювання чисельності тварин і їх відтворення.

Правова охорона тваринного світу здійснюється також за допомогою норм міжнародних договорів. ***Міжнародно-правова охорона тваринного світу*** розвивається за такими основними напрямами:

– охорона природних комплексів;

– охорона рідкісних і тих, хто перебуває під загрозою зникнення, об'єктів тваринного світу;

– забезпечення раціонального використання й відтворення об'єктів біологічного різноманіття.

2.5.7. Юридична відповідальність за порушення законодавства про тваринний світ

Юридична відповідальність за порушення фауністичного законодавства є одним із засобів правової охорони тваринного світу. Вона настає за правопорушення у цій сфері.

Стаття 63 Закону України «Про тваринний світ», ст. 42 Закону України «Про мисливське господарство та полювання» містять загальні засади відповідальності за порушення законодавства в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу. За їх вчинення до винних осіб може бути застосована адміністративна, цивільно-правова, кримінальна та дисциплінарна відповідальність.

Зверніть увагу, що у ст. 63 Закону України «Про тваринний світ» дається в загальній формі перелік основних порушень законодавства про тваринний світ. Так, **відповідальність за порушення законодавства в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу несуть особи, винні у:**

– порушенні встановленого законодавством порядку надання об'єктів тваринного світу в користування;

– порушенні правил використання об'єктів тваринного світу;

– незаконному вилученні об'єктів тваринного світу з природного середовища;

– перевищенні лімітів і порушенні інших встановлених законодавством вимог використання об'єктів тваринного світу;

– невиконанні вимог державної екологічної експертизи;

– порушенні встановлених законодавством вимог щодо охорони середовища існування, умов розмноження і шляхів міграції тварин, самовільному випалюванні сухої рослинності або її залишків;

– порушенні правил зберігання, транспортування, застосування засобів захисту рослин, стимуляторів їхнього росту, мінеральних добрив та інших речовин (препаратів);

– порушенні правил створення, поповнення, зберігання, використання та державного обліку зоологічних колекцій, торгівлі ними, а також установленого законодавством порядку їхнього пересилання, ввезення в Україну і вивезення за її митну територію;

– самовільному або з порушенням установленого законодавством порядку переселення, акліматизації та схрещування тварин, а також виведення і використання генетично змінених організмів;

– жорстокому поводженні з тваринами;

– приховуванні та перекрученні інформації про стан і чисельність об'єктів тваринного світу та їхнє використання;

– невжитті заходів щодо запобігання загибелі тварин, погіршення середовища їхнього існування та ліквідації негативного впливу на тваринний світ;

– порушенні порядку придбання, реалізації, пересилання і вивезення за межі України, ввезення на її територію диких тварин та інших об'єктів тваринного світу;

– невиконанні встановлених законодавством вимог щодо охорони видів тварин, занесених до Червоної книги України або до переліків видів тварин, що підлягають особливій охороні;

– виготовленні, зберіганні, реалізації та застосуванні заборонених знарядь добування тварин;

– невиконанні законних розпоряджень посадових осіб органів, що здійснюють державний контроль та управління у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу.

Зауважимо, що Законом України «Про тваринний світ» може бути встановлено відповідальність й за інші порушення законодавства в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу.

Адміністративна відповідальність є найбільш поширеним видом юридичної відповідальності в екологічному праві, оскільки саме в її межах відбувається реагування держави на порушення встановлених правових норм, приписів, правил та норм поведінки суб'єктів правовідносин в Україні.

Адміністративну відповідальність за порушення фауністичного законодавства можна поділити на такі групи:

1. Порушення права власності на об'єкти тваринного світу *(ст. 50 КпАП України)*.

2. Порушення порядку користування об'єктами тваринного світу *(стст. 85, 85-1, 87, 89, 90 КпАП України)*.

3. Незаконні торгівля та переміщення об'єктів тваринного світу *(стст. 88, 88-1, 88-2 КпАП України)*.

4. Порушення вимог безпеки, санітарних та ветеринарних правил при поводженні з об'єктами тваринного світу *(стст. 90-1, 107 КпАП України)*.

Основними видами адміністративних стягнень є: штрафи у розмірах від 0,1 до 4 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; конфіскація незаконно добутих об'єктів тваринного світу, рушниць та інших знарядь і засобів учинення правопорушення, які є особистою власністю порушника; позбавлення права полювання на термін до трьох років з конфіскацією мисливської зброї.

Розглядати справи про адміністративні правопорушення в галузі використання, відтворення і охорони тваринного світу уповноважені органи рибоохорони, мисливського господарства, охорони навколишнього природного середовища України, а також районні (міські) суди за місцем затримання порушника.

Рішення цих органів у частині притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності можуть бути оскаржені в суді.

Зверніть увагу, що не всі види стягнень можуть бути застосовані у сфері охорони тваринного світу, а лише штраф, позбавлення права полювання, конфіскація, тобто ті з них, які передбачені санкціями стст. *85* (Порушення правил використання об'єктів тваринного світу); *85-1* (Виготовлення та збут заборонених знарядь добування об'єктів тваринного або рослинного світу); *86-1* (Експлуатація на водних об'єктах водозабірних споруд, не забезпечених рибозахисним обладнанням); *87* (Порушення вимог щодо охорони середовища перебування і шляхів міграції, переселення, акліматизації та схрещування диких тварин); *88* (Незаконне вивезення з України і ввезення на її територію об'єктів тваринного і рослинного світу); *88-1* (Порушення порядку придбання чи збуту об'єктів тваринного або рослинного світу, правил утримання диких тварин у неволі або в напіввільних умовах); *89* (Жорстоке поводження з тваринами); *90* (Порушення вимог щодо охорони видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги

України); *91* (Порушення правил охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду); *91-2* (Перевищення лімітів та нормативів використання природних ресурсів) КпАП.

Кримінальна відповідальність регулюється Кримінальним кодексом України. Він передбачає ряд складів злочинів у галузі порушення законодавства щодо охорони, використання і відтворення тваринного світу.

Кримінальним кодексом України передбачено відповідальність за такі порушення вимог законодавства про тваринний світ: незаконне полювання *(ст. 248)*, незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом *(ст. 249)*, проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів *(ст. 250)*, порушення ветеринарних правил *(ст. 251)*.

Зверніть увагу на ст. 299 Кримінального кодексу України, якою передбачена відповідальність за жорстоке поводження з тваринами:

1. Знущання над тваринами, що належать до хребетних, із застосуванням жорстоких методів або з хуліганських мотивів, а також нацькування зазначених тварин одна на одну, вчинене з хуліганських чи корисливих мотивів, – караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців.

2. Ті самі дії, вчинені у присутності малолітнього, – караються штрафом до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років.

До винних осіб застосовуються штрафи, обмеження та позбавлення волі, конфіскація знарядь і засобів полювання чи промислу та всього добутого.

Цивільно-правова відповідальність. Притягнення винних осіб до адміністративної чи кримінальної відповідальності не звільняє їх від відшкодування збитків, заподіяних ними внаслідок порушення законодавства у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу, у порядку та розмірах, встановлених законодавством України. Проте законодавство передбачає й доб-

ровільне відшкодування збитків. Для цього виду відповідальності характерне те, що розмір шкоди, як правило, визначений фауністичним законодавством у вигляді такс – конкретних, попередньо обчислених і закріплених у законодавстві грошових сум, розмірів збитків за кожну одиницю тварин залежно від виду тварин, їх екологічної цінності, оптимальних витрат на відтворення об'єктів, яким завдана шкода. Якщо неможливо зафіксувати кількість загиблих тварин (загибель риби у водоймах від отруєння), то підрахунок збитків здійснюється на підставі спеціальних методик, розроблених і затверджених спеціально уповноваженими державними органами. У випадках, коли розмір відшкодування збитків не визначений спеціальним законодавством про охорону тваринного світу, застосовуються статті 1166, 192 Цивільного кодексу України.

Цивільно-правова (майнова) відповідальність за порушення права приватної власності на тваринний світ полягає у відшкодуванні конкретної майнової шкоди, яка викликана протиправним порушенням чужих суб'єктивних цивільних прав або чужих благ.

Зверніть увагу, що при регулюванні відносин відшкодування шкоди, завданої порушенням права власності на тваринний світ, у першу чергу потрібно орієнтуватися на положення ч. 1 ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», де закріплено, що **шкода**, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації, як правило, в повному обсязі без застосування норм зниження розміру стягнення та незалежно від збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів.

Дисциплінарна відповідальність у сфері охорони і користування тваринним світом не має особливостей і застосовується на загальних підставах, передбачених Кодексом законів про працю України.

Питання для самоконтролю

1. Які нормативно-правові акти регулюють охорону, використання і відтворення тваринного світу?

2. Які юридичні ознаки притаманні об'єктам тваринного світу?

3. Хто виступає суб'єктами права власності на тваринний світ?

4. Перерахуйте, відповідно до чинного законодавства, види використання об'єктів тваринного світу.

5. Як здійснюється загальне використання тваринного світу?

6. Вкажіть особливості здійснення права спеціального використання тваринного світу.

7. Перерахуйте підстави припинення права використання тваринного світу.

8. Назвіть заходи щодо охорони тваринного світу.

9. У чому полягає правове значення Червоної книги?

10. Яка існує відповідальність за порушення законодавства про охорону, використання та відтворення тваринного світу?

Тести для самоконтролю

1. Відповідно до Закону України «Про тваринний світ» до об'єктів тваринного світу належать:

а) дикі тварини;

б) частини диких тварин;

в) продукти життєдіяльності диких тварин;

г) усі відповіді правильні.

2. У порядку загального використання щодо об'єктів тваринного світу здійснюється:

а) використання корисних властивостей життєдіяльності тварин – природних санітарів середовища, запилювачів рослин;

б) рибальство;

в) любительське і спортивне рибальство;

г) мисливство.

3. У порядку спеціального використання щодо об'єктів тваринного світу здійснюється:

а) використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях;

б) використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях;

в) любительське і спортивне рибальство;

г) добування (придбання) диких тварин з метою їх утримання і розведення у напіввільних умовах чи в неволі.

4. До основних функцій державного управління у галузі раціонального використання і охорони об'єктів тваринного світу можна віднести:

а) моніторинг тваринного світу;

б) розподіл та перерозподіл об'єктів тваринного світу;

в) державний контроль в галузі використання, охорони і відтворення тваринного світу;

г) усі відповіді правильні.

5. Основні вимоги та заходи забезпечення охорони тваринного світу можна класифікувати за суб'єктами, до яких звернені охоронні вимоги:

а) вимоги, що стосуються безпосередніх користувачів тварин;

б) охорона диких тварин;

в) охорона рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення видів тварин;

г) охорона місць їх перебування, жител тощо.

Завдання для самоконтролю

Шевченко і Денисов на тракторі поїхали на полювання. Шевченко сів у засідці на узбіччі лісових угідь, а Денисов на тракторі з іншого боку погнав косуль на Шевченка, після чого вони підстрелили *5 косуль*.

Залишивши косуль у схованці, вони пішли в село, розповіли про підстрелених косуль Григор'єву і запросили його сходити в ліс, розділити тварин і взяти м'ясо. Григор'єв погодився і запросив із собою Антонова. Разом вони пішли в ліс, розділили туші і шкіри тварин.

Визначити коло суспільних відносин. Вирішити справу.

ТЕМА 2.6
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

2.6.1. Атмосферне повітря як об'єкт правового регулювання і використання.

2.6.2. Атмосфероохоронні правовідносини: поняття, види, підстави виникнення, зміни і припинення.

2.6.3. Суб'єкти, об'єкти, зміст права використання атмосферного повітря.

2.6.4. Система заходів охорони атмосферного повітря.

2.6.5. Юридична відповідальність за порушення законодавства у галузі охорони атмосферного повітря.

2.6.1. Атмосферне повітря як об'єкт правового регулювання і використання

Легальне визначення поняття «атмосферне повітря» подається у Законі України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 року *(в редакції Закону від 21 червня 2001 року № 2556-III)*, згідно з яким атмосферне повітря вживається у двох значеннях: у преамбулі – як один із основних життєво важливих елементів навколишнього природного середовища, а у ст. 1 **атмосферне повітря** – як життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень.

У нормах міжнародного законодавства **атмосферне повітря** означає навколишнє повітря в тропосфері, за винятком робочих зон, до яких застосовуються умови стосовно захисту здоров'я та безпеки на роботі й до якого громадськість не має постійного доступу, де **робочі зони** – це місця в будівлях або спорудах, що належать підприємству та/або виробництву, які призначені для використання як робочі місця, включаючи будь-яке місце на території підприємства, до якого працівник має доступ при виконанні дорученої йому роботи.

Зауважимо, що атмосферне повітря характеризується транскордонною ознакою та постійним рухом.

Атмосферне повітря – це один із основних життєво важливих елементів навколишнього природного середовища. У природному стані складається із суміші газів: це переважно азот (понад 78 %) і кисень (близько 20 %), а також аргон, вуглекислий газ, водень, гелій, неон, озон, пил, водяна пара й деякі інші речовини. Атмосферне повітря є необхідною фізичною і біологічною умовою існування людини та джерелом життя на Землі. Від його якості залежить здоров'я людини. Атмосферне повітря також має вагоме економічне значення *(К. Мудрик)*. *Зверніть увагу*, що автор у цьому визначенні акцентує увагу на економічній цінності атмосферного повітря.

Атмосферне повітря – це природний об'єкт, що охороняється законом і є газовою оболонкою нашої планети, яка виконує екологічну, економічну й оздоровчу функції *(В. Петров, О. Дубовик)*.

Атмосферне повітря – це предмет правового регулювання природної суміші газів атмосфери, що знаходиться за межами приміщень. Атмосферне повітря є основою кліматичних і погодних умов, використовується як транспортна, звукова комунікація, є захистом від космічних випромінювань і середовищем для викиду газоподібних відходів. Без атмосферного повітря та його кисню не існує нічого живого на Землі, і людина без нього не може прожити й декількох хвилин *(С. Боголюбов)*. *Зверніть увагу,* що у цьому визначенні автор охопив як значення атмосферного повітря та його роль, так і його функції.

Атмосферне повітря – це елемент навколишнього природного середовища, що становить невидиму суміш газів у межах території України та містить життєво важливі хімічні речовини і сполуки, що необхідні для існування живих організмів *(І. Рубцова)*.

Зверніть увагу, що суміжними, але не тотожними поняттю **«атмосферне повітря»** є поняття **«атмосфера»** і **«повітряний простір»**. Атмосфера є зовнішньою газовою оболонкою Землі, що сягає від її поверхні в космічний простір приблизно на 30 тис. км. Атмосфера має велике екологічне значення. Вона захищає живі організми Землі від згубного впливу космічних випромінювань і

ударів метеоритів, регулює сезонні температурні коливання, врівноважує і вирівнює добові.

Щодо поняття **«повітряний простір»**, то, відповідно до *ст. 1 Повітряного кодексу України* **повітряним простором України,** є частина повітряної сфери, розташована над суходолом і водною територією України, в тому числі над її територіальними водами (територіальним морем).

Ознаками атмосферного повітря в контексті його регулювання нормами екологічного права є такі:

– як видно із змісту його законодавчого визначення, атмосферне повітря – це природна суміш газів, що вказує на його природне походження;

– воно є необхідною умовою існування людини, тобто виконує функції життєзабезпечення;

– воно є складовою навколишнього природного середовища і нерозривно з ним пов'язане (як зазначено в Законі «... що знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень»).

Зверніть увагу, що **атмосферне повітря**, на відміну від інших природних об'єктів, має свої, специфічні риси, а саме: рухливість, неможливість встановлення меж, практична невичерпність.

Особливості атмосферного повітря як природного об'єкта зумовлюють особливості його правового режиму:

1) це особливості встановлення власності на атмосферне повітря. У літературі щодо цього питання є різні погляди, однак більшість погоджується з тим, що атмосферне повітря в силу своїх специфічних особливостей не може бути об'єктом права ні приватної, ні державної, ні іншої власності *(щоправда, ст. 13 Конституції все ж таки відносить його до об'єктів права власності українського народу)*;

2) на відміну від інших природних об'єктів атмосферне повітря не підлягає обліку. Щодо атмосферного повітря, то ведеться облік тільки шкідливих впливів на нього згідно з Порядком ведення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13.12.2001;

3) на відміну від інших природних об'єктів, в законодавчому регулюванні яких значну питому вагу займають норми, що регулюють порядок їх використання, стосовно атмосферного повітря законодавство практично не містить норм про його використання;

4) законодавство щодо атмосферного повітря регулює, в основному, охоронні відносини, які спрямовані на попередження негативного впливу на атмосферне повітря, покращання якісного складу атмосферного повітря;

5) враховуючи специфіку атмосферного повітря як природного об'єкта, що перебуває в постійному русі і переноситься на різні відстані, не обмежуючись кордонами однієї держави, саме щодо нього, як щодо жодного іншого об'єкта, актуальним і ефективним є міжнародне співробітництво з питань його охорони.

Законодавство України про охорону атмосферного повітря є складовою частиною природоресурсового законодавства і підгалуззю, яка входить до складу комплексної галузі – ***екологічного законодавства України***.

Завданнями законодавства про охорону атмосферного повітря є регулювання суспільних відносин у цій галузі. **Цілі регулювання** – збереження в чистоті і поліпшення стану атмосферного повітря; запобігання та зниження шкідливих хімічних, фізичних, біологічних та інших впливів на атмосферу, викликають несприятливі наслідки для населення, народного господарства країни, для рослинного і тваринного світу; зміцнення законності і правопорядку в сфері охорони атмосферного повітря.

Закони України

Зверніть увагу, що Закон України «Про охорону атмосферного повітря» є базовим в галузі регулювання якості атмосферного повітря, визначає правові й організаційні основи та екологічні вимоги в галузі охорони атмосферного повітря.

Отже, основою правового регулювання охорони атмосферного повітря є ***Закон України «Про охорону атмосферного повітря»***, який спрямований на збереження сприятливого стану атмосферного повітря, його відновлення і поліпшення для забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини, а також відвернення шкідливого впливу на навколишнє природне середовище.

Зверніть увагу, що значну кількість нормативно-правових актів складають постанови Кабінету Міністрів України.

Постанови Кабінету Міністрів України

Постанова Кабінету Міністрів України від 09.03.1999 № 343 «Про затвердження Порядку організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря» *(встановлює основні вимоги до організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря, визначає джерела його фінансування, взаємовідносини центральних органів виконавчої влади в організації та проведенні моніторингу)*.

Постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2001 р. № 655 «Про затвердження Порядку ведення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря» *(визначає єдину систему ведення в галузі охорони атмосферного повітря державного обліку об'єктів, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей і на стан атмосферного повітря, видів та обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря, видів і ступенів впливу на його стан фізичних та біологічних факторів)*.

Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 р. № 780 «Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів гранично-допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел» *(визначає вимоги щодо розроблення та затвердження нормативів гранично-допустимих викидів забруднюючих речовин та їх сукупності, які містяться у складі пилогазоповітряних сумішей, що відводяться від окремих типів обладнання, споруд і надходять в атмосферне повітря із стаціонарних джерел)*.

Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 299 «Про Порядок розроблення та затвердження нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря» *(встановлює механізм розроблення та затвердження науково обґрунтованих нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря з метою уникнення, зменшення чи запобігання негативним наслідкам забруднення атмосферного повітря)*.

Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 300 «Про Порядок розроблення і затвердження нормативів гранично-допустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря» *(встановлює механізм розроблення і затвердження нормативів гранично-допустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів, який здійснюється на стан атмосферного повітря)*.

Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 301 «Про затвердження Порядку погодження і видачі дозволів на провадження діяльності, пов'язаної із штучними змінами стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях» *(встановлює єдиний механізм погодження, видачі та анулювання дозволів на провадження діяльності, пов'язаної із штучними змінами стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях)*.

Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 302 «Про затвердження Порядку проведення та оплати робіт, пов'язаних з видачею дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, обліку підприємств, установ, організацій та громадян-суб'єктів підприємницької діяльності, які отримали такі дозволи» *(встановлює єдиний механізм проведення та оплати робіт, пов'язаних з видачею дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами)*.

Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 303 «Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел на забруднення атмосферного повітря» *(визначає основні вимоги до розроблення та затвердження нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря)*.

Накази Мінприроди України

Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 10.02.1995 № 7 «Про затвердження Інструкції про зміст та порядок складання звіту проведення інвентаризації викидів забруднюючих речовин на

підприємстві» *(Інструкція про зміст та порядок складання звіту проведення інвентаризації викидів забруднюючих речовин на підприємстві містить у собі методичні вказівки щодо змісту та оформлення необхідних документів для створення звіту з інвентаризації викидів забруднюючих речовин, які утворюються на підприємстві з урахуванням технологічного процесу та його особливостей)*.

Наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 17.06.1999 № 112 «Про затвердження Положення щодо розробки планів локалізації та ліквідації аварійних ситуацій і аварій *(ДНАОП 0.00-4.33-99)*» *(Нормативний акт встановлює порядок розробки планів локалізації та ліквідації аварійних ситуацій і аварій, вимоги до їх складу, змісту та форми, процедуру затвердження й перегляду)*.

Наказ Мінекоресурсів України від 30.07.2001 № 286 «Про затвердження Порядку визначення величин фонових концентрацій забруднювальних речовин в атмосферному повітрі» *(установлює єдиний порядок визначення величин фонових концентрацій забруднювальних речовин в атмосферному повітрі)*.

Наказ Мінекоресурсів України від 14.03.2002 № 104 «Про затвердження Переліку речовин, які входять до «твердих речовин» та «вуглеводнів» і за викиди яких справляється збір» *(містить перелік речовин, які входять до «твердих речовин» та «вуглеводнів» і за викиди яких справляється збір)*.

Наказ Мінекоресурсів України від 10.05.2002 № 177 «Про затвердження Інструкції про порядок та критерії взяття на державний облік об'єктів, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей і стан атмосферного повітря, видів та обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря» *(Інструкція встановлює критерії взяття на державний облік об'єктів залежно від видів і обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря, та обов'язкові вимоги щодо єдиного на території України порядку подання матеріалів для взяття на державний облік підприємств, установ, організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності, що здійснюють викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря із стаціонарних джерел)*.

Наказ Мінприроди України від 16.08.2004 № 317 «Про затвердження Переліку типів устаткування, для яких розробляються нормативи гранично-допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел» *(містить перелік типів устаткування, для яких розробляються нормативи гранично-допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел)*.

Наказ Мінприроди України від 09.03.2006 № 108 «Про затвердження Інструкції про загальні вимоги до оформлення документів, у яких обґрунтовуються обсяги викидів, для отримання дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами для підприємств, установ, організацій та громадян-підприємців» *(Інструкція встановлює загальні вимоги в частині побудови, оформлення та змісту документів, у яких обґрунтовуються обсяги викидів, для отримання дозволу на викиди існуючими та новостворюваними об'єктами)*.

Наказ Міністерство охорони навколишнього природного середовища України від 27.06.2006 № 309 «Про затвердження нормативів гранично-допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел» *(встановлюються нормативи гранично-допустимих викидів забруднюючих речовин для діючих стаціонарних джерел і тих, що проєктуються, будуються або модернізуються. Нормативи гранично-допустимих викидів забруднюючих речовин та їх сукупності належать до типу нормативів, що обмежують масову концентрацію забруднюючих речовин в організованих викидах стаціонарних джерел)*.

Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 10.12.2008 № 639 «Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря» *(Методика встановлює порядок визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб). Методика не застосовується у разі виявлення порушень законодавства про охорону навколишнього природного середовища, вчинених суб'єктами*

господарювання внаслідок викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря з пересувних джерел, а також діяльність яких пов'язана з впливом фізичних та біологічних факторів на його стан).

Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 17.09.2010 № 407 «Методичні рекомендації щодо оформлення дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами для суб'єктів господарювання з урахування технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря» *(встановлює методичні рекомендації щодо оформлення дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами для суб'єктів господарювання з урахування технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря)*.

Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 01.10.2012 № 475 «Про затвердження Порядку внесення установ, організацій та закладів, які здійснюють розробку документів, що обґрунтовують обсяги викидів для підприємств, установ, організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності, до переліку Мінприроди України» *(визначено умови внесення організацій з розробки документів до переліку установ, організацій та закладів, які здійснюють розробку документів, що обґрунтовують обсяги викидів для підприємств, установ, організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності)*.

Технологічні нормативи

Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 р. № 1780 «Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів гранично-допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел» *(Порядок визначає вимоги щодо розроблення та затвердження нормативів гранично-допустимих викидів забруднюючих речовин та їх сукупності, які містяться у складі пилогазоповітряних сумішей, що відводяться від окремих типів обладнання, споруд і надходять в атмосферне повітря із стаціонарних джерел)*.

Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 13.10.2009 № 540 «Про затвердження Технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря із котелень, що працюють на лушпинні соняшнику» *(встановлює поточні та перспективні технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря для котелень, оснащених теплосиловими установками номінальною тепловою потужністю менше 50 МВт і призначених для спалювання лушпиння соняшнику з метою виробітку енергії, за винятком тих установок, у яких продукти згоряння безпосередньо використовуються у виробничих процесах)*.

Важливим міжнародним документом у галузі охорони атмосферного повітря є Конвенція про транскордонне забруднення атмосферного повітря на великі відстані (Convention on Long-range Transboundary Air Pollution – CLRTAP), розроблена під егідою Європейської економічної комісії ООН та підписана в м. Женева (Швейцарія) 1979 року, тобто цього року виповнюється 42 роки відтоді, коли людство замислилось про те, що забруднення атмосферного повітря – це не регіональна, не локальна, а глобальна проблема, яка потребує негайного вирішення.

Метою Конвенції про транскордонне забруднення атмосферного повітря на великі відстані, як зазначено у преамбулі, є співпраця держав у боротьбі з перенесенням речовин, що забруднюють повітря, на великі відстані, розробка широкої програми моніторингу та оцінки перенесення таких речовин на великі відстані, вивчення наслідків перенесення забруднювачів повітря на великі відстані та пошук світовою спільнотою шляхів вирішення проблеми. Держави-учасниці зобов'язалися розробляти ефективну політику і стратегію боротьби із забрудненням повітря, зокрема системи регулювання якості повітря, сумісні із сталим розвитком, шляхом використання найкращих з наявних та економічно прийнятних технологій, що ґрунтуються на принципах маловідходності, економічності.

Зверніть увагу, що для України Конвенція набула чинності 16 березня 1983 року. Україна ратифікувала три протоколи Конвенції, а також планує подальшу роботу стосовно оцінки потенціалу щодо виконання та подальшої ратифікації положень трьох останніх протоколів Конвенції.

Особливості атмосферного повітря як предмет правового регулювання:

1) є природним ресурсом національного значення, який охороняється нормами міжнародних актів, Конституції України та законодавчих актів України;

2) становить один із пріоритетних національних інтересів України та забезпечення національної безпеки;

3) є предметом діяльності уповноважених суб'єктів публічної адміністрації;

4) адміністративно-правова охорона атмосферного повітря є спеціальним правовим режимом охорони окремого елементу екосистеми.

2.6.2. Атмосфероохоронні правовідносини: поняття, види, підстави виникнення, зміни і припинення

Охорона атмосферного повітря здійснюється шляхом охорони інших природних об'єктів, які впливають на стан атмосферного повітря.

До заборонних заходів віднесені обмеження, тимчасова заборона (зупинення) або припинення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря і впливу фізичних та біологічних факторів на його стан *(ст. 12 Закону України «Про охорону атмосферного повітря»),* регулювання господарського впливу на атмосферне повітря.

Охорона атмосферного повітря здійснюється різноманітними способами: біологічним (проведення робіт щодо відтворення природних ресурсів та охорони їх від вичерпання); технологічним (удосконаленням технологічних процесів, систем очищення, організація безвідходних виробництв); економічним (планування охорони, матеріально-технічне забезпечення, розвиток матеріального стимулювання за виконання природоохоронних заходів); санітарним (застосування заходів щодо оздоровлення навколишнього природного середовища); організаційним (організація експлуатації та контролю за його станом та охороною);

ідеологічним (проведення еколого-виховної роботи, поліпшення екологічної підготовки кадрів); правовим.

Правова охорона атмосферного повітря – це встановлена законодавством система державних та суспільних заходів, спрямованих на збереження й відновлення природного стану атмосферного повітря, створення сприятливих умов для життєдіяльності, забезпечення екологічної безпеки та запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей і довкілля.

Ефективність охорони атмосферного повітря залежить від взаємодії національних та міжнародних заходів і засобів щодо його захисту. Україна бере участь у міжнародному співробітництві в галузі охорони атмосферного повітря відповідно до законодавства *(ст. 35 Закону України «Про охорону атмосферного повітря»)*.

Правова охорона атмосферного повітря включає:

– встановлення нормативів якості атмосферного повітря, а також нормативів гранично-допустимих викидів забруднюючих речовин і гранично-допустимого впливу фізичних і біологічних чинників на атмосферу;

– спостереження за станом атмосферного повітря та контроль за рівнем його забруднення;

– здійснення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря та шкідливого фізичного впливу на атмосферу стаціонарними джерелами тільки після отримання дозволу та у разі дотримання гранично-допустимих викидів (ГДВ) та гранично-допустимого рівня (ГДР);

– обмеження, тимчасову заборону (зупинення) або припинення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря і впливу фізичних біологічних чинників на його стан під час порушення умов, передбачених дозволами;

– заборона виробництва й експлуатації транспортних засобів, у викидах яких вміст забруднюючих речовин перевищує встановлені норми;

– заборона будівництва й експлуатації виробничих об'єктів без очисних споруд;

– проєктування, забудову, реконструкцію міст та інших населених пунктів відповідно до вимог охорони атмосферного повітря;

– встановлення вимог з охорони атмосферного повітря у процесі впровадження нової техніки, технологій, матеріалів і речовин, видобування корисних копалин, а також під час застосування пестицидів і агрохімікатів;

– інші заходи, передбачені законодавством.

Суб'єктами щодо охорони атмосферного повітря є підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземні фізичні та юридичні особи.

Державне управління в галузі охорони атмосферного повітря, відповідно до Закону України «Про охорону атмосферного повітря», здійснюють: Кабінет Міністрів України; центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища; центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я; Рада міністрів АРК, місцеві державні адміністрації, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування *(ст. 3 Закону України «Про охорону атмосферного повітря»)*.

Серед основних функцій управління в галузі охорони атмосферного повітря виділяють:

– стандартизацію і нормування в галузі охорони атмосферного повітря (проводять з метою встановлення комплексу обов'язкових норм, правил, вимог щодо охорони атмосферного повітря від забруднення та забезпечення екологічної безпеки і спрямовані на: забезпечення безпечного довкілля та запобігання екологічним катастрофам; реалізацію єдиної науково-технічної політики в галузі охорони атмосферного повітря; встановлення єдиних вимог до обладнання і споруд щодо охорони атмосферного повітря від забруднення; забезпечення безпеки господарських об'єктів і запобігання виникненню аварій та техногенних катастроф; впровадження і використання сучасних екологічно безпечних технологій);

– здійснення екологічної та санітарно-гігієнічної експертизи (проводять у порядку, визначеному Законом України «Про екологічну експертизу»);

– організацію і здійснення контролю та моніторингу у галузі охорони атмосферного повітря (контроль у цій галузі проводять з метою забезпечення дотримання вимог законодавства про охорону атмосферного повітря, який може бути державним, виробничим та громадським, а моніторинг здійснюють з метою отримання, збирання, оброблення, збереження та аналізу інформації про рівень забруднення атмосферного повітря, оцінки та прогнозування його змін і ступеня небезпечності та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо прийняття рішень у галузі охорони атмосферного повітря; цей моніторинг є складовою частиною державної системи моніторингу довкілля України);

– державний облік шкідливих впливів на атмосферне повітря (ведуть з метою запобігання негативному впливу на стан атмосферного повітря стаціонарними та пересувними джерелами забруднення);

– вирішення спорів з питань охорони і використання атмосферного повітря та інші.

2.6.3. Суб'єкти, об'єкти, зміст права використання атмосферного повітря

Згідно зі ст. 13 Конституції України «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією». Отже, відповідно до Основного Закону України атмосферне повітря є власністю Українського народу й охороняється законодавством України. Водночас цією нормою окреслено межі атмосферного повітря, що є власністю Українського народу, – це лише межі території України.

Право власності на атмосферне повітря не є адекватним цивільно-правовому праву власності, оскільки не містить у собі володіння і розпорядження атмосферним повітрям ні державою взагалі, ні певними державними органами. Стаття 13 Конституції України проголошує загальну належність атмосферного повітря Українському народові як його природне надбання. Виключне право власності Українського народу на атмосферне повітря не виключає між тим невіддільність атмосферного повітря від природного середовища, виключність атмосферного повітря із товарного і господарського обігу, невідособленність атмосферного повітря у будь-якій натурально-речовій формі і відсутність межі володіння атмосферним повітрям як природним об'єктом. Усі ці фізичні особливості атмосферного повітря визначають особливості і його правового режиму. Чинне законодавство України встановлює порядок і правила користування атмосферним повітрям, його охорону від забруднення та відтворення його природних властивостей.

Зверніть увагу, що атмосферне повітря не може бути об'єктом права власності, оскільки на підставі фізичного стану і специфічних властивостей атмосферне повітря перебуває в постійному русі, перемішуванні, які не піддаються контролю з боку людини, і тому неможливо практично здійснювати повноваження володіння і розпорядження цим природним ресурсом *(Ю. С. Шемшученко)*.

Як природний об'єкт, його також не можна закріпити за певним користувачем. Неможливо також реалізувати право розпорядження атмосферним повітрям, крім як вилучивши окремі його компоненти з природного середовища з метою використання. Тому приналежність атмосферного повітря будь-якому суб'єкту на праві власності – всього лиш декларація, яку неможливо реалізувати чи забезпечити його захист.

Зверніть увагу, що норми Конституції України є основоположними, загальними щодо тих норм, які містяться у спеціальних екологічних законах.

2.6.4. Система заходів охорони атмосферного повітря

Охорона атмосферного повітря – це система заходів, пов'язаних із збереженням, поліпшенням та відновленням стану атмосферного повітря, запобіганням і зниженням рівня його забруднення та впливу на нього хімічних сполук, фізичних та біологічних факторів.

Аналіз норм Закону України «Про охорону атмосферного повітря» дає можливість систематизувати закріплені ним положення щодо охорони атмосферного повітря, класифікувавши їх на певні групи:

1) **залежно від видів діяльності, яка викликає негативні впливи на атмосферне повітря, можна виділяти:**

– заходи, що здійснюються у процесі проєктування, будівництва і реконструкції об'єктів;

– заходи охорони атмосферного повітря від забруднення автотранспортними та іншими пересувними засобами й установками;

– заходи, які реалізуються в процесі діяльності, пов'язаної із зберіганням, перевезенням, знешкодженням та захороненням відходів;

2) **залежно від галузевої приналежності нормативно-правових актів, в яких закріплені заходи охорони атмосферного повітря, можна розрізняти:**

– заходи, що закріплені в еколого-правових нормативних актах (законах України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону атмосферного повітря», підзаконних актах);

– заходи і вимоги, що містяться в нормативно-правових актах інших галузей законодавства. *Наприклад,* Закон України «Про транспорт» у ст. 16 закріплює, що підприємства транспорту зобов'язані забезпечувати безпеку життя і здоров'я громадян, безпеку експлуатації транспортних засобів, охорону навколишнього природного середовища;

3) **за видами негативних впливів на атмосферне повітря можна виділити:**

– заходи охорони атмосферного повітря від шкідливих фізичних впливів;

– заходи охорони атмосферного повітря від шкідливого хімічного забруднення;

– заходи охорони атмосферного повітря від шкідливого радіоактивного забруднення;

– заходи охорони атмосферного повітря у сфері поводження з відходами;

– заходи охорони атмосферного повітря від шкідливих біологічних впливів;

4) **у залежності від характеру і змісту державно-правових заходів охорони їх можна поділяти на такі види заходів:**

– *регулятивні* – вони передбачають встановлення нормативів і стандартів у галузі охорони атмосферного повітря, вимог, правил, охоронних приписів у цій сфері, які закріплюються у відповідних законах, підзаконних актах, інших нормативних приписах;

– організаційно-попереджувальні – до них належить виявлення та облік джерел негативного впливу на атмосферне повітря, їх реєстрація, запровадження комплексу організаційно-правових заходів щодо недопущення негативного впливу на стан атмосферного повітря;

– *обмежувальні* – вони полягають у встановленні дозвільної системи здійснення викидів шкідливих речовин чи інших негативних впливів на атмосферне повітря та іншої діяльності, пов'язаної з впливом на атмосферне повітря;

– *організаційно-економічні* – вони передбачені ст. 22 Закону України «Про охорону атмосферного повітря». Зокрема, до них належить збір за забруднення навколишнього природного середовища, який, відповідно до Порядку встановлення нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 01.03.1999, стягується за викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин стаціонарними та пересувними джерелами забруднення;

– *контрольно-наглядові* – відповідно до ст. 27 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» контроль у галузі охорони атмосферного повітря здійснюється з метою забезпечення дотримання вимог законодавства про охорону атмосферного повітря місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, посадовими особами цих органів, а також підприємствами, установами, організаціями та громадянами;

– *охоронно-відновлювальні* – відповідно до ст. 12 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» господарська чи інші види діяльності, пов'язані з порушенням умов і вимог до викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря і рівнів впливу фізичних та біологічних факторів на його стан, передбачених дозволами, може бути обмежена, тимчасово заборонена (зупинена) або припинена. Порядок обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища затверджений постановою Верховної Ради України від 29.10.1992.

Атмосферно-повітряне законодавство України передбачає систему правових заходів: дозвільного, попереджувального (превентивного), контрольного, стимулюючого (заохочення й відповідальність), поновлювального (відтворювального) заборонного характеру.

***До заходів дозвільного характеру* належить** отримання дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, який видається спеціально уповноваженими органами. Крім того, дозволи на експлуатацію видаються у разі устаткування з визначеними рівнями впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря; діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях *(ст. 16 Закону України «Про охорону атмосферного повітря»)* тощо. Кожна юридична особа, яка здійснює викиди забруднюючих речовин, повинна отримати дозвіл на такий викид.

До заходів попереджувального (превентивного) характеру належать: нормування *(ст. 5 Закону)*; проєктування, будівництво та реконструкція підприємств та інших об'єктів, які впливають

або можуть впливати на стан атмосферного повітря *(ст. 23 Закону)*; встановлення санітарно-захисних зон *(ст. 24 Закону)*; державна екологічна та санітарно-гігієнічна експертиза *(ст. 25 Закону)*; державний облік *(ст. 31 Закону)*; моніторинг *(ст. 32 Закону)* тощо. Ця група заходів містить найбільшу кількість правил, вимог та інших дій щодо забезпечення безпеки і сприятливого стану атмосферного повітря та довкілля в цілому.

Здійснення контрольних заходів у галузі охорони атмосферного повітря передбачено у розділі ІІ Закону України «Про охорону атмосферного повітря» *(статті 27–30)*. Контроль здійснюється з метою забезпечення дотримання вимог законодавства про охорону атмосферного повітря місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, посадовими особами цих органів, а також підприємствами, установами, організаціями та громадянами. **Існують такі види контролю у галузі охорони атмосферного повітря:** а) *державний* – здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів, а на території Автономної Республіки Крим – органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань екології та природних ресурсів, а також іншими органами виконавчої влади; б) *виробничий* – проводиться підприємствами, установами, організаціями та громадянами – суб'єктами підприємницької діяльності в процесі їх господарської та іншої діяльності, якщо вона справляє шкідливий вплив на стан атмосферного повітря; в) *громадський* – здійснюється громадськими інспекторами з охорони довкілля відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

До заходів стимулюючого характеру належать організаційно-економічні заходи *(ст. 22 Закону України «Про охорону атмосферного повітря»)* та відповідальність за порушення законодавства в галузі охорони атмосферного повітря *(ст. 33 Закону України «Про охорону атмосферного повітря»)*.

Організаційно-економічні заходи передбачають: а) екологічний податок; б) відшкодування збитків, заподіяних внаслідок порушення законодавства про охорону атмосферного повітря; в) надання підприємствам, установам, організаціям та громадянам-суб'єктам підприємницької діяльності податкових, кредитних та інших пільг у разі впровадження ними маловідхідних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, застосування заходів щодо регулювання діяльності, яка впливає на клімат, здійснення інших природоохоронних заходів з метою скорочення викидів забруднюючих речовин та зменшення рівнів впливу фізичних і біологічних факторів на атмосферне повітря; г) державну участь у фінансуванні екологічних заходів і будівництві об'єктів екологічного призначення.

Заходи поновлювального (відтворювального) напряму пов'язані з обов'язками підприємств, установ, організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності щодо охорони атмосферного повітря. Вони, якщо здійснюють викиди забруднюючих речовин або впливи фізичних і біологічних факторів, що можуть призвести до виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру або до надзвичайних екологічних ситуацій, зобов'язані заздалегідь розробити та погодити спеціальні заходи щодо охорони атмосферного повітря відповідно до закону.

До заборонних заходів віднесені обмеження, тимчасова заборона (зупинення) або припинення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря і впливу фізичних та біологічних факторів на його стан *(ст. 12 Закону України «Про охорону атмосферного повітря»)*.

2.6.5. Юридична відповідальність за порушення законодавства в галузі охорони атмосферного повітря

Відповідальність за порушення законодавства в галузі охорони атмосферного повітря передбачена ст. 33 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» й розглядається як один із засобів правової охорони атмосферного повітря.

Статтею 33 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» передбачено, що відповідальність за порушення законодавства в галузі охорони атмосферного повітря несуть особи, винні у:

– порушенні прав громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;

– перевищенні нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин зі стаціонарних джерел в атмосферне повітря та нормативів гранично-допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел;

– перевищенні нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах пересувних джерел;

– викидах забруднюючих речовин в атмосферне повітря без дозволу спеціально уповноважених на те органів виконавчої влади відповідно до закону;

– перевищенні обсягів викидів забруднюючих речовин, встановлених у дозволах на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря;

– недотриманні вимог, передбачених дозволом на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря;

– провадженні незаконної діяльності, що негативно впливає на погоду і клімат;

– впровадженні відкриттів, винаходів, раціоналізаторських пропозицій, нових технічних систем, речовин і матеріалів, а також закупівлі в інших державах та експлуатації технологічного устаткування, транспортних засобів та інших об'єктів, які не відповідають вимогам, встановленим законодавством про охорону атмосферного повітря;

– порушенні встановлених законодавством правил складування та утилізації промислових і побутових відходів, транспортування, зберігання і застосування пестицидів та агрохімікатів, що спричинило забруднення атмосферного повітря;

– проєктуванні і будівництві об'єктів з порушенням встановлених законодавством норм та вимог до охорони атмосферного повітря;

– невиконанні розпоряджень та приписів органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони атмосферного повітря;

– ненаданні передбаченої законодавством своєчасної, повної та достовірної інформації про стан атмосферного повітря, викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, джерела забруднення, а також приховуванні або перекрученні відомостей про стан атмосферного повітря, викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, екологічну обстановку, яка склалася внаслідок забруднення атмосферного повітря;

– недотриманні норм екологічної безпеки, державних санітарних норм у процесі проектування, розміщення, будівництва та введення в експлуатацію нових і реконструйованих підприємств, споруд та інших об'єктів, удосконалення існуючих і впровадження нових технологічних процесів та устаткування.

Підставою притягнення особи до юридичної відповідальності у цій сфері є порушення вимог атмосферо-повітряного законодавства. Його порушення являє собою винне, протиправне діяння (дію або бездіяльність), що полягає у невиконанні вимог і правил, закріплених у чинному законодавстві, для збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря, створення сприятливих умов для життєдіяльності, забезпечення екологічної безпеки та запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей та навколишнє природне середовище.

Зверніть увагу, що 17 квітня 2020 року набрав чинності Закон України від 13 квітня 2020 року № 556-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з метою збереження довкілля щодо посилення відповідальності за дії, спрямовані на забруднення атмосферного повітря та знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу». Він удосконалює порядок притягнення до відповідальності за знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, забруднення атмосферного повітря, порушення вимог пожежної безпеки в лісах та самовільне випалювання сухої рослинності або її залишків.

Залежно від виду правопорушень застосовуються адміністративна, кримінальна, цивільно-правова та дисциплінарна відповідальність.

Кримінальна відповідальність у галузі охорони атмосферного повітря передбачена ст. 228 Кримінального кодексу України – забруднення атмосферного повітря. Об'єктом злочинного

посягання є суспільні відносини, що забезпечують науково обґрунтоване раціональне використання, відновлення, поліпшення, відвернення шкідливого впливу на навколишнє природне середовище й охорону чистоти атмосферного повітря як сприятливого середовища існування людини, тваринного і рослинного світу. Предметом злочину є атмосферне повітря, яке існує у відкритому просторі у межах території держави Україна.

Кримінальна відповідальність у галузі охорони атмосферного повітря передбачена ст. 241 Кримінального кодексу України *«Забруднення атмосферного повітря»*, відповідно до якої забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря шкідливими для життя, здоров'я людей або для довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля, караються штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на той самий строк або без такого. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки, караються обмеженням волі на строк від двох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

Кримінальна відповідальність також передбачена ст. 238 *(«Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення»)* й ст. 441 *(«Екоцид»)*. **Екоцид** – це масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу; караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років.

Адміністративна відповідальність у галузі охорони атмосферного повітря передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення. Суб'єктами адміністративної відповідальності за правопорушення у галузі охорони атмосферного повітря можуть бути як посадові особи, так і громадяни.

Усі адміністративні правопорушення за суб'єктним складом поділяються на три групи: правопорушення, вчинені тільки посадовими особами; правопорушення, які здійснюються як посадовими особами, так і громадянами; правопорушення, здійснені тільки громадянами.

Адміністративна відповідальність у галузі охорони атмосферного повітря регламентується гл. 7 КУпАП «Адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини» та **застосовується за такі правопорушення**: самовільне випалювання рослинності або її залишків *(ст. 77-1)*; порушення порядку здійснення викиду забруднюючих речовин в атмосферу або впливу на неї фізичних та біологічних факторів *(ст. 78)*; порушення порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери й атмосферних явищ *(ст. 78-1)*; недодержання вимог щодо охорони атмосферного повітря під час введення в експлуатацію та експлуатації підприємств і споруд *(ст. 79)*; випуск в експлуатацію транспортних та інших пересувних засобів з перевищенням нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах *(ст. 80)*; експлуатація автомототранспортних і інших пересувних засобів з перевищенням нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах *(ст. 81)*; перевищення лімітів та нормативів використання природних ресурсів *(ст. 91-2)*; порушення вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо захисту населення від шкідливого впливу шуму чи правил додержання тиші в населених пунктах і громадських місцях *(ст. 182)*; невиконання законних розпоряджень чи приписів посадових осіб органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів, радіаційної безпеки або охорони природних ресурсів *(ст. 188-5)* та ін.

Дисциплінарна відповідальність передбачена за порушення законодавства про охорону атмосферного повітря, що розглядаються як порушення трудової дисципліни відповідно до положень *статей 147–151 КЗпП.*

Цивільно-правова відповідальність у галузі охорони атмосферного повітря переважно полягає в обов'язку правопорушника відшкодувати заподіяну майнову та моральну шкоду незалежно від притягнення його до кримінальної, адміністративної чи дисциплінарної відповідальності.

Зверніть увагу, що особливості застосування цивільної відповідальності визначені у ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», згідно з якою шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації повним обсягом.

Положення ст. 34 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» також передбачає, що шкода, завдана порушенням законодавства про охорону атмосферного повітря, підлягає відшкодуванню у порядку та розмірах, встановлених законом.

Питання для самоконтролю

1. Яким нормативно-правовим актом регулюється охорона атмосферного повітря?
2. Якими способам здійснюється охорона атмосферного повітря?
3. Хто виступає суб'єктами щодо охорони атмосферного повітря?
4. Вкажіть систему правових заходів щодо атмосферно-повітряного законодавства України.
5. Що належить до заходів дозвільного характеру?
6. Назвіть заходи попереджувального (превентивного) характеру.
7. З якою метою здійснюється контроль заходів у галузі охорони атмосферного повітря?
8. Що належить до заходів стимулюючого характеру?
9. Які особи несуть відповідальність за порушення законодавства про охорону атмосферного повітря?
10. Яка існує відповідальність за порушення законодавства про охорону атмосферного повітря?

Тести для самоконтролю

1. Ознаками атмосферного повітря в контексті його регулювання нормами екологічного права є:

а) атмосферне повітря – це природна суміш газів, що вказує на його природне походження;

б) воно є необхідною умовою існування людини, тобто виконує функції життєзабезпечення;

в) воно є складовою навколишнього природного середовища і нерозривно з ним пов'язане;

г) усі відповіді правильні.

2. За видами негативних впливів на атмосферне повітря можна виділити:

а) заходи охорони атмосферного повітря від шкідливих фізичних впливів;

б) заходи, що закріплені в еколого-правових нормативних актах;

в) заходи охорони атмосферного повітря від шкідливого радіоактивного забруднення;

г) заходи і вимоги, що містяться в нормативно-правових актах інших галузей законодавства.

3. Державні стандарти у галузі охорони атмосферного повітря є:

а) обов'язковими до виконання;

б) визначають поняття, терміни, режим використання й охорони атмосферного повітря;

в) визначають вимоги щодо запобігання шкідливому впливу на атмосферне повітря;

г) усі відповіді правильні.

4. Дисциплінарна відповідальність застосовується:

а) у вигляді відшкодування збитків;

б) за вчинення адміністративних правопорушень;

в) до працівників, винних у невиконанні вимог охорони атмосферного повітря, на основі норм Кодексу законів про працю України;

г) за вчинення злочину, визначеного ст. 241 Кримінального кодексу України.

5. Залежності від видів діяльності, яка викликає негативні впливи на атмосферне повітря, можна виділити:

а) заходи, що здійснюються в процесі проєктування, будівництва і реконструкції об'єктів;

б) заходи охорони атмосферного повітря від забруднення автотранспортними та іншими пересувними засобами й установками;

в) заходи, які реалізуються в процесі діяльності, пов'язаної із зберіганням, перевезенням, знешкодженням та захороненням відходів;

г) усі відповіді правильні.

Завдання для самоконтролю

Мешканець села М. звернувся до суду з позовом до сільської ради з проханням визнати її бездіяльність протиправною, аргументуючи тим, що вона не вжила заходів щодо усунення порушення, вчиненого агрофірмою ТОВ «Гермес», і вимогою щодо відшкодування заподіяних збитків. Агрофірма періодично здійснювала запуски гідрометеорологічних люсткугелів, призначених для впливу на гідрометеорологічні процеси з метою захисту сільськогосподарських культур від градобоїв і для штучного розсіювання хмар.

У зв'язку з цим у районі проживання тривалий час була засуха і загинули сільськогосподарські культури, що завдало жителям значних збитків.

Охарактеризуйте порядок погодження, видачі й анулювання дозволів на проведення діяльності, пов’язаної із впливом на стан атмосфери в господарських цілях. Які порушення законодавства про охорону атмосферного повітря допущені ТОВ «Гермес»? Чи підлягає позов задоволенню?

ТЕМА 2.7
ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ

2.7.1. Поняття та основні складові екологічної мережі України.

2.7.2. Природні території та об'єкти особливої державної охорони як ключові території екологічної мережі.

2.7.3. Правовий режим використання та охорони природно-заповідного фонду України.

2.7.4. Правовий режим використання та охорони лікувально-оздоровчих, курортних та рекреаційних зон.

2.7.5. Правовий режим інших складових екологічної мережі.

2.7.1. Поняття та основні складові екологічної мережі України

Формування екологічної мережі України є основним завданням екологічної політики України.

У законодавстві закладено, що національна екологічна мережа має становити *41 відсоток* усієї території країни. Її формування передбачає зміни у структурі земельного фонду країни шляхом віднесення (на підставі обґрунтування екологічної безпеки та економічної доцільності) частини земель господарського використання до категорій, що підлягають особливій охороні з відтворенням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів.

Екологічна мережа – єдина територіальна система з ділянками природних ландшафтів, що підлягають особливій охороні, території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні і лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні території та об'єкти інших типів, що визначаються законодавством України і є частиною структурних територіальних елементів екологічної мережі: природних регіонів, природних коридорів, буферних зон.

Екологічна мережа є комплексною, багатофункціональною природною системою, до основних функцій якої належить збереження біорізноманіття, стабілізація екологічної рівноваги, підвищення продуктивності ландшафтів, покращення стану довкілля, перехід до збалансованого розвитку регіону і формування належних природних умов комфортної життєдіяльності населення.

Поняття ***«екологічна мережа»*** в Україні розкривається у двох законах, а саме у Законі України «Про екологічну мережу України» та Законі України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки». Відповідно до статті 3 Закону України «Про екологічну мережу України» **екомережа** – єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і, відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України, підлягають особливій охороні (дод. В-1).

Відповідно до статті 1 Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки» **екологічна мережа** – єдина територіальна система, яка включає ділянки природних ландшафтів, що підлягають особливій охороні, і території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні і лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні території та об'єкти інших типів, що визначаються законодавством України, і є частиною структурних територіальних елементів екологічної мережі – природних регіонів, природних коридорів, буферних зон (дод. Г-1).

Національна екологічна мережа – це автономна складова частина Всеєвропейської екологічної мережі, єдиний міжгалузевий та інтегрований об'єкт правового регулювання, що має динамічний, комплексний і системний характер, складається з територіальних

структурних елементів, основними з яких є ключові (природні регіони) в межах природно-заповідного фонду, а також природних коридорів, буферних зон і відновлюваних територій, що формується з метою захисту, збереження та відновлення біологічного і ландшафтного різноманіття, а також поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України *(М. Я. Ващишин)*. *Зверніть увагу*, що вчений підтримує дуалістичний підхід до поняття **«екологічної мережі»**: з одного боку, **екологічна мережа** – це об'єкт еколого-правового регулювання, якому притаманний комплекс специфічних ознак, а з іншого – самостійна частина, необхідний елемент Всеєвропейської екологічної мережі.

Національна екологічна мережа – це стратегія управління та розвитку природоохоронних територій України, яка сприяє подоланню їхньої фрагментації шляхом інтеграції у єдину територіальну систему, що в нерозривній єдності її складових елементів забезпечує ефективне збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, видів дикої флори та фауни, природних середовищ їх існування (зростання), підвищення природно-ресурсного потенціалу, поліпшення умов для відновлення довкілля, а також гарантує екологозбалансований розвиток навколишнього природного середовища і становить невід'ємну частину Всеєвропейської екологічної мережі.

Зверніть увагу, що у правовій доктрині й у законодавстві екологічна мережа розглядається як:

1) об'єкт еколого-правового регулювання;

2) каркас сталого розвитку;

3) єдина територіальна система;

4) засіб збереження біорізноманіття, генофонду тваринного та рослинного світу;

5) правовий базис регулювання та охорони ландшафтів;

6) засіб впровадження екосистемного підходу.

До складових структурних елементів екологічної мережі включаються *(ст. 5 Закону України «Про екологічну мережу України»)* (дод. Д-1):

а) території та об'єкти природно-заповідного фонду;

б) землі водного фонду, водно-болотні угіддя, водоохоронні зони;

в) землі лісового фонду;

г) полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, які не віднесені до земель лісового фонду;

д) землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами;

е) землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації масового відпочинку населення і туризму та проведення спортивних заходів;

ж) інші природні території та об'єкти (ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, луки, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність).

Пункт «ж» статті 5 із змінами, внесеними згідно із Законом України від 22.03.2018 № 2362-VIII.

и) земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України;

к) території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України;

л) частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо;

м) радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні як природні регіони з окремим статусом.

Складовими структурних елементів екологічної мережі є *(ст. 4 Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки»)* (дод. Г-1):

1) території та об'єкти природно-заповідного фонду як основні природні елементи екологічної мережі, а саме – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники (ландшафтні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні,

іхтіологічні, гідрологічні, загальногеологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні), пам'ятки природи, а також їх охоронні зони; штучно створені об'єкти (ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва);

2) водні об'єкти (ділянки моря, озера, водосховища, річки), водно-болотні угіддя, водоохоронні зони, прибережні захисні смуги, смуги відведення, берегові смуги водних шляхів і зони санітарної охорони, що утворюють відповідні басейнові системи;

3) ліси першої групи;

4) ліси другої групи;

5) курортні та лікувально-оздоровчі території з їх природними ресурсами;

6) рекреаційні території для організації масового відпочинку населення і туризму;

7) інші природні території (ділянки степової рослинності, луки, пасовища, кам'яні розсипи, піски, солончаки тощо);

8) земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України;

9) земельні ділянки, які є місцями перебування чи зростання видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України;

10) частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо;

11) радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні, як природні регіони з окремим статусом.

Об'єкт екомережі – окрема складова частина екомережі, що має ознаки просторового об'єкта – певну площу, межі, характеристики тощо.

До **об'єктів екомережі** належать території та об'єкти природно-заповідного фонду, водного фонду, лісового фонду, сільськогосподарські угіддя екстенсивного використання (пасовища, сіножаті) тощо.

2.7.2. Природні території та об'єкти особливої державної охорони як ключові території екологічної мережі

Особливо охоронювані території та об'єкти – це ділянки земельного і водного простору та окремі об'єкти як природного, так і штучного походження, що мають особливе екологічне, наукове, освітнє, виховне, естетичне, рекреаційне значення, вилучені повністю або частково, тимчасово чи постійно з господарського використання, та оголошені такими, що підлягають особливій охороні у встановленому законом порядку.

Основною метою виділення особливо охоронюваних територій та об'єктів є збереження еталонів природи, типових або унікальних ландшафтів, екосистем, генетичного фонду рослин і тварин, мальовничих природних утворень для вивчення природних процесів і розроблення наукових основ природокористування, пропаганди охорони природи і просвітницько-виховної діяльності, а також для використання у визначених випадках у рекреаційних цілях. Охорона та збереження біорізноманіття, природних і суміжних культурних ресурсів є основною загальною метою створення і функціонування системи особливо охоронюваних територій та об'єктів.

Правовими ознаками особливо охоронюваних територій та об'єктів є: охорона і збереження природи *(загальна мета для всіх категорій системи)*; **основними завданнями є:** наукові дослідження, захист дикої природи, збереження видів та генетичного різноманіття, захист природних і культурних особливостей, туризм та рекреація, освіта, збереження культури і традицій, стабільне використання ресурсів природних екосистем; первісний або малозмінений стан територій та об'єктів; унікальність або типовість для цієї місцевості, географічної зони; особливе екологічне, наукове, освітньо-виховне, естетичне, рекреаційне значення; повне або часткове вилучення з господарського обігу; наявність, відповідно до завдань та функцій кожної з категорій, охоронного режиму.

Вперше поняття **«особлива державна охорона»** стосовно природних категорій було введено Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища»: особливій державній охороні підлягають території та об'єкти природно-заповідного фонду України й інші території та об'єкти, визначені відповідно до законодавства України *(ч. 2 ст. 5)*. Стаття 60 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» наводить ознаки природних територій та об'єктів особливої охорони, до яких відносить об'єкти, що мають велику екологічну цінність як унікальні та типові природні комплекси.

Зауважимо, що ця норма є загальною і має велике регулююче значення для вирішення питання віднесення певних природних територій чи об'єктів до однієї з категорій, що підлягають особливій охороні, та вимагає наявності однієї з двох обов'язкових ознак: *унікальності* або *типовості* для відповідної природно-географічної та кліматичної зони.

Зверніть увагу, що кожен конкретний об'єкт не може поєднувати обидві ці ознаки, тобто одночасно бути й *унікальним (неповторним)*, і *типовим (часто повторюваним у природних умовах, найбільш властивим для цього типу територій)*. Так, за ознакою унікальності виділяються, *зокрема*, пам'ятки природи, заповідні урочища, більша частина природних заповідників, курорти загальнодержавного значення тощо. Біосферні заповідники, навпаки, завжди репрезентують певну природно-географічну зону. Під такі об'єкти відводяться території (акваторії), що є найбільш типовими для відповідних зон.

Природні території та об'єкти, що підлягають особливій державній охороні, утворюють єдину територіальну систему і складаються з територій та об'єктів природно-заповідного фонду, курортних та лікувально-оздоровчих, рекреаційних, водозахисних, полезахисних та інших типів територій та об'єктів, що визначаються законодавством України.

Об'єкти особливої державної охорони, що формують ключові території екомережі, – це найбільш цінні з природоохоронної, екологічної, наукової, естетичної, рекреаційної точок зору природні території та акваторії, яким внаслідок їх унікальності чи типовості державою надається особливий охоронний правовий статус.

Основи правового регулювання формування, охорони, відтворення, збереження та використання відповідних територій встановлено законами України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд України», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ», «Про Червону книгу України», «Про охорону земель» (2002); Лісовим та Водним кодексами України; постановами Верховної Ради України «Про Програму перспективного розвитку заповідної справи в Україні» від 22 вересня 1994 р., «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки»; постановами Кабінету Міністрів України «Про затвердження Концепції збереження біологічного різноманіття України» від 15 травня 1997 р., «Про затвердження Положення про Зелену книгу України» від 22 серпня 2002 р., «Про затвердження порядку ведення Зеленої книги України» від 29 січня 1997 р. тощо. Землі, зайняті під об'єктами особливої правової охорони, здебільшого належать до категорії земель природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, статус яких регулюється главою 7 Земельного кодексу України, до земель оздоровчого призначення (глава 8) або ж до земель рекреаційного призначення (глава 9 Земельного кодексу України). Інколи статус особливої державної охорони законодавством надається землям лісового чи водного фондів. А відповідно до Закону України «Про екологічну мережу України» всі ці землі віднесені до національної екомережі.

Зверніть увагу, що до системи територій та об'єктів особливої державної охорони включаються території (акваторії), на яких збереглися майже незмінені чи частково змінені природні ландшафти. Вони охороняються як національне надбання й одночасно як складова світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

2.7.3. Правовий режим використання та охорони природно-заповідного фонду України

Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду – це сукупність науково обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання і відтворення їх природних комплексів.

Порядок створення й оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду встановлюється Законом України «Про природно-заповідний фонд України».

Зверніть увагу, що законодавством України природно-заповідний фонд охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання. Україна розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

Завданням законодавства України про природно-заповідний фонд України є регулювання суспільних відносин щодо організації, охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, відтворення їх природних комплексів, управління у цій галузі *(ст. 1 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»)*.

Природно-заповідний фонд становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища (дод. Д-1).

До природно-заповідного фонду України належать (дод. Д-1):

– ***природні території та об'єкти*** – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища;

– ***штучно створені об'єкти*** – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, пам'ятки природи, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Природні заповідники – це природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для цієї ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, підтримання природних спонтанних процесів і явищ, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами повністю вилучаються з господарського використання і надаються заповідникам у порядку, встановленому Законом України «Про природно-заповідний фонд України» та іншими актами законодавства України.

Основними завданнями природних заповідників є збереження природних комплексів та об'єктів на їх території, проведення наукових досліджень і спостережень за станом навколишнього природного середовища, розробка на їх основі природоохоронних рекомендацій, поширення екологічних знань, сприяння у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та заповідної справи.

На природні заповідники покладається також координація і проведення наукових досліджень на територіях заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ у регіоні.

На території природних заповідників забороняється будь-яка господарська та інша діяльність, що суперечить цільовому призначенню заповідника, порушує природний розвиток процесів та явищ або створює загрозу шкідливого впливу на його природні комплекси та об'єкти (дод. Е-1).

Для збереження і відтворення корінних природних комплексів, проведення науково-дослідних робіт та виконання інших завдань у природному заповіднику, відповідно до проєкту організації його території та охорони природних комплексів, допускається (дод. Ж-1).

Біосферні заповідники (рис. 2.5). Біосферні заповідники включаються в установленому порядку до Всесвітньої мережі біосферних резерватів у рамках програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» та набувають міжнародного статусу.

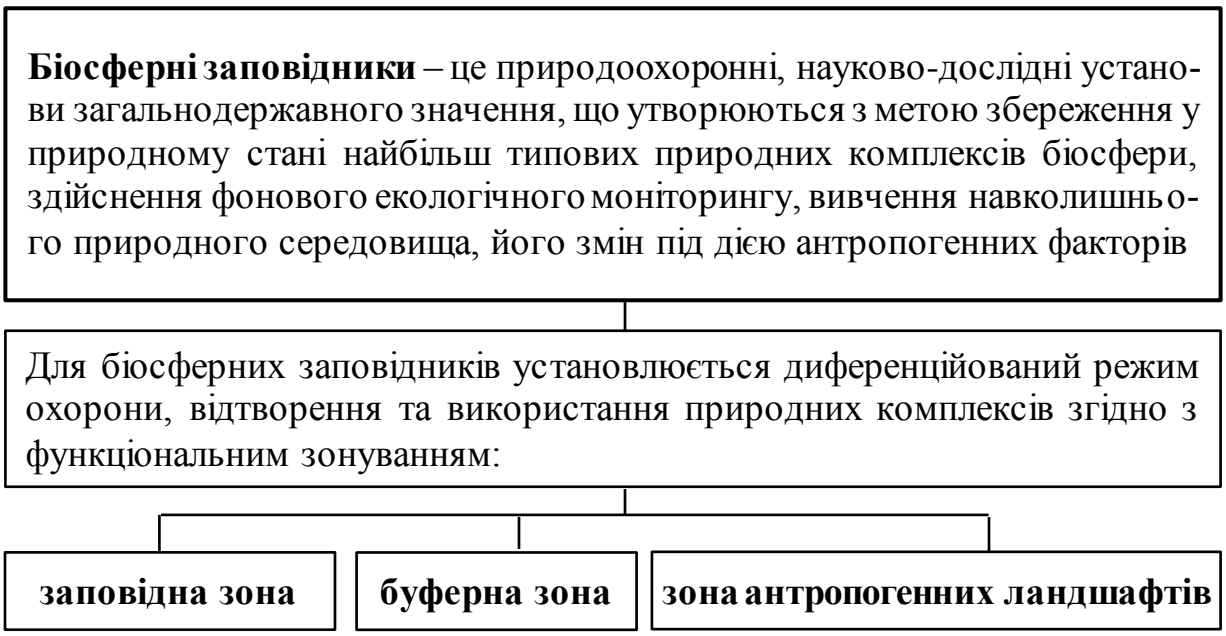

Рис. 2.5. Поняття біосферних заповідників та особливості їх правового режиму

Джерело: сформовано на основі [36].

Для біосферних заповідників установлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням:

– *заповідна зона* – включає території, призначені для збереження і відновлення найбільш цінних природних та мінімально порушених антропогенними факторами природних комплексів, генофонду рослинного і тваринного світу; її режим визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників;

– *буферна зона* – включає території, виділені з метою запобігання негативного впливу на заповідну зону господарської діяльності на прилеглих територіях; її режим визначається відповідно до вимог, встановлених для охоронних зон природних заповідників;

– *зона антропогенних ландшафтів* – включає території традиційного землекористування, лісокористування, водокористування, місць поселення, рекреації та інших видів господарської діяльності; в ній забороняється мисливство.

У межах території біосферних заповідників можуть виділятися зони регульованого заповідного режиму, до складу яких включаються регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища з додержанням вимог щодо їх охорони, встановлених Законом України «Про природно-заповідний фонд України».

Зонування території біосферних заповідників проводиться відповідно до проєкту організації території біосферного заповідника та охорони його природних комплексів.

У проєкті організації території біосферного заповідника та охорони його природних комплексів визначаються й обґрунтовуються заходи щодо провадження природоохоронної, науково-дослідної, рекреаційної, господарської діяльності відповідно до законодавства і міжнародних договорів.

Проєкти організації території біосферних заповідників та охорони їх природних комплексів розробляються спеціалізованими проєктними організаціями і затверджуються центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Забороняється проведення рубок головного користування та всіх видів поступових і суцільних рубок, вирубування дуплястих дерев, а також добування піску і гравію в річках та інших водоймах у заповідній зоні біосферних заповідників.

Зверніть увагу, що наукові дослідження, спостереження за станом навколишнього природного середовища та інша діяльність біосферних заповідників здійснюються з урахуванням міжнародних програм *(ст. 19 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»)*.

Національні природні парки є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення й ефективного використання природних комплексів та об’єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню й естетичну цінність.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами й об’єктами вилучаються з господарського використання і надаються національним природним паркам у порядку,

встановленому Законом України «Про природно-заповідний фонд України» та іншими актами законодавства України.

Зверніть увагу, що до складу територій національних природних парків можуть включатися ділянки землі та водного простору інших землевласників і землекористувачів.

На національні природні парки покладається виконання таких основних завдань (рис. 2.6):

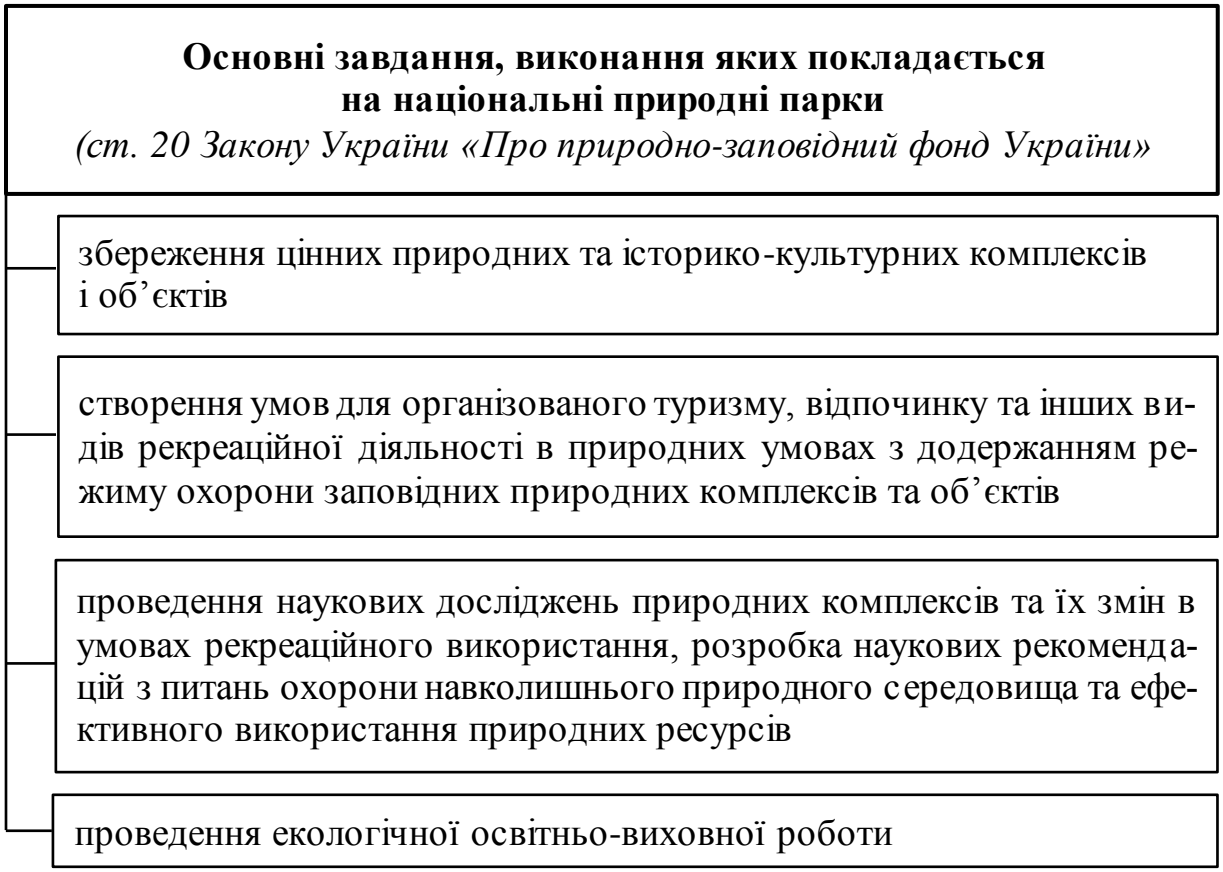

Рис. 2.6. Основні завдання, виконання яких покладається на національні природні парки

Джерело: сформовано на основі [36].

На території національних природних парків з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів і об'єктів, їх особливостей встановлюється диференційований режим щодо їх охорони, відтворення та використання згідно з функціональним зонуванням:

заповідна зона – призначена для охорони та відновлення найбільш цінних природних комплексів, режим якої визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників;

зона регульованої рекреації – в її межах проводяться короткостроковий відпочинок та оздоровлення населення, огляд особливо мальовничих і пам'ятних місць; у цій зоні дозволяється влаштування та відповідне обладнання туристських маршрутів і екологічних стежок; тут забороняються рубки лісу головного користування, промислове рибальство, мисливство, інша діяльність, яка може негативно вплинути на стан природних комплексів та об'єктів заповідної зони;

зона стаціонарної рекреації – призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку; тут забороняється будь-яка господарська діяльність, що не пов'язана з цільовим призначенням цієї функціональної зони або може шкідливо вплинути на стан природних комплексів та об'єктів заповідної зони і зони регульованої рекреації;

господарська зона – у її межах проводиться господарська діяльність, спрямована на виконання покладених на парк завдань, розміщуються населені пункти, об'єкти комунального призначення парку, а також землі інших землевласників та землекористувачів, включені до складу парку, на яких господарська й інша діяльність здійснюється з додержанням вимог та обмежень, встановлених для зон антропогенних ландшафтів біосферних заповідників.

Зверніть увагу, що на території зони регульованої рекреації, стаціонарної рекреації та господарської зони забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища та зниження рекреаційної цінності території національного природного парку.

Забороняється проведення рубок головного користування та всіх видів поступових і суцільних рубок, вирубування дуплястих дерев, а також добування піску і гравію в річках та інших водоймах у заповідній зоні національних природних парків.

Регіональні ландшафтні парки є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

Регіональні ландшафтні парки організовуються з вилученням або без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На регіональні ландшафтні парки покладається виконання таких завдань (рис. 2.7):

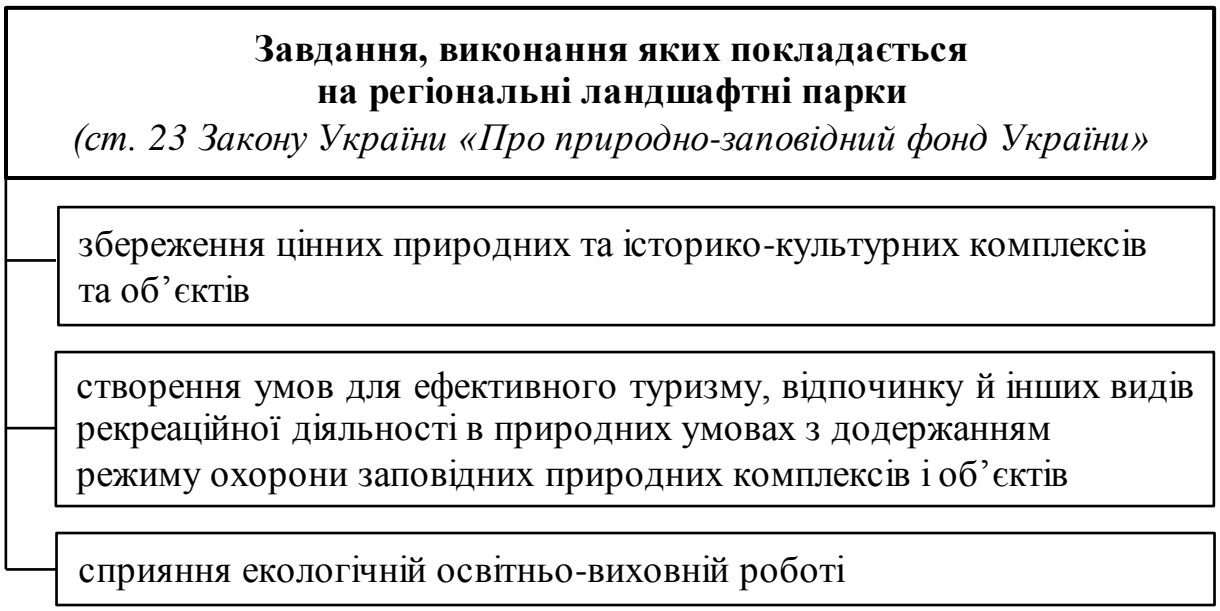

Рис. 2.7. Завдання, виконання яких покладається на регіональні ландшафтні парки

Джерело: сформовано на основі [36].

Заказники (рис. 2.8). Оголошення заказників провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На територіях заказників забороняються суцільні, прохідні, лісовідновні та поступові рубки, видалення захаращеності, а також полювання й інша діяльність, що суперечить цілям і завданням, передбаченим положенням про заказник.

Господарська, наукова та інша діяльність, що не суперечить цілям і завданням заказника, проводиться з додержанням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища.

Зверніть увагу, що власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заказником, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони і збереження.

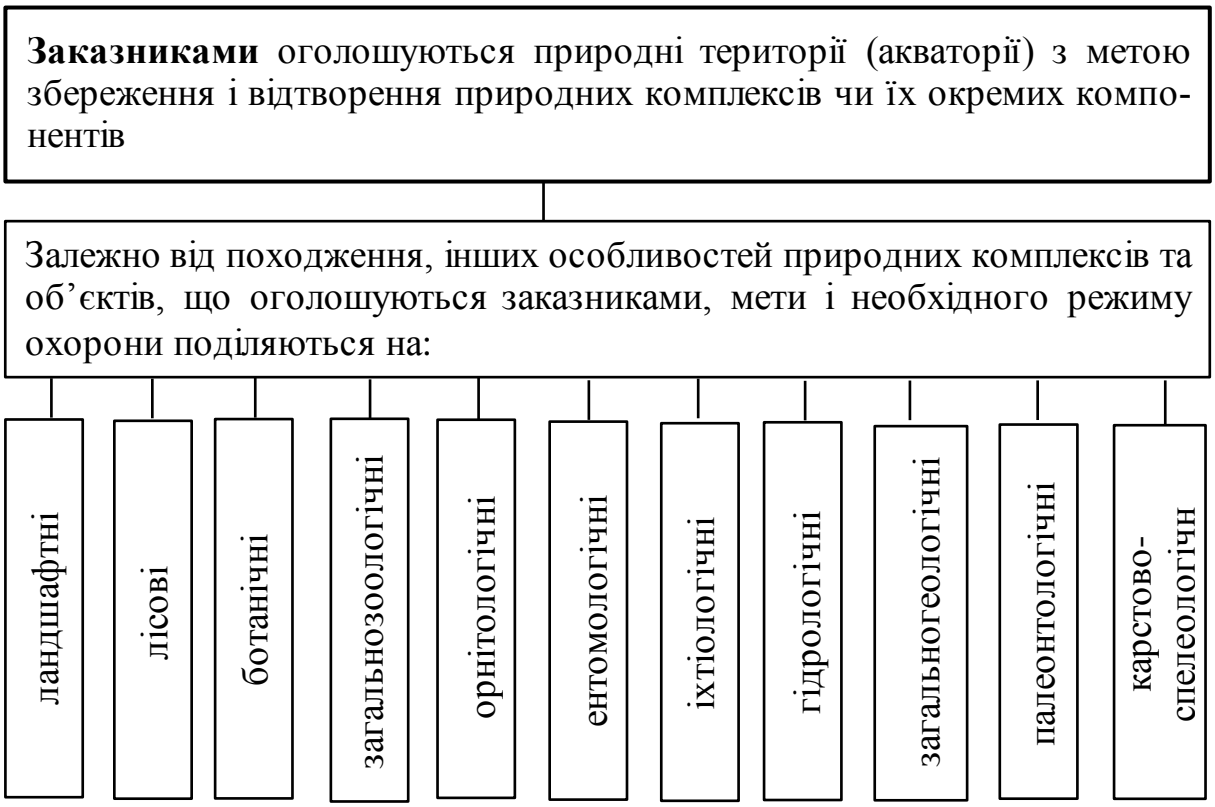

Рис. 2.8. Заказники

Джерело: сформовано на основі [36].

Пам'ятки природи (рис. 2.9). Оголошення пам'яток природи провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їхніх власників або користувачів.

Рис. 2.9. Пам'ятки природи

Джерело: сформовано на основі [36].

На території пам'яток природи забороняються суцільні, поступові, лісовідновні та прохідні рубки, видалення захаращеності, полювання та будь-яка інша діяльність, що загрожує збереженню або призводить до деградації чи зміни первісного їх стану.

Зверніть увагу, що пам'ятки природи можуть розташовуватися на території інших об'єктів природно-заповідного фонду.

На території пралісових пам'яток природи забороняються всі види рубок, зокрема санітарні, рубки формування й оздоровлення лісів і видалення захаращеності (крім догляду за лінійними об'єктами та вирубування окремих дерев під час гасіння пожежі), будівництво споруд, прокладання шляхів, лінійних та інших об'єктів транспорту і зв'язку, випасання худоби, промислова заготівля недеревинних лісових продуктів, проїзд транспортних засобів (крім доріг загального користування та транспортних засобів оперативних і спеціальних служб).

Навколо пралісових пам'яток природи установлюються охоронні зони завширшки не менше подвійної висоти деревостану пралісу, в яких забороняються будь-які суцільні, зокрема санітарні, а також поступові рубки.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених пам'ятками природи, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

Зверніть увагу, що визначення належності територій до пралісових пам'яток природи здійснюється за спеціальною методикою, яка розробляється і затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне й естетичне значення, з метою збереження їх у природному стані.

Оголошення заповідних урочищ провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На території заповідних урочищ забороняються всі види рубок, зокрема санітарні, рубки формування й оздоровлення лісів, видалення захаращеності та будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах, включених до їх складу, відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заповідними урочищами, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

Ботанічні сади створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої і світової флори шляхом створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної і освітньої роботи.

Ботанічні сади загальнодержавного значення є науково-дослідними природоохоронними установами.

Ботанічним садам місцевого значення у встановленому порядку може бути надано статус науково-дослідної установи.

На території ботанічних садів забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню колекцій флори.

У межах ботанічних садів для забезпечення необхідного режиму охорони та ефективного використання можуть бути виділені зони (рис. 2.10):

експозиційна – її відвідування дозволяється в порядку, що встановлюється адміністрацією ботанічного саду;

наукова – до складу зони входять колекції, експериментальні ділянки тощо, на відвідування її мають право лише співробітники ботанічного саду у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також спеціалісти інших установ з дозволу адміністрації саду;

заповідна – відвідування її забороняється, крім випадків, коли воно пов'язано з проведенням наукових спостережень;

адміністративно-господарська.

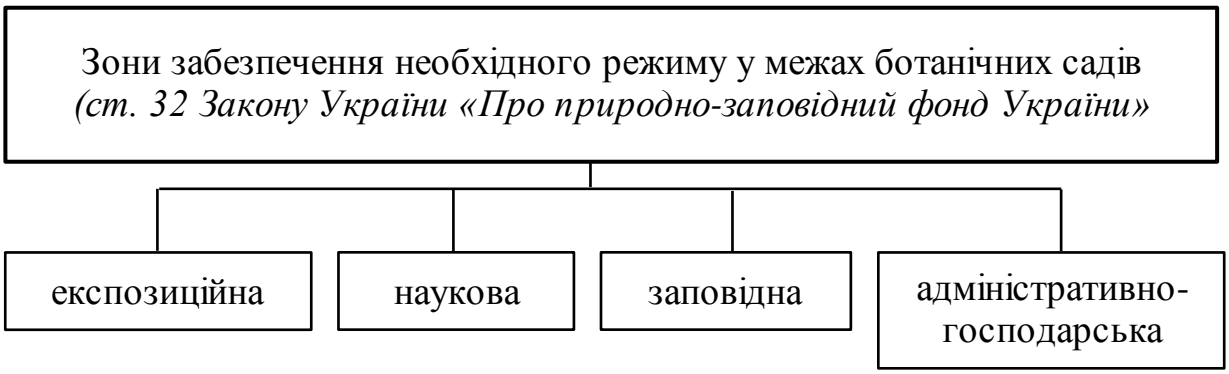

Рис. 2.10. Зони забезпечення необхідного режиму у межах ботанічних садів

Джерело: сформовано на основі [36].

Дендрологічні парки створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.

Дендрологічні парки загальнодержавного значення є науково-дослідними природоохоронними установами.

Дендрологічним паркам місцевого значення у встановленому порядку може бути надано статус науково-дослідної установи.

Земельні ділянки з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються дендрологічним паркам у порядку, встановленому Законом України «Про природно-заповідний фонд України» та іншими актами законодавства України.

На території дендрологічних парків забороняється діяльність, що не пов’язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню дендрологічних колекцій.

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі.

Зоологічні парки загальнодержавного значення є природоохоронними культурно-освітніми та науково-дослідними установами.

Земельні ділянки з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються зоологічним паркам у порядку, встановленому Законом України «Про природно-заповідний фонд України» та іншими актами законодавства України.

На території зоологічних парків забороняється діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню сприятливих умов для життя тварин цих парків.

На території зоологічних парків з метою забезпечення виконання поставлених перед ними завдань виділяють такі зони (рис. 2.11):

експозиційна – призначена для стаціонарного утримання тварин і використання їх у культурно-пізнавальних цілях;

наукова – у її межах проводиться науково-дослідна робота; відвідування зони дозволяється в порядку, що встановлюється адміністрацією парку;

рекреаційна – призначена для організації відпочинку та обслуговування відвідувачів парку;

господарська – зона, де розміщуються допоміжні господарські об'єкти.

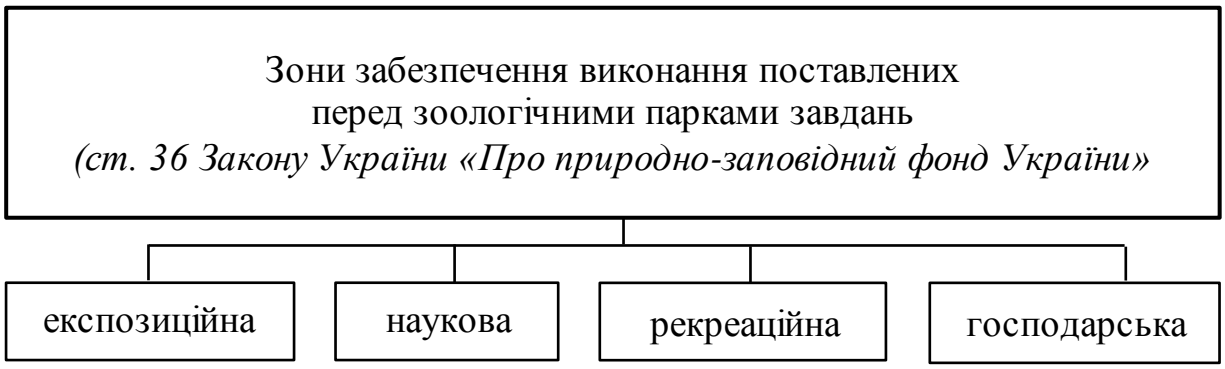

Рис. 2.11. Зони забезпечення виконання поставлених перед зоологічними парками завдань

Джерело: сформовано на основі [36].

Парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою охорони їх і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення є природоохоронними рекреаційними установами.

Оголошення парків-пам'яток садово-паркового мистецтва провадиться з вилученням у встановленому порядку або без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва можуть проводитися наукові дослідження.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує їх збереженню.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забезпечується проведення екскурсій та масовий відпочинок населення, здійснюється догляд за насадженнями, включаючи санітарні рубки, рубки реконструкції та догляду з підсадкою дерев і чагарників ідентичного видового складу, замість загиблих, вживаються заходи щодо запобігання самосіву, збереження композицій із дерев, чагарників і квітів, трав'яних газонів.

Зверніть увагу, що на території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва може проводитися зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

Правовий режим кожного із об'єктів природно-заповідного фонду, вимоги щодо їх зонування тощо визначаються розділом ІІІ (стст. 14–38) Закону України «Про природно-заповідний фонд України». Положення цього Закону деталізуються у положеннях про конкретні об'єкти природно-заповідного фонду та охоронних зобов'язаннях на них.

Встановлення особливого порядку оголошення територій об'єктами природно-заповідного фонду здійснюється відповідно до норм *(стст. 51–55 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»)*.

Території та об'єкти, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську, а також історико-культурну цінність, підлягають комплексній охороні, порядок здійснення якої

визначається положенням щодо кожної з таких територій чи об'єктів, яке, відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» та законодавства України про охорону пам'яток історії та культури, затверджується центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища та центральним органом виконавчої влади в галузі культури.

2.7.4. Правовий режим використання та охорони лікувально-оздоровчих, курортних та рекреаційних зон

Правовий режим – це сукупність правил, вимог з утворення, використання, управління, охорони курортних і лікувально-оздоровчих зон і курортів, спрямованих на їх ефективну експлуатацію.

Курортними і **лікувально-оздоровчими зонами** визнаються території, які мають виражені природні лікувальні фактори: мінеральні джерела, кліматичні та інші умови, сприятливі для лікування й оздоровлення людей *(ст. 62 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»)*.

Лікувально-оздоровчі зони – це території, які мають виражені природні лікувальні, оздоровчі ресурси і фактори, сприятливі для поновлення і зміцнення здоров'я людей.

До природних лікувальних ресурсів, відповідно до ст. 6 Закону України «Про курорти», належать:

– мінеральні і термальні води;

– лікувальні грязі та озокерит;

– ропа лиманів та озер;

– морська вода;

– природні об'єкти і комплекси зі сприятливими для лікування кліматичними умовами, які придатні для використання з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань.

Курортна справа – це сукупність усіх видів науково-практичної та господарської діяльності, спрямованих на організацію та забезпечення лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань з використанням природних лікувальних ресурсів (*ст. 1 Закону України «Про курорти»)*.

Відповідно до ч. 2 ст. 48 Земельного кодексу України на територіях лікувально-оздоровчих місцевостей і курортів встановлюються округи і зони санітарної (гірничо-санітарної) охорони. З огляду на вказані норми закону до складу земель оздоровчого призначення входять лікувально-оздоровчі місцевості та курорти. Такий склад земель оздоровчого призначення та його поділ на категорії закріплений і в Законі України «Про курорти».

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про курорти» **лікувально-оздоровча місцевість** є природною територією, що має мінеральні та термальні води, лікувальні грязі, озокерит, ропу лиманів та озер, кліматичні й інші природні умови, сприятливі для лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань.

Курорт – це освоєна природна територія на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси, необхідні для їх експлуатації будівлі та споруди з об'єктами інфраструктури, використовується з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань та для рекреації і підлягає особливій охороні *(ст. 1 Закону України «Про курорти»)*.

Правовий режим курортів визначено Законом України від 5 жовтня 2000 р. «Про курорти». Завданнями цього Закону є регулювання суспільних відносин у сфері організації і розвитку курортів, виявлення та обліку природних лікувальних ресурсів, забезпечення їх раціонального видобутку, використання й охорони з метою створення сприятливих умов для лікування, профілактики захворювань та відпочинку.

Стаття 4 Закону України «Про курорти» розрізняє курорти *державного* і *місцевого значення* (рис. 2.12).

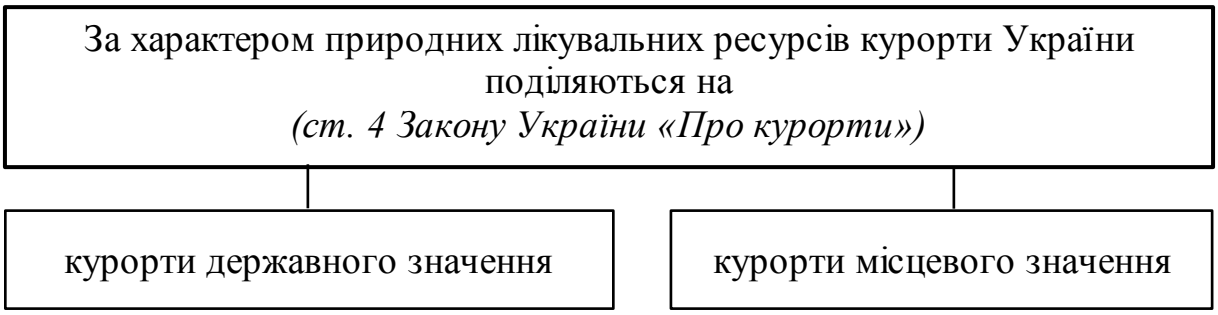

Рис. 2.12. Поділ курортів України за характером природних лікувальних ресурсів

Джерело: сформовано на основі [25].

До ***курортів державного значення*** належать природні території, що мають особливо цінні та унікальні природні лікувальні ресурси (ті, що рідко (нечасто) зустрічаються на території України, мають обмежене поширення або невеликі запаси у родовищах та є особливо сприятливими й ефективними для використання з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань).

До ***курортів місцевого значення*** належать природні території, що мають загальнопоширені природні лікувальні ресурси (які зустрічаються в різних регіонах України, мають значні запаси та придатні для використання з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань).

Зверніть увагу, що лікувально-оздоровчими зонами мали б визнаватися природні території, що мають явні лікувально-оздоровчі властивості та природні лікувальні ресурси. Вони повинні виявлятись, обліковуватись, братись під особливу охорону. Як зазначається в літературі, лікувально-оздоровча місцевість також має природні ресурси, але, на відміну від курортної, у неї не завжди є необхідна для організації лікування та оздоровлення людей інфраструктура і, відповідно, юридичний статус курорту. Саме ***лікувально-оздоровчі місцевості*** треба розглядати як резервні території, на яких у майбутньому можливе створення курортів.

Спільною ознакою лікувально-оздоровчої місцевості та курортів є наявність на них природних лікувальних ресурсів, що офіційно визнані придатними для лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань.

Відмінність між лікувально-оздоровчою місцевістю та курортами полягає у ступені їх освоєння для використання за цільовим призначенням. На землях курортів побудовані необхідні для їх експлуатації будівлі та споруди з об'єктами інфраструктури, що використовуються з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань і для рекреації.

Юридичними ознаками лікувально-оздоровчих, курортних і рекреаційних зон виступають:

– підтверджена у встановленому порядку наявність природних лікувальних ресурсів або лікувальних оздоровчих ресурсів, придатних для використання з метою поновлення та зміцнення здоров'я людей;

– наявність відповідних висновків щодо можливості використання таких територій для лікування, оздоровлення, відпочинку, зокрема для організації господарської діяльності;

– прийняття відповідними органами рішення про оголошення цих територій та встановлення їх меж, розмірів, видів;

– визначення порядку господарювання, проживання і природокористування для забезпечення охорони зазначених зон, захисту їх від забруднення і передчасного виснаження.

Для правового режиму курортних, лікувально-оздоровчих зон та курортів характерне:

– наявність загального і спеціального правового регулювання режиму використання й охорони;

– спрямованість їх використання виключно на лікувальні та оздоровчі цілі;

– заборона в межах таких територій будь-якої діяльності, що суперечить їх цільовому призначенню або може негативно впливати на природні лікувальні ресурси і фактори;

– обмеження права користування такими територіями;

– встановлення додаткових обов'язків користувачів (зокрема орендарів);

– наявність спеціального порядку утворення курортних, лікувально-оздоровчих зон, курортів;

– загальнодержавний характер власності на такі території, які становлять основну частину земель оздоровчого призначення;

– встановлення спеціальної плати за користування територіями курортних і лікувально-оздоровчих зон.

Метою санітарної охорони курортів є збереження природних властивостей наявних лікувальних ресурсів, запобігання забрудненню, пошкодженню та передчасному виснаженню цих ресурсів. З цією метою в межах курорту встановлюється округ санітарної (гірничо-санітарної) охорони (рис. 2.13).

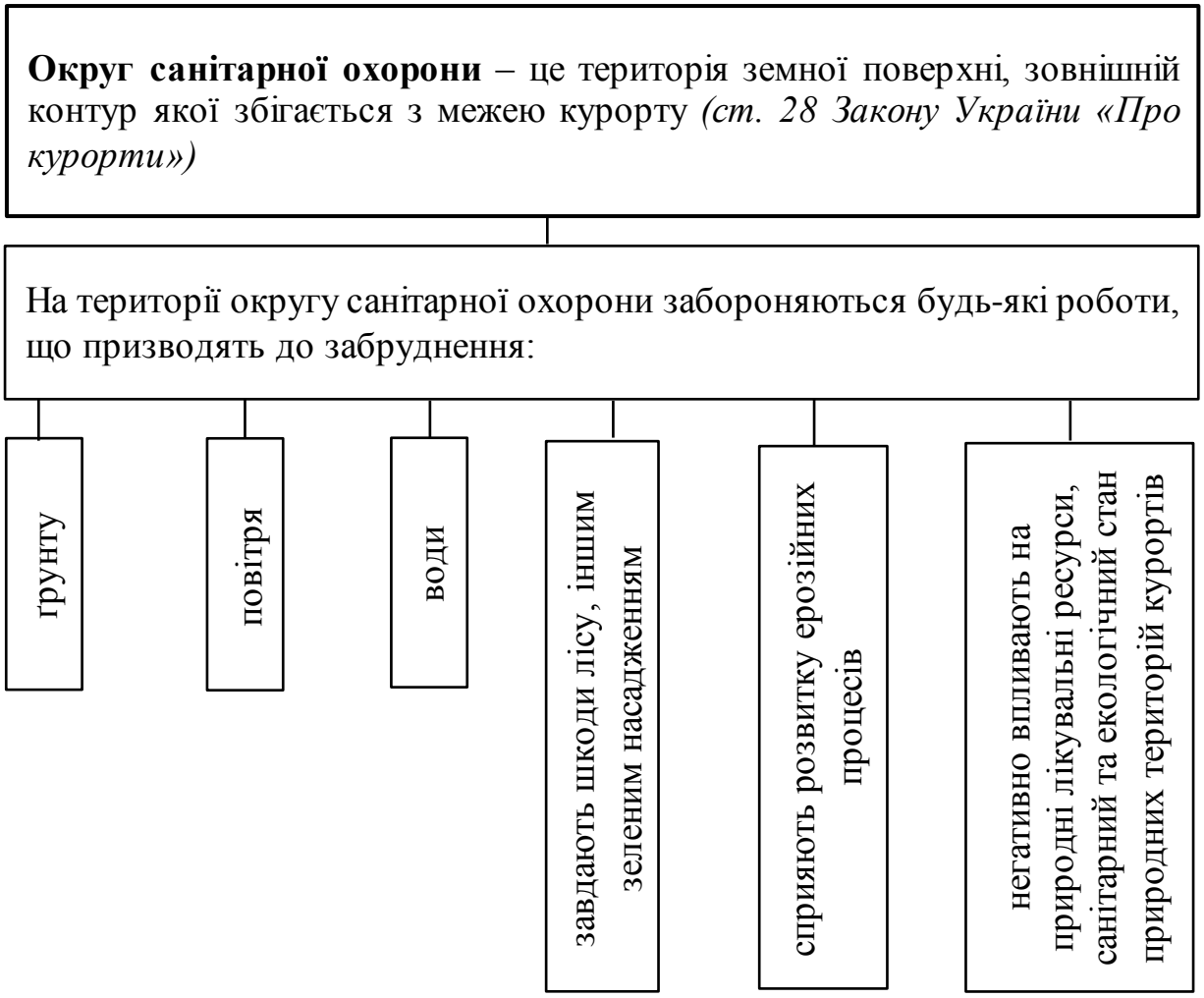

Рис. 2.13. Поняття округу санітарної охорони
Джерело: сформовано на основі [25].

Для курортів, які використовують родовища корисних копалин, що належать до природних лікувальних ресурсів (підземні мінеральні води, лікувальні грязі тощо), встановлюються округи гірничо-санітарної охорони.

Зверніть увагу, що у разі використання пов'язаних між собою родовищ мінеральних вод, суміжних пляжів та інших природних лікувальних ресурсів декількома курортами для них може встановлюватись єдиний округ санітарної охорони.

Округ санітарної охорони поділяється на три зони (рис. 2.14):

– перша зона – суворого режиму;

– друга зона – обмежень;

– третя зона – спостережень.

Рис. 2.14. Зони округу санітарної охорони

Джерело: сформовано на основі [25].

Перша зона (зона суворого режиму) *охоплює:* місця виходу на поверхню мінеральних вод, території, на яких розташовані родовища лікувальних грязей, мінеральні озера, лимани, вода яких використовується для лікування, пляжі, а також прибережну смугу моря і прилеглу до пляжів територію шириною не менш ніж 100 метрів *(ст. 31 Закону України «Про курорти»*).

На території першої зони (зони суворого режиму) забороняється (дод. И-1).

На території першої зони (зони суворого режиму) дозволяється провадити діяльність, пов'язану з використанням природних лікувальних факторів, на підставі науково обґрунтованих висновків і результатів державної санітарно-гігієнічної експертизи та оцінки впливу на довкілля виконувати берегоукріплювальні, протизсувні, протиобвальні, протикарстові та протиерозійні роботи, будувати хвилерізи, буни й інші гідротехнічні споруди, а також влаштовувати причали.

Друга зона (зона обмежень) *охоплює:* територію, з якої відбувається стік поверхневих і ґрунтових вод до місця виходу на поверхню мінеральних вод або до родовища лікувальних грязей, до мінеральних озер та лиманів, місць неглибокої циркуляції мінеральних та прісних вод, які формують мінеральні джерела;

природні та штучні сховища мінеральних вод і лікувальних грязей; територію, на якій розміщені санаторно-курортні заклади та заклади відпочинку і яка призначена для будівництва таких закладів; парки, ліси та інші зелені насадження, використання яких без дотримання вимог природоохоронного законодавства та правил, передбачених для округу санітарної охорони курорту, може призвести до погіршення природних і лікувальних факторів курорту *(ст. 32 Закону України «Про курорти»)*.

На території другої зони (зони обмежень) забороняється (дод. К-1).

Усі багатоквартирні будинки в межах другої зони (зони обмежень) повинні мати водопровід та каналізацію. Туалети у приватних будинках в обов'язковому порядку мають бути обладнані водонепроникними вигребами. Території тваринницьких ферм асфальтуються і з периметром огороджуються та обладнуються водовідвідними канавами з водонепроникними відстійниками для поверхневих вод. При в'їзді на територію ферм споруджуються капітальні санпропускники з дезінфекційними бар'єрами.

Зверніть увагу, що у разі масового поширення небезпечних та карантинних шкідників і хвороб рослин у парках, лісах та інших зелених насадженнях за погодженням з державною санітарно-епідеміологічною службою дозволяється використання нетоксичних для людини і таких, що швидко розкладаються в навколишньому природному середовищі, пестицидів.

Третя зона (зона спостережень) *охоплює*: всю сферу формування і споживання гідромінеральних ресурсів, лісові насадження навколо курорту, а також території, господарське використання яких без дотримання встановлених для округу санітарної охорони курорту правил може несприятливо впливати на гідрогеологічний режим родовищ мінеральних вод і лікувальних грязей, ландшафтно-кліматичні умови курорту, на його природні та лікувальні фактори *(ст. 33 Закону України «Про курорти»)*.

На території третьої зони (спостережень) забороняється:

– будівництво підприємств, установ і організацій, діяльність яких може негативно впливати на ландшафтно-кліматичні умови, стан повітря, ґрунту та вод курорту;

– спуск на рельєф неочищених промислових та побутових стічних вод, проведення вирубок зелених насаджень (крім санітарних рубок).

Третя зона (спостережень) є водночас межею округу санітарної охорони курорту і на її території дозволяється проведення видів робіт, які не впливатимуть негативно на лікувальні та природні фактори курорту, не погіршуватимуть його ландшафтно-кліматичних, екологічних і санітарно-гігієнічних умов.

За порушення режиму лікувально-оздоровчих та курортних зон традиційно може бути застосована кримінальна, адміністративна, дисциплінарна та цивільно-правова відповідальність.

Зверніть увагу, що законодавство не містить спеціальних норм, які б передбачали, власне, відповідальність за порушення режиму цих зон, що є значним недоліком, і відповідно, залежно від виду порушення, відповідальність застосовується як за лісо-, водо-, надро- та інші порушення.

Рекреаційними зонами є ділянки суші і водного простору, призначені для організованого масового відпочинку населення і туризму *(ст. 63 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»)*.

Зауважимо, що **правовий режим рекреаційних зон** визначається органами місцевого самоврядування.

Рекреаційні ресурси – це об'єкти, явища і процеси природного та антропогенного походження, що використовуються або можуть бути використані для розвитку рекреації і туризму.

Рекреація – це система заходів, пов'язана з використанням вільного часу людей для їх оздоровчої, культурно-ознайомчої і спортивної діяльності на спеціалізованих територіях, які розташовані поза їх постійним помешканням.

Приблизний перелік видів рекреаційних зон наводиться у ст. 51 Земельного кодексу України: зелені зони і зелені насадження населених пунктів, навчально-туристичні й екологічні стежки, марковані траси, території будинків відпочинку, пансіонатів, об'єктів фізичної культури й спорту, туристичних баз, кемпінгів, яхт-клубів, стаціонарних і наметових туристсько-оздоровчих таборів, будинків рибалок і мисливців, дитячих туристичних

станцій, дитячих і спортивних таборів, інших аналогічних об'єктів, а також дачних ділянок та інших об'єктів стаціонарної рекреації.

Площа розроблених та потенційних рекреаційних зон в Україні сягає 12,8 % території країни і розподіляється згідно з унікальними природними особливостями семи рекреаційних регіонів. **Під час визначення цих регіонів враховувались такі фактори:**

– геополітичне положення;
– наявність природно-рекреаційних ресурсів;
– наявність і стан туристично-рекреаційної інфраструктури;
– попит та пропозиція на рекреаційну послугу і туризм;
– туристично-рекреаційна стратегія регіону.

В Україні переважну частину ресурсного потенціалу становлять: ландшафти лісові, приморські та гірські, ресурси мінеральних вод і лікувальних грязей, національні природні та регіональні ландшафтні парки, біосферні заповідники, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва та інші, пам'ятки архітектури та містобудування, історико-архітектурні заповідники тощо.

2.7.5. Правовий режим інших складових екологічної мережі

Структурні елементи екологічної мережі, визначені в Законі України «Про екологічну мережу України», більш точно відповідають базовим елементам Всеєвропейської екологічної мережі і збігаються по кількості.

Структурні елементи екомережі – території екомережі, що відрізняються за своїми функціями.

До структурних елементів екомережі належать *(ст. 3 Закону України «Про екологічну мережу України»)*: ключові, сполучні, буферні та відновлювані території.

Ключові території забезпечують збереження найбільш цінних і типових для цього регіону компонентів ландшафтного та біорізноманіття.

Сполучні території (екокоридори) поєднують між собою ключові території, забезпечують міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу.

Зверніть увагу, що сполучні території виділяються у разі відсутності територіального поєднання складових екологічної мережі за рахунок територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що особливо охороняються, з метою забезпечення цілісності екологічної мережі. ***Сполучні території*** можуть бути *суцільними* чи *переривчастими*. Переривчастість сполучних територій не повинна створювати непереборних перешкод для вільної міграції диких тварин та спричиняти інші негативні екологічні наслідки.

Буферні території забезпечують захист ключових та сполучних територій від зовнішніх впливів.

Відновлювані території забезпечують формування просторової цілісності екомережі, для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану.

Природні регіони, природні коридори та буферні зони у своїй безперервній єдності утворюють мережу, яка об'єднує ділянки природних ландшафтів у територіально цілісну систему. З огляду на функції, площу, видовий склад рослинного і тваринного світу в національній екологічній мережі виділяються елементи міжнародного, загальнодержавного та місцевого значення.

Природний регіон – природно-територіальне утворення значної площі, суцільність якого визначається характерними для нього фітоландшафтними, фізико-географічними, адміністративними та іншими ознаками, що характеризуються типовими й унікальними природними комплексами, різноманітним рослинним і тваринним світом, і яке виконує регіональну екостабілізуючу роль *(ст. 1 Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки»)*.

Природні регіони формуються на територіях, що мають у своєму складі об'єкти природно-заповідного фонду, відсоток яких значно перевищує аналогічний у цілому по країні, а також інші території, що відповідають умовам, визначеним національним

природоохоронним законодавством або міжнародними нормативно-правовими актами (конвенціями, угодами, договорами тощо) і забезпечують збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, особливо ті, що включають середовища існування рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин і тварин *(ст. 4 Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки»)*.

Природний коридор – природна або приведена до природного стану ділянка землі чи водної поверхні, яка на різних рівнях організації екологічної мережі забезпечує для природного середовища умови безперервності, системної єдності та функції біокомунікації *(ст. 1 Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки»)*.

Природні коридори формуються ділянками природних ландшафтів витягнутої конфігурації, різної ширини, протяжності, форми і з'єднують між собою природні регіони. Вони мають забезпечувати відповідні умови збереження видів дикої фауни та флори *(ст. 4 Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки»)*.

Природні коридори – території витягнутої форми, що пов'язують між собою природні регіони і складені відносно мало порушеними господарською діяльністю ландшафтами.

Зверніть увагу, що основу екологічної мережі створюють природні заповідники, заповідні зони біосферних заповідників та національних природних парків, інші значні за площею території, що особливо охороняються і в межах яких збереглися найбільш цінні природні комплекси у найменш порушеному антропогенними факторами стані. Їх називають «ключовими районами» або «ядрами» екологічної мережі. У разі якщо ключові райони (ядра) екологічної мережі не є суміжними, вони поєднуються в єдину територіальну систему ***природними коридорами***, які формуються за рахунок територій та об'єктів природно-заповідного фонду й інших територій, що особливо охороняються, а також відновлюваних буферних та сполучних територій екологічної мережі.

Буферна зона – місцевість з природним або частково зміненим станом ландшафту, що оточує найбільш цінні ділянки екологічної мережі та захищає їх від зовнішніх негативних факторів природного походження або спричинених діяльністю людини *(ст. 1 Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки»)*.

Буферні зони – території з відносно мало порушеними природними комплексами, що створюються для захисту природних регіонів та коридорів.

Буферні зони створюються для захисту природних регіонів і природних коридорів від негативної дії зовнішніх чинників, забезпечення дотримання в їх межах більш сприятливих умов для розвитку і самовідновлення та оптимізації форм господарювання з метою збереження існуючих і відтворення втрачених природних цінностей *(ст. 4 Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки»)*.

Буферні території виділяються навколо цінних природних комплексів та природних об'єктів у разі їх відсутності з метою попередження негативного впливу на них господарської діяльності, яка ведеться на суміжних територіях.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «екомережа».
2. Що входить до складових структурних елементів екомережі?
3. Що належить до природно-заповідного фонду України відповідно до законодавства?
4. За якими відповідними юридичними фактами та етапами відбувається створення об'єктів і територій природно-заповідного фонду?
5. Які існують види курортів відповідно до законодавства?
6. Перерахуйте юридичні ознаки курортних та лікувально-оздоровчих зон.

7. Вкажіть особливості правового режиму лікувально-оздоровчих і курортних зон.

8. Порівняйте правовий режим зон округу санітарної охорони курорту і визначте, які види діяльності заборонено здійснювати в кожній із зон.

9. У межах яких територій можуть бути розміщені зони рекреаційного призначення?

10. Яка специфіка відповідальності за порушення правового режиму природно-заповідного фонду України?

Тести для самоконтролю

1. Розрізняють такі види структурних елементів екомережі:

а) ключові;

б) сполучні;

в) буферні та відновлювальні території;

г) усі відповіді правильні.

2. Буферні території – це:

а) місцевості, що поєднають між собою ключові території;

б) місцевості з природним або частково зміненим станом ландшафту, що оточують найбільш цінні ділянки екомережі;

в) території, для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану;

г) території у складі екомережі мають стати територіями та об'єктами, віднесеними законодавством України до категорії природних територій та об'єктів особливої державної охорони.

3. До об'єктів екомережі відносять території та об'єкти:

а) природно-заповідного фонду;

б) водного фонду;

в) лісогосподарського призначення, сільськогосподарські угіддя екстенсивного використання;

г) усі відповіді правильні.

4. До природно-заповідного фонду України належать:

а) природні заповідники, біосферні заповідники;

б) національні природні парки, регіональні ландшафтні парки;

в) ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки;

г) усі відповіді правильні.

5. Рекреаційні зони – це:

а) освоєна природна територія на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси;

б) території (акваторії), призначені для організації відпочинку населення, туризму та для проведення спортивних заходів;

в) природні території, що мають явні лікувально-оздоровчі властивості і природні лікувальні ресурси;

г) землі, що мають природні лікувальні властивості, які використовуються або можуть використовуватись для профілактики захворювань і лікування людей.

Завдання для самоконтролю

У межах другої зони санітарного поясу курорту «Східниця» приватним підприємцем було відкрито мийку автомашин. Представники громадської екологічної організації звернулися до суду з вимогою заборонити цю діяльність та притягти до юридичної відповідальності підприємця.

Дайте правову оцінку ситуації. Які особливості правової охорони територій курортів? Яка відповідальність передбачається за порушення законодавства про курорти?

ТЕМА 2.8
ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗОН НАДЗВИЧАЙНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ СИТУАЦІЙ

2.8.1. Поняття, ознаки і класифікація зон надзвичайних екологічних ситуацій.

2.8.2. Система заходів запобігання, реагування та ліквідації наслідків надзвичайних екологічних ситуацій.

2.8.1. Поняття, ознаки і класифікація зон надзвичайних екологічних ситуацій

Надзвичайна екологічна ситуація – це надзвичайна ситуація, при якій на окремій території сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави *(ч. 2 ст. 1 Закону України від 13.07.2000 «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» та ч. 2 ст. 65 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).*

Надзвичайна екологічна ситуація – виняткові, екстремальні обставини, які виникли внаслідок аварій, катастроф, стихійного лиха, що викликали різкі негативні зміни стану довкілля, створили загрозу життю, здоров'ю населення, вимагають здійснення комплексу надзвичайних заходів, спрямованих на захист населення, нормалізацію екологічної обстановки в порядку, визначеному законодавством про надзвичайний стан *(М. І. Врофеев)*.

Надзвичайна екологічна ситуація – це обставина, при якій відбулося порушення нормальних умов життя і діяльності людей внаслідок навмисних або ненавмисних факторів, спричинених аварією, катастрофою, стихійним лихом або іншими чинниками, які негативно вплинули (чи можуть вплинути) на навколишнє природне середовище та людей, які призвели (чи можуть призвести) до загибелі людей, тварин і рослин, завдали шкоди здоров'ю людей, значного матеріального збитку їх майну та стали причиною порушення нормального функціонування системи життєзабезпечення.

Зверніть увагу, що **надзвичайна екологічна ситуація** характеризується насамперед не за джерелом виникнення, а за наслідками, що настали *(незворотні негативні наслідки, які докорінно змінюють середовище існування людини або негативно впливають на людину та навколишнє природне середовище)*.

Надзвичайні екологічні ситуації в своєму розвитку проходять п'ять умовних етапів (рис. 2.15).

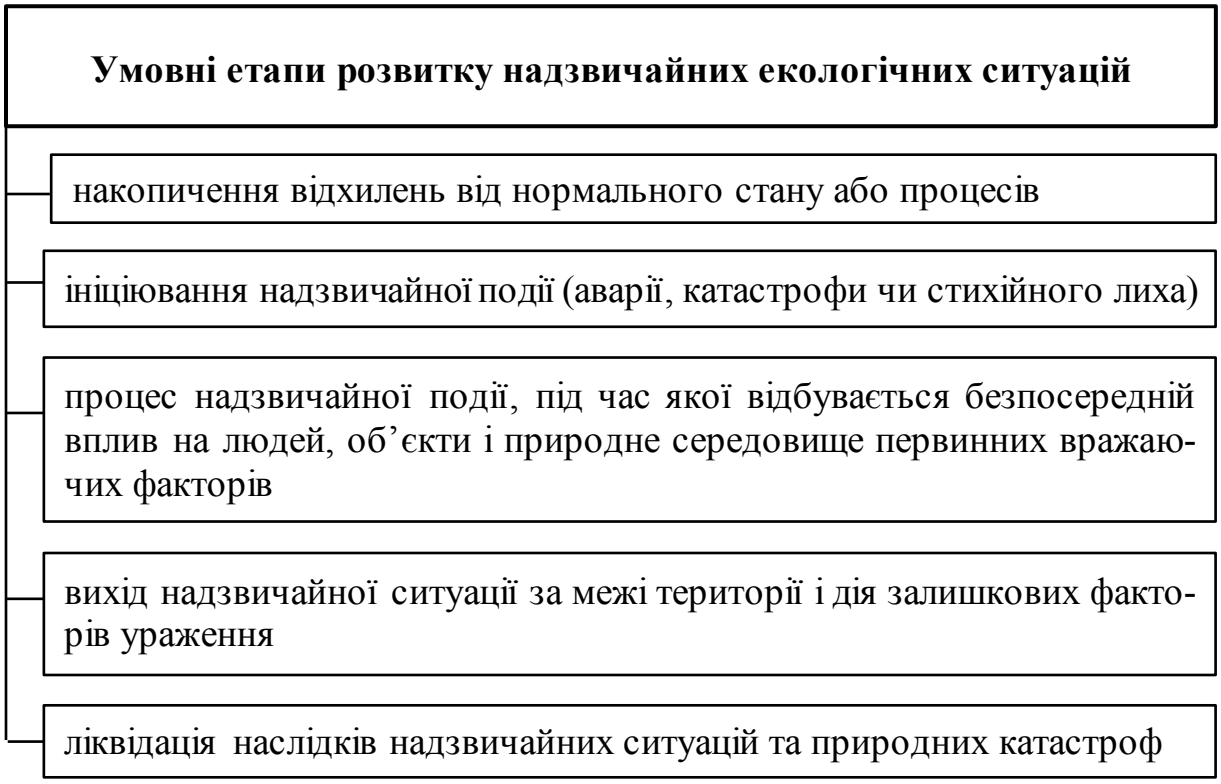

Рис. 2.15. Умовні етапи розвитку надзвичайних екологічних ситуацій

Джерело: URL: https://ppt-online.org/197742 (дата звернення: 13.05.2021).

Основні передумови виникнення небезпечних природних явищ, які можуть призвести до виникнення надзвичайних екологічних ситуацій (дод. Л-1).

Надзвичайні ситуації екологічного характеру – це екстремальні ситуації, пов'язані зі зміною стану суші, кризові ситуації, пов'язані зі зміною властивостей атмосфери, водного середовища.

Класифікація надзвичайних ситуацій екологічного характеру (рис. 2.16):

– зміна стану суші (ґрунтів, надр, ландшафтів) (дод. М-1);

– зміни складу і властивостей атмосфери (дод. Н-1);

– зміна стану гідросфери (дод. П-1);

– зміна стану біосфери (дод. Р-1).

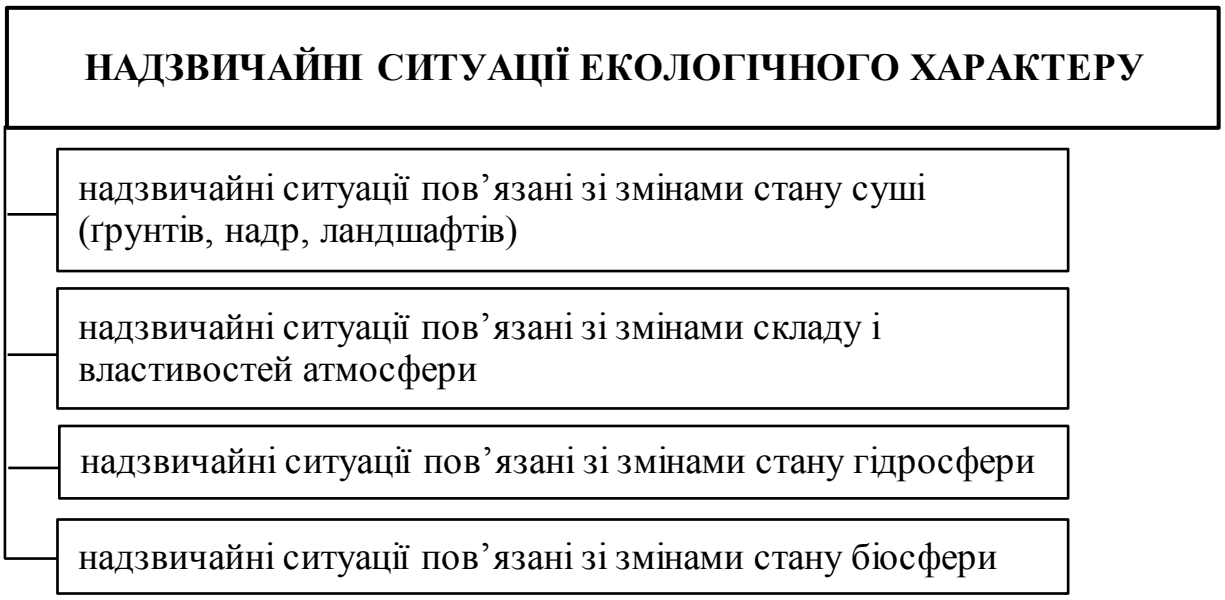

Рис. 2.16. Класифікація надзвичайних ситуацій екологічного характеру

Джерело: URL: ukrainereferat.org/uaref-3871-1.html (дата звернення: 13.05.2021).

Негативні зміни у навколишньому природному середовищі – це втрата, виснаження чи знищення окремих природних комплексів та ресурсів унаслідок надмірного забруднення навколишнього природного середовища, руйнівного впливу стихійних сил природи й інших факторів, що обмежують або виключають можливість життєдіяльності людини та провадження господарської діяльності в цих умовах *(ст. 1 Закону України від 13.07.2000 «Про зону надзвичайної екологічної ситуації»)*.

Зона надзвичайної екологічної ситуації – це окрема місцевість України, на якій виникла надзвичайна екологічна ситуація *(ст. 1 Закону України від 13.07.2000 «Про зону надзвичайної екологічної ситуації»)*.

Ознаки зон надзвичайних екологічних ситуацій:

– наявність шкоди навколишньому природному середовищу, зміна його якісного стану, порушення безпеки довкілля, зокрема значне перевищення встановлених екологічних нормативів;

– зміни довкілля, які зі свого боку зумовлюють негативні впливи на людину, її здоров'я, заподіяння чи реальну загрозу заподіяння шкоди людині;

– причиною таких наслідків є діяльність людини чи вплив стихійних сил природи;

– оголошення у встановленому порядку відповідної території зоною надзвичайної екологічної ситуації;

– встановлення особливого режиму щодо цієї території.

Класифікація зон надзвичайних екологічних ситуацій можлива на підставі різних критеріїв, зокрема:

за прикладом загальної класифікації надзвичайних ситуацій, залежно від причин походження подій, що можуть зумовити виникнення надзвичайних екологічних ситуацій, можна виділяти:

– надзвичайні екологічні ситуації техногенного характеру *(транспортні, виробничі аварії, пожежі тощо)*;

– надзвичайні екологічні ситуації природного характеру *(дія природних стихійних сил – землетруси, повені)*;

– надзвичайні екологічні ситуації соціально-політичного характеру *(терористичні акти)*;

– надзвичайні екологічні ситуації військового характеру;

за рівнями (ст. 7 Закону України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», постанова Кабінету Міністрів України від 24.03.2004 «Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їх рівнями»):

– надзвичайні екологічні ситуації державного рівня (критерії віднесення надзвичайної ситуації до цього рівня, визначені в п. 4 Порядку класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їх рівнями);

– надзвичайні екологічні ситуації регіонального рівня (п. 5 Порядку);

– надзвичайні екологічні ситуації місцевого рівня (п. 6 Порядку);

– надзвичайні екологічні ситуації об’єктового рівня (п. 7 Порядку).

Зверніть увагу, що у науковій літературі представлені й інші **класифікації надзвичайних екологічних ситуацій**, *а саме*:

залежно від ступеня небезпеки і складності екологічної ситуації та їх наслідків:

– *критична надзвичайна екологічна ситуація* (хронічно підвищений рівень забруднення довкілля, стійка підвищена антропогенна загрузка на середовище, загроза дефіциту прісної води, підвищений рівень захворюваності населення тощо);

– *гостро критична* (розвиток стійких процесів руйнування екосистем, багатократне підвищене забруднення довкілля, досягнення критичного рівня захворюваності населення, зростання смертності тощо);

– *кризова* (початок процесу руйнування екосистеми, глобальне забруднення навколишнього середовища, дефіцит прісної води, різке збільшення захворюваності і смертності та інше);

– *катастрофічна* (повне руйнування екосистем, глобальне стійке забруднення довкілля, відсутність питної води, загибель лісів і тваринного світу, високий рівень смертності і захворюваності населення);

за наслідками:

– незворотні;

– тривалі;

– тимчасові;

– суттєві.

2.8.2. Система заходів запобігання, реагування та ліквідації наслідків надзвичайних екологічних ситуацій

Окрема місцевість України оголошується зоною надзвичайної екологічної ситуації Президентом України за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України або за поданням Кабінету Міністрів України.

Указ Президента України про оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації затверджується Верховною Радою України впродовж двох днів з дня звернення Президента України.

Зауважимо, що дія правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації може бути достроково припинена Президентом України за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України або за поданням Кабінету Міністрів України у разі усунення обставин, що стали причиною оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації, виконання заходів, які необхідно було здійснити для нормалізації екологічного стану на території зони надзвичайної екологічної ситуації.

Підставами для оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації є:

– значне перевищення гранично-допустимих норм показників якості навколишнього природного середовища, визначених законодавством;

– виникнення реальної загрози життю та здоров'ю великої кількості людей або заподіяння значної матеріальної шкоди юридичним, фізичним особам чи навколишньому природному середовищу внаслідок надмірного забруднення навколишнього природного середовища, руйнівного впливу стихійних сил природи чи інших факторів;

– негативні зміни, що сталися в навколишньому природному середовищі на значній території і які неможливо усунути без застосування надзвичайних заходів з боку держави;

– негативні зміни, що сталися в навколишньому природному середовищі, які суттєво обмежують або виключають можливість проживання населення і провадження господарської діяльності на відповідній території;

– значне збільшення рівня захворюваності населення внаслідок негативних змін у навколишньому природному середовищі.

Правовий режим зони надзвичайної екологічної ситуації – це особливий правовий режим, який може тимчасово запроваджуватися в окремих місцевостях у разі виникнення надзвичайних екологічних ситуацій і спрямовується для попередження людських і матеріальних втрат, відвернення загрози життю і здоров'ю громадян, а також усунення негативних наслідків надзвичайної екологічної ситуації.

Система державно-правових заходів у системі відносин регулювання надзвичайних екологічних ситуацій охоплює три групи заходів:

– заходи запобігання виникненню надзвичайної екологічної ситуації;

– заходи реагування на надзвичайну екологічну ситуацію;

– заходи ліквідації наслідків надзвичайної екологічної ситуації.

Запобігання виникненню надзвичайних ситуацій – підготовка і реалізація комплексу правових, соціально-економічних, політичних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних та інших заходів, спрямованих на регулювання техногенної та природної безпеки, проведення оцінки рівнів ризику, завчасне реагування на загрозу виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру на основі даних моніторингу, експертизи, досліджень та прогнозів щодо можливого перебігу подій з метою недопущення їх переростання у надзвичайну ситуацію техногенного та природного характеру або пом'якшення її можливих наслідків *(ст. 1 Закону України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», п. 2 Положення про єдину державну систему запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 03.08.1998, п. 2.6 Порядку обслуговування об'єктів та окремих територій державними аварійно-рятувальними службами, затвердженого наказом МНС України від 17.11.2003).*

Запобігання виникненню надзвичайних екологічних ситуацій передбачає здійснення комплексу заходів стосовно об'єктів та діяльності, що можуть спричинити виникнення надзвичайної екологічної ситуації, є потенційно небезпечними. Основні вимоги до таких об'єктів пред'являються законами України «Про об'єкти підвищеної небезпеки», «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», а також спеціальним екологічним законодавством. *Зокрема,* **правовими засобами попередження виникнення надзвичайних екологічних ситуацій можна виділити**:

– визначення правових та організаційно-технічних вимог до проєктування, будівництва, введення в експлуатацію, а також

безпосередньої експлуатації промислових підприємств, інших об'єктів, матеріалів;

– реалізацію екологічної експертизи стосовно запроєктованої діяльності на предмет дотримання екологічних вимог і недопущення в майбутньому настання шкоди довкіллю та здоров'ю людей;

– ідентифікацію, облік та паспортизацію об'єктів підвищеної небезпеки (зокрема, екологічної), що передбачено ст. 9 Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» та ст. 25 Закону України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру»;

– декларацію безпеки об'єкта підвищеної небезпеки;

– розроблення і затвердження планів локалізації та ліквідації аварій;

– спостереження за станом потенційно небезпечних об'єктів, яке здійснюється в рамках моніторингу потенційно небезпечних об'єктів, Положення про який затверджене наказом МНС України від 06.11.2003;

– визначення і формування матеріальних та фінансових ресурсів для використання у випадках виникнення надзвичайних екологічних ситуацій;

– встановлення обов'язкового страхування відповідальності за спричинення шкоди під час експлуатації об'єкта підвищеної небезпеки;

– здійснення державного контролю та нагляду за діяльністю й об'єктами підвищеної небезпеки в загальному порядку, визначеному законодавством.

Реагування на надзвичайні ситуації – скоординовані дії підрозділів єдиної державної системи щодо реалізації планів локалізації та ліквідації аварії (катастрофи), уточнених в умовах конкретного виду та рівня надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру, з метою надання невідкладної допомоги потерпілим, усунення загрози життю та здоров'ю людей, а також рятувальникам у разі необхідності *(ст. 1 Закону України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», п. 2 Положення про єдину*

державну систему запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 03.08.1998).

Реагування на надзвичайну екологічну ситуацію передбачає насамперед належний механізм інформування й оповіщення, що, як закріплює ст. 8 Закону України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», є основним принципом та головним і невід'ємним елементом усієї системи заходів такого захисту. *Зокрема,* у випадку оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації відповідний Указ Президента України негайно доводиться до відома населення через засоби масової інформації та систему оповіщення цивільної оборони *(ст. 6 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації»)*. Інформацію в галузі захисту населення і територій від надзвичайних екологічних ситуацій складають відомості про прогнозовані і виникаючі надзвичайні ситуації, їх наслідки, відомості про радіаційну, хімічну, медико-біологічну, екологічну безпеку на відповідних територіях. Детальний порядок оповіщення врегульований постановою Кабінету Міністрів України від 15.02.1999 «Про затвердження Положення про організацію оповіщення і зв'язку у надзвичайних ситуаціях».

У випадку запровадження в межах зони надзвичайної екологічної ситуації правового режиму надзвичайного стану, відповідно до Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», можуть запроваджуватися, зокрема, такі заходи:

1. Встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду.

2. Обмеження руху транспортних засобів та проведення їх огляду з метою необхідної обробки, тимчасової затримки в разі виявлення можливого небезпечного їх впливу на життя і здоров'я людей або загрози погіршення екологічної ситуації.

3. Посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення.

4. Встановлення обмежень чи заборони на проведення масових заходів, зокрема у разі загострення епідеміологічної обстановки, крім заходів, заборона та проведення яких встановлюється судом.

5. Відселення людей з місць, небезпечних для їх проживання, з обов'язковим наданням їм жилих приміщень для постійного або тимчасового проживання.

6. Встановлення тимчасової заборони на будівництво нових і розширення діючих підприємств та інших об'єктів, діяльність яких не пов'язана з ліквідацією надзвичайної екологічної ситуації або із забезпеченням життєдіяльності населення.

7. Встановлення карантину та здійснення інших обов'язкових санітарно-протиепідемічних заходів.

8. Запровадження особливого порядку розподілення продуктів харчування і предметів першої необхідності серед населення.

9. Проведення мобілізації ресурсів підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, зміна режиму їх роботи та профілю виробничої діяльності в межах, необхідних для проведення аварійно-рятувальних та відновлювальних робіт.

10. Проведення необхідних робіт щодо надання допомоги тваринам у разі їх захворювання, загрози їх загибелі.

11. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності з обов'язковим наступним повним відшкодуванням їх вартості.

12. Виконання комплексу робіт щодо нормалізації екологічного стану на території зони надзвичайної екологічної ситуації.

13. Для виконання невідкладних аварійно-рятувальних та відновлювальних робіт у зоні надзвичайної екологічної ситуації можуть у разі необхідності залучатися в установленому законом порядку на добровільній основі працездатне населення, транспортні засоби громадян за умови обов'язкового забезпечення безпеки праці.

14. Забороняється залучати неповнолітніх, а також вагітних жінок до робіт, які можуть негативно вплинути на стан їхнього здоров'я.

15. У разі виникнення потреби в терміновому виконанні в зоні надзвичайної екологічної ситуації великих обсягів аварійно-рятувальних та відновлювальних робіт Президент України може прийняти рішення про залучення до виконання таких робіт військових частин Збройних сил України та інших утворених, відповідно до закону України, військових формувань.

Ліквідація надзвичайних ситуацій – проведення комплексу заходів, які охоплюють аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи, що здійснюються у разі виникнення надзвичайних ситуацій і спрямовані на припинення дії небезпечних факторів, рятування життя та збереження здоров'я людей, а також на локалізацію зон надзвичайних ситуацій *(ст. 1 Закону України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», ст. 1 Закону України «Про правові засади цивільного захисту», п. 2 Порядку фінансування робіт із запобігання і ліквідації надзвичайних ситуацій та їх наслідків, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 04.02.1999)*.

Завдання з ліквідації надзвичайних ситуацій та їх наслідків покладені насамперед на оперативно-рятувальні служби, статус яких визначений Законом України «Про аварійно-рятувальні служби». Зокрема, розділ IV Закону України «Про аварійно-рятувальні служби» встановлює порядок і систему дій відповідних служб з ліквідації надзвичайних ситуацій.

Для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій створюються:

на загальнодержавному рівні:

– *резервний фонд Кабінету Міністрів України* – для фінансування витрат, пов'язаних з ліквідацією надзвичайних ситуацій загальнодержавного рівня *(за рахунок видатків Державного бюджету України)*;

– *запаси матеріальних ресурсів* – для проведення першочергових робіт з ліквідації надзвичайних ситуацій *(за рахунок державного матеріального резерву, що створюється згідно із законодавством)*;

на регіональному рівні:

– *регіональний резерв фінансових ресурсів* – відповідно до законодавства;

на місцевому рівні:

– *місцевий резерв фінансових ресурсів* – відповідно до законодавства;

на об'єктовому рівні:

– *запаси матеріальних і фінансових ресурсів* – за рахунок власних коштів державних підприємств, установ та організацій.

Зверніть увагу, що обсяги матеріальних і фінансових ресурсів визначаються органом, що їх створює.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення надзвичайної екологічної ситуації.
2. Комплексне визначення зони надзвичайної екологічної ситуації на основі законодавчих понять, встановлених у Законі України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації».
3. Які правові норми забезпечують правовий режим зон надзвичайної екологічної ситуації?
4. Що являє собою єдина державна система управління щодо реагування на надзвичайні ситуації?
5. Що включає в себе захист населення і територій від надзвичайних ситуацій?
6. Які основні принципи регулювання правового режиму в зоні надзвичайної екологічної ситуації?
7. Які надзвичайні екологічні ситуації належать до надзвичайних ситуацій державного, регіонального, місцевого і об'єктового рівнів?
8. Які підстави оголошення певної території зоною надзвичайної екологічної ситуації?
9. Чим характеризується правовий режим зон надзвичайних екологічних ситуацій?
10. Загальна державна система запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру в Україні.

Тести для самоконтролю

1. Основним елементом надзвичайної екологічної ситуації є:

а) наявність загрози (вона повинна бути реальною, неминучою, потенційно небезпечною);

б) наслідки (негативні, необоротні, істотні, стійкі);

в) необхідність застосування додаткових (надзвичайних) заходів з боку держави щодо запобігання, захисту, ліквідації;

г) усі відповіді правильні.

2. До надзвичайної екологічної ситуації техногенного характеру належать:

а) аварії на комунальних системах життєзабезпечення;

б) пожежі лісові та торф'яні, масова загибель диких тварин;

в) геофізичні, геологічні, метеорологічні, агрометеорологічні, гідрологічні та інші небезпечні явища;

г) аварії з викидом (загрозою) викиду сильнодіючих отруйних речовин, наявність у довкіллі шкідливих речовин понад гранично-допустиму кількість тощо.

3. Залежно від місцезнаходження джерела виникнення надзвичайної екологічної ситуації поділяються на:

а) внутрішні;

б) аварія;

в) зовнішні;

г) катастрофа.

4. Залежно від обсягів заподіяних надзвичайною екологічною ситуацією наслідків, обсягів технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для ліквідації її наслідків, визначаються такі рівні:

а) державний;

б) регіональний та місцевий;

в) об'єктовий;

г) усі відповіді правильні.

5. За наслідками надзвичайні екологічні ситуації можна класифікувати на:

а) незворотні;

б) тривалі, суттєві;

в) довгострокові, тимчасові;

г) усі відповіді правильні.

Завдання для самоконтролю

Виявлений під час митного контролю вантаж з токсичними відходами було затримано. У ході перевірки з'ясовано, що вказаний небезпечний вантаж направлявся з Польщі транзитом через територію України до Румунії. Оскільки транскордонне перевезення небезпечних відходів здійснювалося без повідомлення України про таке транспортування, вказане перевезення було кваліфіковано як незаконний обіг та було прийнято рішення про повернення небезпечного вантажу експортером на свою територію.

Чи відповідає прийняте рішення національному законодавству та нормам міжнародного права? Наведіть визначення категорії «небезпечні відходи». Який порядок здійснення транскордонного перевезення небезпечних відходів?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Базовий

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

2. Водний кодекс України: Закон України від 06.06.1995 № 213/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1995. № 24. Ст. 189.

3. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27.

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР.* 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.

5. Кодекс України про надра: Закон України від 27.07.1994 № 132/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 36. Ст. 340.

6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25–26. Ст. 131.

7. Лісовий кодекс України: Закон України від 21.01.1994 (в ред. від 08.02.2006 № 3404). *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 21. Ст. 170.

8. Лісовий кодекс Української РСР від 13 грудня 1979 р. № 5432-IX. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1979. Дод. до № 52. Ст. 673.

9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356.

10. Віденська конвенція про охорону озонового шару від 22.03.1985 *Офіційний вісник України.* 2005. № 21. Ст. 1179.

11. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР.* 1990. № 31. Ст. 429.

12. Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів, від 02.02.1971. *Офіційний вісник України.* 2013. № 30. Ст. 1065.

13. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція): міжнародний документ ООН від 25 червня 1998 р. (ратифікована Законом України від 6 липня 1999 р. № 832-XIV). Верховна Рада України. *Офіційний вісник України*. 2010. № 33. Ст. 1191.

14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. (ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р.). Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 40. Ст. 263. URL: https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 02.09.2021).

15. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 05.06.1992. *Офіційний вісник України.* 2007. № 22. Ст. 932.

16. Про благоустрій населених пунктів: Закон України від 06.09.2005 № 2807-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 49. Ст. 517.

17. Про виключну (морську) економічну зону України: Закон України від 16 травня 1995 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 21. Ст. 152.

18. Про відходи: Закон України від 05.03.1998 № 187/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1998. № 36–37. Ст. 242.

19. Про власність: Закон України від 7 лютого 1991 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1991. № 20. Ст. 249.

20. Про екологічну мережу України: Закон України від 24.06.2004 № 1864-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 45. Ст. 502.

21. Про екологічний аудит: Закон України від 24.06.2004 № 1862-IV URL: https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/1862-15#Text (дата звернення: 02.09.2021).

22. Про економічну самостійність Української РСР: Закон України від 3 серпня 1990 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 34. Ст. 499.

23. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки: Закон України від 21 вересня 2000 р. *Відомості Верховної Ради України.* № 43. 2000. Ст. 47.

24. Про концесію: Закон України від 03.10.2019 № 155-IX. URL: https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/155-20#Text (дата звернення: 02.09.2021).

25. Про курорти: Закон України від 05.10.2000 № 2026-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 50. Ст. 435.

26. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 № 222-VIII. URL: https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text (дата звернення: 02.09.2021).

27. Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22.02.2000 № 1478-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 18. Ст. 132.

28. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998. *Відомості Верховної Ради України.* 1998. № 46–47. Ст. 280.

29. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010 № 2818-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2011. № 26. Ст. 218.

30. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.01.2019 № 2697-VIII. *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України.* 2019. № 16. Ст. 70.

31. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16.10.1992. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 48. Ст. 252.

32. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 39. Ст. 349.

33. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1268-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1991. № 41. Ст. 546.

34. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 № 2059-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2017. № 29. Ст. 315.

35. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 27.02.1991 № 791-XII. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 16. Ст. 198.

36. Про природно-заповідний фонд: Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 34. Ст. 502.

37. Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля: Закон України від 06.07.1999 № 832-XIV. URL: https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/832-14#Text (дата звернення: 02.09.2021).

38. Про ратифікацію Конвенції про охорону біологічного різноманіття: Закон України від 29.11.1994 № 257/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 49. Ст. 433.

39. Про ратифікацію Конвенції щодо співробітництва по охороні та сталому використанню ріки Дунай (Конвенція про охорону ріки Дунай): Закон України від 17.01.2002 № 2997-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 143.

40. Про ратифікацію Протоколу про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат: Закон України від 04.09.2009 № 1621-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2010. № 4. Ст. 17.

41. Про ратифікацію Протоколу про стале управління лісами до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат: Закон України від 16.19.2012 № 5432-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 43. Ст. 621.

42. Про ратифікацію Протоколу про сталий транспорт до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат: Закон України від 16.03.2016 № 1028-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 16. Ст. 165.

43. Про ратифікацію Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат: Закон України від 07.04.2004 № 1672-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 32. Ст. 383.

44. Про рослинний світ: Закон України від 09.04.1999 № 591-XIV. *Відомості Верховної Ради України.* 1999. № 22–23. Ст. 198.

45. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.1991 № 796-XII. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 16. Ст. 200.

46. Про тваринний світ: Закон України від 13.12.2001 № 2894-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 14. Ст. 97.

47. Про участь України в Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів: Закон України від 29.10.1996 № 437/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 50. Ст. 279.

48. Про Червону книгу України: Закон України від 07.02.2002 № 3055-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 30. Ст. 201.

49. Про правовий режим зон санітарної охорони водних об’єктів: постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.1998 № 2024. *Офіційний вісник України.* 1998. № 51. С. 1890.

50. Про Програму перспективного розвитку заповідної справи в Україні: постанова Верховної Ради України від 22.09.1994 № 177/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 48. Ст. 430.

51. Про затвердження Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами: постанова Кабінету Міністрів України від 30 трав. 2011 р. № 615. *Урядовий кур’єр.* 2011. № 130. 20 лип.

52. Національна стратегія управління відходами в Україні до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 820-р. URL: https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80#Text (дата звернення: 02.09.2021).

53. Про прядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення: постанова Кабінету Міністрів України від 10.08.1992 р. № 459. *Урядовий кур'єр*. 1992. № 35. 28 серп.

54. Про правовий режим зон санітарної охорони водних об'єктів: постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 1998 р. № 2024. *Офіційний вісник України*. 1998. № 51. Ст. 1890.

55. Про затвердження Правил утримання зелених насаджень у населених пунктах України: наказ Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України від 10 квітня 2006 р. № 105. *Офіційний вісник України*. 2006. № 31. Ст. 415.

56. Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік від 13 грудня 1968 р. *Відомості Верховної Ради СРСР*. 1968. № 51. Ст. 485.

57. Основи лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік від 17 червня 1977 р. *Відомості Верховної Ради СРСР*. 1977. № 25. Ст. 388.

Допоміжний

58. Аземша І. Б. Юридична відповідальність: сучасні погляди, дискусії та концепції. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 54–57.

59. Андрейцев В. Екологічний ризик у системі правовідносин екологічної безпеки: проблеми практичної теорії. *Право України*. 1999. № 1. С. 62–69.

60. Андрейцев В. І. Екологічне право: курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак. вузів. К.: Вентурі, 1996. 208 с.

61. Андрейцев В. І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики: монографія. Донецьк: Нац. гірничий ун-т, 2011. 373 с.

62. Андрейцев В. І. Екологія і закон: Еколого-правова відповідальність. Київ, 1991. 704 с.

63. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: навч. та наук.-практ. посіб. Київ: Знання-Прес, 2002. 332 с.

64. Андрійко О. Ф. Державний контроль в Україні: організаційно-правові засади. Київ: Наук. думка, 2004. 304 с.

65. Анисимова А. В. Принципы экологического права: естественноправовые подходы. *«Legea si Vita» («Закон и жизнь»).* 2014. September. № 9. С. 10–14.

66. Анісімова Г. В. Законодавчі проблеми забезпечення права загального природокористування. *Теорія і практика правознавства.* 2013. Вип. 1. URL: http://www.nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/1.2013/Anis.pdf (дата звернення: 02.09.2021).

67. Анісімова Г. В. Правові форми природокористування: проблеми реалізації. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матеріали круглого столу, присвяч. пам'яті проф., д.ю.н., акад. НАПрН України О. О. Погрібного / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, НАПрН України. Харків: Оберіг, 2014. С. 43–48.

68. Анісімова Г. В. Природно-правові підходи щодо визначення принципів екологічного права: вебсайт. URL: http://www.rusnauka.com/21_DS№_2013/Pravo/7_142849.doc.htm (дата звернення: 02.09.2021).

69. Анісімова Г. В. Сучасні проблеми законодавчого забезпечення права загального природокористування громадян. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права* : зб. тез наук. доп. / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2013. С. 71–75.

70. Анісімова Г. В. Формування державної екологічної політики в контексті сталого розвитку України. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України*: зб. матеріалів круглого столу, 02.12.2016 р. Харків: Право, 2016. С. 55–58.

71. Анісімова Г. В. Законодавчі проблеми забезпечення права загального природокористування. *Теорія і практика правознавства:* електрон. наук. фах. вид. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х., 2013. Вип. 1. URL: http://www.nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/1.2013/Anis.pdf (дата звернення: 02.09.2021).

72. Аніщенко В. О., Олійник О. І., Зенченко О. О. Екологічне право: навч. посіб. 2-ге вид., допов. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. 263 с.

73. Антипов В. І. Коментар до ст. 242 КК України. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. С. С. Яценка. К.: АСК, 2002. С. 539–543.

74. Антонюк У. В. Правова охорона земель: міжнародний та європейський досвід. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* 2012. Т. 12. С. 262–264.

75. Артеменко О. В. Державна політика природокористування: теоретико-методологічний аспект. *Збірник наукових праць НАДУ при Президентові України.* 2014. № 2. С. 59–72.

76. Баб'як О. С., Біленчук П. Д., Чирва Ю. О. Екологічне право України: навч. посіб. для вищ. навч. закл. К.: Атіка, 2001. 216 с.

77. Бавико О. Є. Позитивна складова фінансової відповідальності. *Форум права.* 2010. № 1. С. 13–18. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10boecfv.pdf (дата звернення: 02.09.2021).

78. Балюк Г. І. Законодавство в сфері надзвичайних екологічних ситуацій: історія становлення і сучасний стан. *Вісник Київського університету. Юридичні науки.* 2005. Вип. 67. С. 8–14.

79. Балюк Г. І. Правові засади державної екологічної політики України: сучасні проблеми. *Екологічне право України*. 2017. № 3–4. С. 8–15.

80. Балюк С. А., Медведєв В. В., Захарова М. А. Стан ґрунтів України та шляхи підвищення їх родючості в умовах оптимізації земельних ресурсів України. *Землеробство.* 2013. Вип. 85. С. 14–15.

81. Барбашова Н. Різноманітні «фактори» екологічної безпеки. *Право України*. 2000. № 12. С. 107–108.

82. Барчук І. В. Особливості кримінально-правової відповідальності за забруднення водних об'єктів. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України.* 2009. Вип. 21. С. 159–163.

83. Басанцов І. В., Пантелейчук О. С. Екологічний аудит в Україні: актуальність, проблемні питання та напрями удосконалення. *Механізм регулювання економіки:* міжнар. наук. журнал. Суми: Вид-во СумДУ. 2010. № 1 (45). С. 38–46.

84. Берлач Н. А. Перспективи розвитку позитивної юридичної відповідальності в демократичному суспільстві. *Форум права*. 2012. № 1. С. 77–81. URL: file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/FP_index.htm_2012_1_13.pdf (дата звернення: 02.09.2021).

85. Бігун Т., Полтавець Ф., Туліна Е. Екологічний аудит в Україні: шляхи вирішення деяких проблем. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 92–97.

86. Богатюк І. Г. Стан та перспективи наукових досліджень правових проблем охорони земель оздоровчого і рекреаційного призначення. *Екологічне законодавство України: стан та перспективи розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 груд. 2007 р. Харків: Право, 2008. С. 44–49.

87. Боклаг В. А. Зарубіжний досвід у сфері державного управління земельними ресурсами. *Актуальні проблеми державного управління*. 2011. № 2. С. 392–398.

88. Болсунова О. М. Сутнісні засади принципів юридичної відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 48–52.

89. Боднарчук О. Г., Боднарчук О. І. Проблемні питання правового регулювання відносин щодо користування чужою земельною ділянкою (суперфіцію) в Україні. *Наукові праці НУ ОЮА.* 2020. Том XXVI. С. 19–24.

90. Боднарчук О. Г., Боднарчук О. І. Нормативно-правове забезпечення у сфері екологічної безпеки. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Випуск 2–3 (6–7). С. 71–77.

91. Боднарчук О. Г. Проблеми правового регулювання відносин щодо користування чужою земельною ділянкою на прикладі суперфіцію за законодавством України. *25 років становлення Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ: славетна історія та горизонти майбутнього*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 21–22.02.2020, м. Суми / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Суми: Видавничий дім «Ельдорадо», 2020. С. 63–65.

92. Боднарчук О. Г., Васьківська К. М., Гаврилішин А. П. Земельне право: навч. посібник.. Ірпінь: Університет ДФС України, 2021. 446 с. (Серія «На допомогу студенту УДФСУ»; т. 85).

93. Бондар В. В. Розвиток екологічного права України у світлі євроінтеграційних процесів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2015. Вип. 32. С. 134–138.

94. Бондар О., Білявський Г., Саталкін Ю., Пилипчук М. Екологічний аудит: світовий досвід і вітчизняні реалії. *Вісник Національної академії наук України:* зб. наук. праць. 2011. Вип. 4. С. 42–51.

95. Бондарчук Н. В. Проблеми правового регулювання юридичної відповідальності за земельні правопорушення. *Літописець. ЖДУ ім. І. Франка.* 2016. Вип. 11: Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції: зб. тез за матеріалами ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф., 26–27 листоп. 2015 р. С. 6–8.

96. Борисова В. А. Екологічний аудит як механізм регулювання впливу на довкілля. *Держава та регіони.* 2002. № 4. С. 44–49.

97. Бражнікова Л. К. Охорона об’єктів тваринного світу в Україні. *Молодий вчений.* 2018. № 10 (62). С. 222–226.

98. Бражнікова Л. К. Охорона об’єктів тваринного світу в Україні. *Молодий вчений.* 2018. № 10(1). С. 222–226. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_10(1)__55 (дата звернення: 02.09.2021).

99. Бредіхіна В. Л. Актуальні задачі економіко-правового механізму раціонального природокористування та охорони довкілля в сучасних умовах. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права*: круглий стіл, присвяч. пам'яті проф. Ю. О. Вовка, 24 трав. 2013 р., Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. С. 118–119.

100. Бредіхіна В. Л. Економіко-правовий механізм охорони та використання природних ресурсів: новації та перспективи. *Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи*: зб. матеріалів «круглого столу, 30–31 жовт. 2015 р. Харків: Оберіг, 2015. С. 30–32.

101. Бригадир І. В. Щодо визначення екологічної безпеки як правової категорії. *Форум права*. 2010. № 4. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_4_20 (дата звернення: 02.09.2021).

102. Бринчук М. М. Комплексность в экологическом праве. *Экологическое право*. 2004. № 6. С. 19–28.

103. Бринчук М. М. Принципы экологического права: монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. 208 с.

104. Бринчук М. М. Экологическое право: учебник. Москва: Юристъ, 2003. 670 с.

105. Ващишин М. Теоретичні аспекти правового режиму земель національної екомережі України. *Право України*. 2015. № 7. С. 110–118.

106. Ващишин М. Я. Юридичні ознаки екологічної мережі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 127–129. URL: http://www.pap.in.ua/1_2014/Vashchyshyn.pdf (дата звернення: 02.09.2021).

107. Вебер М. Деякі сучасні проблеми та шляхи вдосконалення гірничого законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 9. С. 164–166.

108. Вівчаренко О. Міжнародно-правові вимоги щодо охорони земель. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2010. № 3. С. 60–66.

109. Вітовська І. Юридична термінологія при визначенні поняття права «природокористування». *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 3. С. 160–161.

110. Волков Г.А. Принципы земельного права России. *Экологическое право*. 2005. № 2. С. 29–32.

111. Вороніна Н. В. Способи набуття та припинення права власності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 51. С. 60–65. URL: http://www.apdp.in.ua/v51/10.pdf (дата звернення: 02.09.2021).

112. Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні : теоретико-правові аспекти: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. 396 с.

113. Гавриш С. Б. Коментар до ст. 242 КК України // Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисова, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 672–675.

114. Галушкіна Т. П. Впровадження систем екологічного менеджменту та екоаудиту в Україні: реалії та перспективи. *Екологічний менеджмент: перспективи для України*: матер. Засідання Наукової Ради Всеукраїнської екологічної ліги. К.: Вид-во «Лібра», 2004. С. 25–27.

115. Гарварт Г. А. Проблема визначення поняття «ліс» як об’єкта правового регулювання. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія: Право. 2012. Вип. 173(3). С. 142–148. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/nvnau_prav_2012_173(3)__21 (дата звернення: 02.09.2021).

116. Гвоздик П. Механізм узгодження норм екологічного законодавства з нормами інших галузей законодавства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2012. Вип. 92. С. 13–15.

117. Гвоздик П. О. Фактори, що впливають на формування джерел екологічного права України та їх реалізацію. *Право України*. 2012. № 1/2. С. 345–352.

118. Генсірук С. А. Ліси України. Л.: Наук. т-во імені Т. Г. Шевченка, 2002. 469 с.

119. Гетьман А. П. Екологічна політика держави: конституційно-правовий аспект. *Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 25–26 черв. 2009 р. Харків: Право, 2009. С. 127–134.

120. Гетьман А. П. Кодифікація екологічного законодавства в юридичній науці: історія та сучасність. *Актуальні питання кодифікації екологічного законодавства України*: зб. тез наук. доп. учасників круглого столу, 09.11.2012. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. С. 11–15.

121. Гетьман А. П. Конституційні засади реформування екологічного законодавства. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України*: тези доп. та наук. повідомл. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф., 29–30 черв. 2006 р. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2006. С. 41–45.

122. Гетьман А. П. Проблеми кодифікації законодавства про рослинний світ: деякі міркування (комент. до Закону України «Про рослинний світ»). *Вісник Акад. прав. Наук України.* 1999. № 3. С. 107–108.

123. Гетьман А. П. Проблеми юридичної термінології в екологічному законодавстві України. *Українська державність: становлення, досвід, проблеми*: зб. наук. ст. за матеріалами XII Харківських політологічних читань / Харк. асоціація політологів, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, НДІ держ. буд. та місц. самовряд. Харків: Право, 2001. С. 111–113.

124. Гетьман А. П. Юридична відповідальність в екологічному законодавстві: проблеми становлення та розвитку. Проблеми правової відповідальності: монографія / В. Я. Тацій та ін.; за ред.: В. Я. Тацій, А. П. Гетьман, В. І. Борисова. Харків: Право, 2014. С. 235–256.

125. Гетьман А. П., Костицький В. В. Екологічні права людини в національній і міжнародній правовій доктрині. *Проблеми законності.* 2013. Вип. 124. С. 68–80.

126. Гетьман А. Правове регулювання екологічних суспільних відносин: стан та перспективи. *Право України.* 2001. № 4. С. 129–130.

127. Гетьман А. Проблеми реформування екологічного законодавства: до питання про створення Екологічного кодексу України. *Вісник Академії правових наук України.* 2006. № 3 (46). Харків: Право, 2006. С. 172–181.

128. Гетьман А. Термінологія екологічного законодавства: методологічні засади та перспективи уніфікації. *Вісник Академії правових наук України.* 2003. № 2–3 (33–34). Харків: Право, 2003. С. 580–592.

129. Гиренко І. В. Правова охорона рослинного світу України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.06; наук. конс. В. І. Семчик; Нац. унт біоресурсів і природокористування України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 34 с.

130. Гиренко І. В. Правова охорона рослинного світу України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06; наук. конс. Семчик В. І.; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2015. 433 с.

131. Гиренко І. В. Рослинний світ як об’єкт правової охорони навколишнього природного середовища. *Форум права*. 2012. № 3. С. 117–121. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 02.09.2021).

132. Гіждіван Л. Про загальні питання міжнародної відповідальності за екологічну шкоду. *Право України.* 2010. № 7. С. 164–168.

133. 131. Глотова О. В. Правове регулювання угод із земельними ділянками в Україні: монографія. Одеса, 2008. 265 с.

134. Говоруха В. В., Кузніченко С. О. Проблемні аспекти надзвичайних режимів у державному управлінні. *Вісник УніВСю.* 2000. С. 76–83.

135. Головкін О. В. Державний контроль і нагляд у сфері охорони довкілля як складова екологічної політики України. *Часопис Київського університету права.* 2011. № 4. С. 290–293.

136. Головкін О. В. Правове регулювання екологічного контролю та нагляду в Україні: теорія і практика: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.06. Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2013. 320 с.

137. Головкін О. В. Теоретико-правові аспекти регулювання системи державного контролю і нагляду у галузі охорони довкілля в Україні. *Публічне право*. 2012. № 3 (7). С. 212–217.

138. Гончаренко Н. В. Класифікація екологічного аудиту. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 11. С. 194–201.

139. Гончаренко Н. В. Сутність екологічного аудиту: теоретичні засади і наукові підходи. *Облік і фінанси: освітній портал: вебсайт*. URL: http://www.magazine.faaf.org.ua/sutnist-ekologichnogo-auditu-teoretichni-zasadi-i-naukovi-pidhodi.html (дата звернення: 02.09.2021).

140. Городецька І. А. Законодавчі та наукові підходи до змісту понять «Охорона тваринного світу», «Використання тваринного світу», «Відтворення тваринного світу». *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.* 2014. № 4 (1). С. 224–231. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_Jur_2014_4%281%29__31 (дата звернення: 19.09.2021).

141. Городецька І. А. Ознаки суспільних відносин у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу як об'єкта правового регулювання. *Публічне право*. 2015. № 3. С. 340–346.

142. Грек Т. Б. Правова природа юридичної відповідальності : поняття, принципи та види. *Адвокат.* 2010. № 10(121). С. 41– 45.

143. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Основи філософії: навчальний посібник. Харків: Право, 2003. 352 с.

144. Данилюк Л. Р. Охорона і відтворення мисливських тварин і середовища їх перебування. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України.* 2016. Вип. 41. С. 35–46.

145. Дейнега М. А. «Міжгалузеві» зв'язки системи природоресурсного права. *Право. Людина. Довкілля (Law. Human. Environment).* 2019. Том. 10, № 2. С. 66–71.

146. Дейнега М. А. Використання і збереження водних ресурсів в Україні: сучасний стан імплементації норм права ЄС. *Право. Людина. Довкілля. (Law. Human. Environment).* 2019. Том. 10, № 4. С. 62–71.

147. Дейнега М. А. Використання природних ресурсів та охорона навколишнього природного середовища: проблеми співвідношення правових категорій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки».* 2018. № 3. С. 7–10.

148. Дейнега М. А. Особливості права власності на природні ресурси. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2018. № 3 (volume 2). С. 64–68.

149. Дейнега М. А. Особливості формування міжнародного природоресурсного права у системі міжнародного права. *Право. Людина. Довкілля. (Law. Human. Environment).* 2019. Том. 10, № 1. С. 134–142.

150. Дейнега М. А. Принципи природокористування у взаємовідносинах між людством і довкіллям: правовий аспект. *Sciences of Europe.* 2017. № 16, volume 2. P. 51–53.

151. Дейнега М. А. Природні ресурси як об'єкт природоресурсних правовідносин. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2018. № 2 (volume 2). P. 52–57.

152. Дейнега М. А. Природокористування як правова категорія: проблеми визначення і співвідношення із суміжними поняттями. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 7. С. 103–107.

153. Дейнега М. А. Проблеми правового забезпечення принципу ландшафтного підходу у природокористуванні. *Право. Людина. Довкілля. (Law. Human. Environment).* 2020. № 11(2). С. 39–46.

154. Дейнега М. А. Розвиток наукової думки про формування природоресурсного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2018. Випуск 49. С. 9–11.

155. Дейнега М. А. Система природоресурсного права як галузі права. *Право. Людина. Довкілля. (Law. Human. Environment).* 2020. № 11(4). С. 41–49.

156. Дейнега М. А. Тенденції формування і розвитку системи природоресурсного законодавства України. *Jurnalul juridic national: teorie si practica.* 2018. № 5 (33). С. 163–167.

157. Дейнега М. А., Шестопалка Р. І. Правове забезпечення якості водних ресурсів за законодавством України та Європейського Союзу. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія: Право. 2013. Вип. 182(2). С. 120–128.

158. Дейнега М. А. Право користування природними ресурсами як правовий інститут у системі природоресурсного права. *Право. Людина. Довкілля. (Law. Human. Environment)*. 2020. № 11(1). С. 36–49.

159. Дейнега Марина. Наукові моделі розвитку взаємовідносин суспільства і природи як базис формування природо ресурсного права. Jurnalul Juridic Naţional: *Teorie Şi Practică (Национальный юридический журнал: теория и практика)*. 2017. № 4 (25). iulie. С. 123–125. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/4/28.pdf (дата звернення: 02.09.2021).

160. Десять тез про юридичну відповідальність за екологічні правопорушення. Відповідальність у публічному праві: монографія / за заг. ред. І. Безклубого. Київ, 2014. 496 с.

161. Директива 2008/50/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2008 року про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи. URL: https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_950#Text (дата звернення: 07.10.2021).

162. Директива Ради 89/654/ЄЕС від 30 листопада 1989 року щодо мінімальних вимог стосовно безпеки і охорони здоров'я у робочих зонах (перша окрема Директива у значенні частини 1 статті 16 Директиви 89/391/ЄЕС) (OB L 393, 30.12.1989, С. 1). URL: ttps://www.zakon.isu.net.ua/sites/default/files/pdf/schodo_minimalnikh_vimog_stosovn-3-286178.pdf (дата звернення: 07.10.2021).

163. Діденко О. А. Сталий розвиток як основа сучасного природокористування. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2003. № 1 (20). С. 54–59.

164. Діденко Т. І. Поняття екологічного законодавства : загальнотеоретичний підхід. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2012. № 2. С. 139–142.

165. Діденко Т. І. Становлення та розвиток екологічного законодавства України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06. Запоріжжя, 2011. 19 с.

166. Докучаєва В., Бриков В. Особливості права приватної власності на об'єкти тваринного світу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 174–178.

167. Доступ до правосуддя в галузі охорони довкілля: практичний посібник / Є. А. Алексєєва та ін.; за заг. ред. О. В. Кравченко. Львів: Норма, 2015. 144 с.

168. Дубовик О. Л., Степаненко В. С. Тенденции и перспективы развития экологического права в ЕС. *Право и политика*. 2005. № 1. С. 121–131.

169. Дуда О. Б. Концепція перспективного розвитку екологічного аудиту на лісогосподарських підприємствах. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2015. Вип. 25(2). С. 162–168. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/nvnltu_2015_25 (дата звернення: 02.09.2021).

170. Дудоров О. О. Коментар ст. 242 КК України. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 січня 2001 р. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К.: Канон, 2001. С. 644–648.

171. Дюжев Д. В. Правове регулювання відповідальності в сфері службової діяльності: навч. посіб. Донецьк: Донецький обласний центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, 2009. 96 с.

172. Екологічна відповідальність: досвід ЄС та можливості для України. Аналітичний документ. Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля». 2018. 42 с.

173. Екологічна політика і право ЄС: навчальний посібник / В. В. Ладиченко, І. В. Гиренко, Л. О. Головко, В. А. Вітів. К.: Видавничий центр НУБіП України, 2019. 363 с.

174. Екологічне право: підручник / за ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2019. 552 с.

175. Екологічне право України: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2009. 328 с.

176. Екологічне право України: підручник / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків: Право, 2005. 382 с.

177. Екологічне право України: підручник для студ. вищих навч. закладів / за ред. І. І. Каракаша. Одеса: Фенікс, 2012. 788 с.

178. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. 848 с.

179. Екологічне право України. Загальна частина: навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Шуміла. Х.: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 292 с.

180. Екологічне право України: академічний курс: підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ. ун-т права. 2-ге вид. Київ: Юрид. думка, 2008. 720 с.

181. Екологічне право України: навчально-методичний посібник для студентів вищих юридичних навчальних закладів за спеціальністю «Правознавство» / за ред. І. І. Каракаша. Одеса: Фенікс, 2010. 192 с.

182. Екологічне право. Особлива частина: повн. академ. курс для студ. юрид. вузів і ф-тів / за ред. В. І. Андрейцева; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ: Істина, 2001. 544 с.

183. Екологічне управління: підручник / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський та ін. К.: Либідь, 2004. 432 с.

184. Екологічний аудит: посібник з екологічного менеджменту і екологічного аудиту / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, В. М. Навроцький та ін. К.: Символ-Т, 1997. 221 с.

185. Екологічний контроль у водному господарстві України: навчальний посібник. Рівне: РДГУ, 2013. 165 с.

186. Євстігнєєв А. Правове регулювання реалізації сталого розвитку в Україні як гарантії забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. Київ: ВПЦ «Київський ун-т», 2012. Вип. 92. С. 45–49.

187. Єгорова Т. П. Охорона лісів за законодавством України та країн СНД : порівняльно-правовий аналіз: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право; Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків: Національний юридичний університет ім. Я. Мудрого, 2015. 221 с.

188. Єрмолаєва Т. Б. Проблеми доступу до правосуддя при захисті екологічних прав. *Проблеми законності.* 2017. Вип. 137. С. 92–100.

189. Єрмолаєва Т. В. Деякі особливості визначення тваринного світу як об'єкта правової охорони. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія: Право, 2015. № 1151, вип. 19. С. 108–110.

190. Єрофеєв М. І. Співвідношення правових режимів надзвичайного стану та зони надзвичайної екологічної ситуації. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.* 2018. № 1(81). 176–182. URL: https://www.journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/167 (дата звернення: 02.09.2021).

191. Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Х.: Право, 2002. 432 с.

192. Залюбовська І. К. Організаційно-правові засади державного контролю в Україні: навч.-метод. посіб. О.: Юрид. л-ра, 2003. 104 с.

193. Заржицькиий О. С. Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної політики України (теоретичні аспекти): монографія. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2012. 200 с.

194. Зелена І. В. Юридична відповідальність: підходи до розуміння. *Юридичний вісник*. 2012. № 2(23). С. 10–15.

195. Земельне право: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. В. І. Семчика і П. Ф. Кулинина. К.: Ін Юре, 2001. 423 с.

196. Земельне право України: навчально-методичний посібник для студентів вищих юридичних навчальних закладів за спеціальністю «Правознавство» / за ред. І. І. Каракаша. Одеса: Фенікс, 2010. 152 с.

197. Земельне право України: підручник / Г. М. Беженар та ін.; ред. О. О. Погрібний, І. І. Каракаш. К.: Істина, 2003. 446 с.

198. Земельне право України: підручник з гриф МОН України / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. К.: Істина, 2009. 600 с.

199. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / за заг. ред. І. В. Гиренко. К.: Видавничий дім «Професіонал», 2021. 932 с.

200. Земельний кодекс України: наук.-практ. комент. / за ред. В. І. Семчика. К.: Ін Юре, 2003. 676 с.

201. Іванюшенко В. В. До питання щодо поняття юридичних гарантій права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля. *Правничий вісник Університету «КРОК».* 2009. Вип. 4. С. 17–25.

202. Іванюшенко В. В. Законодавство України про право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля: проблемні питання. *Правничий вісник Університету «КРОК».* 2007. Вип. 2. С. 270–279.

203. Іванюшенко В. В. Перспективи розвитку законодавства України про право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ.* 2007. Вип. 3. С. 158–166.

204. Іванюшенко В. В. Право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля: поняття та зміст. *Правничий вісник Університету «КРОК».* 2010. Вип. 6, т. 1. С. 17–23.

205. Ільїна О. В. Організаційно-правові заходи охорони озонового шару в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право, інформаційне право» / Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2004. 20 с.

206. Ільків Н. В. Екологічне право України. Курс лекцій. Львів, 2013. 218 с. URL: http://www.dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/207/1/Ilkiv%20ekolog%20kurs%20lekts.pdf (дата звернення: 02.09.2021).

207. Ільченко Н. В., Гурська В. Т., Чумакова Т. Л., Романюк Н. В. Безпечне довкілля – наше право чи обов'язок? *Екологія і природокористування*. 2011. Випуск 14. С. 76–85.

208. Каракаш І. І. Земельне право України: навчальний посібник / за ред. І. І. Каракаша і Т. Є. Харитонової. Вид. 2-ге, переробл. і доповн. Одеса: Юридична література, 2017. 588 с.

209. Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: монографія. Одеса: Юридична література, 2017. 438 с.

210. Каракаш І. І. Природноресурсове право України: навчально-методичний посібник для студентів вищих юридичних навчальних закладів за спеціальністю «Правознавство». Одеса: Фенікс, 2012. 232 с.

211. Качинський А. Б., Наконечний О. Г. Стійкість екосистем та проблема нормування в екологічній безпеці України. К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 1996. 52 с. (Сер. «Екологічна безпека»; Вип. 1).

212. Кірін Р. С. Перспективи розвитку надроохоронного права. *Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть*: Міжнар. наук.-практ. конф, м. Київ, 18–19 травня 2018 р. Київ, 2018. 427 с.

213. Кірін Р. С. Правове забезпечення видобування корисних копалин: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.06; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. К., 2007. 19 с.

214. Кірін Р. С. Предмет надроохоронного права. *Економіка та право*. 2018. № 3. С. 38–48. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/ecpr_2018_3_5 (дата звернення: 02.09.2021).

215. Книш В. В. Принципи земельного права України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06. Івано-Франківськ, 2006. 206 с.

216. Кобецька Н. Р. Екологічне право України: навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2007. 352 с.

217. Кобецька Н. Р. Екологічне право України: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 352 с.

218. Кобецька Н. Р. Особливості дозвільної системи у сфері спеціального використання природних ресурсів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2014. Вип. 24, т. 3. С. 12–15.

219. Кобецька Н. Р. Співвідношення ліцензування господарської діяльності та природноресурсового ліцензування. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 10. С. 30–33.

220. Кобецька Н. Р. Сутність і місце права загального природокористування в системі екологічного права. *Екологічне право України.* 2016. № 1–2. С. 99–100.

221. Кобринський В. Ю., Камінський А. І. Основні засади класифікації екологічних прав та обов'язків людини і громадянина. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 54–58. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_2_14 (дата звернення: 02.09.2021).

222. Ковальська М. Є. Система принципів екологічного законодавства України: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2013. 229 с.

223. Колесник В. Ю. Поняття та загальна характеристика принципів екологічної політики Європейського Союзу. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. № 1. С. 130–141.

224. Колодій А. М. Принципи права України: монографія. К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

225. Комарницький В. М. Зміст та законодавче забезпечення права спеціального природокористування. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 10. С. 33–41.

226. Комарницький В. М. Питання співвідношення права власності та права спеціального природокористування. *Право України.* 2009. № 10. С. 111–117.

227. Комарницький В. М. Право спеціального природокористування : монографія / відп. ред. Н. Р. Малишева; МВС України, Луганський держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. 424 с.

228. Комарницький В. М. Правове забезпечення функцій державного управління у сфері природокористування. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2010. № 1. С. 191–199.

229. Комарницький В. М. Правовий режим зон надзвичайних екологічних ситуацій в Україні: монографія / МВС України, Луган. акад. внутр. справ МВС імені 10-річчя незалежності України; Наук. ред. канд. юрид. наук М. І. Єрофеєв. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2002. 152 с.

230. Комарницький В. М. Теоретико-методологічні засади права спеціального природокористування: монографія / МВС України, Луганський держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: ЛДУВС, 2009. 184 с.

231. Комарницький В. М. Формування права спеціального природокористування: питання визначення. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 6. С. 49–56.

232. Комарницький В. М., Шевченко В. І., Єлькін С. В. Екологічне право: навчальний посібник. 3-є вид. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 224 с.

233. Кондратюк Т. Поняття земель екологічної мережі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 59–62.

234. Кондратюк Т. Окремі проблеми формування національної екологічної мережі. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5. С. 53–57.

235. Кондур Е. Класифікація екологічних прав і обов'язків громадян України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія: Право. 2012. Вип. 18. С. 189–191.

236. Корнєєв Ю. В., Садовський М. В. Юридична відповідальність за екологічні правопорушення. *Юридичний вісник*. 2015. № 34. С. 13–17.

237. Костицький В. В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні): монографія. К.: ІЗП і ПЗ, 2003. 772 с.

238. Костицький В. М. Екологічне право України: підручник: у 2 кн. К.: Коло, 2013–2014. Кн. 2. 2014. 330 с.

239. Котеньов О. Г. До питання визначення права природокористування в контексті виділення його принципів. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: зб. тез наук. доп. круглого столу, 06.12.2013. Харків: Право, 2013. С. 310–312.

240. Котеньов О. Г. До поняття принципів права природокористування. *Право і Безпека*. 2013. № 4. С. 162–167. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2013_4_33 (дата звернення: 02.09.2021).

241. Котеньов О. Г. Окремі принципи права природокористування: виявлення та обґрунтування. *Вісник Академії митної служби України*. Серія «Право». Дніпропетровськ: Акад. митної служби України, 2013. № 2 (11). С. 73–79.

242. Котеньов О. Г. Принципи права природокористування: дис. … к.ю.н.: 12.00.06. Х., 2016. 228 с.

243. Котеньов О. Г. Принципи права природокористування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2017. 20 с.

244. Кравець Я. В. Екологічні суди: порівняльно-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал.* Одеса, 2018. 30 с.

245. Краснова М. В. Інтеграційний та диференційні підходи в теорії екологічного права: проблеми методології науки. *Екологічне право України*. 2014. № 1. С. 33–39.

246. Краснова М. В. Компенсація шкоди за екологічним законодавством України (теоретико-правові аспекти): монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 439 с.

247. Краснова М. В. Методи підрахунку шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу, та їх правові засад. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2008. № 2. С. 66–70.

248. Краснова М. В. Проблема компенсації шкоди, заподіяної порушенням екологічного законодавства, як загальноюридичний принцип охорони довкілля у контексті європейської інтеграції. *Реформування правової системи України: проблеми і*

перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів: зб. наукових праць Міжнародної науково-практичної конференції, 28–29 квітня 2004 р. К.: Національна академія управління, 2004. Ч. 2. 564, [393] с.

249. Кремер Л. Будущая роль Европейского суда в развитии европейского экологического права. *Экологическое право*. 2005. № 5. С. 5–11.

250. Лазор О. Я. Адміністративна відповідальність за порушення природоохоронного законодавства. *Ефективність державного управління*. Л.: ЛРІДУ УАДУ, 2002. Вип. 1/2. С. 71–76.

251. Лазор О. Я. Державне управління у сфері реалізації екологічної політики: організаційно-правові засади: монографія. Л.: Ліга-Прес, 2003. 542 с.

252. Лазор О. Я. Екологічна експертиза: теорія, методологія, практика: монографія. Л.: Ліга-Прес, 2002. 364 с.

253. Лазор О. Я. Правове забезпечення здійснення державної екологічної політики: зб. наук. пр. Х.: ХарРІ УАДУ «Магістр». 2002. № (12). С. 118–124.

254. Лазор О. Я. Сучасна екологічна політика України та її міжнародний аспект. *Актуальні проблеми державного управління*: зб. наук. пр. О.: ОРІДУ УАДУ, 2001. Вип. 8. С. 6–18.

255. Лазор О. Я., Лазор О. Д. Екологічна політика України: історичний аспект. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи*: матеріали наук.-практ. конф. Л.: ЛРІДУ УАДУ, 2001. С. 204–207.

256. Левандівський О. Механізм формування екологічного аудиту в Україні. *Економіка АПК: міжнар. наук.-виробн. журнал.* 2010. № 7. С. 71–74.

257. Лейба Л. В. Проблеми й особливості правового забезпечення охорони тваринного світу. *Проблеми законності.* 2011. Вип. 113. С. 48–57.

258. Лизгаро В. Е. Правовой режим особо охраняемых природных территорий и объектов Республики Беларусь: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельное право; природоресурсное право; экологическое право; аграрное право». Минск, 1999. 16 с.

259. Лизгаро В. Я. Правовая охрана редких видов животных и растений. *Весці НАН Беларусі*. (Сер. гуманіт. навук). 2005. № 1. С. 21–28.

260. Липинский Д. А. К дискуссии о понятии юридической ответсвенности. *Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева*. 2002. Вып. 25. С. 43–61. Сер. «Юриспруденция». URL: http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1189069 (дата звернення: 02.09.2021).

261. Липинский Д. А. О понятии и методологии исследования юридической ответственности. *Вектор науки ТГУ*. 2009. № 1(4). С. 76–82.

262. Липинский Д. А. Позитивная юридическая ответственность: за и против. *Право и политика*. 2005. № 11. С. 9–18. URL: http://www.forum.yurclub.ru/index.php?app=core&module=attach&section=attach& attach_id=36317 (дата звернення : 02.09.2021).

263. Лісова Т. В. Актуальні питання правової охорони земель. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права*: круглий стіл, присвяч. пам'яті проф. Ю. О. Вовка, 24.05.2013. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. С. 47–48.

264. Літошенко О. Особливості адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 65–71.

265. Лоїк Г. К., Диптан С. А. Проблеми адміністративної відповідальності юридичних осіб за порушення вимог земельного законодавства України. *Сучасні проблеми аграрного і природо ресурсного права* : зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф., 30–31 жовтня 2009 р., Київ / за заг. ред. В. М. Єрмоленка та ін. К.: ІРІДІУМ, 2009. С. 179–181.

266. Локтєва Н. В. Правове регулювання комплексного використання водних ресурсів Дніпровського басейну: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Н. В. Локтєва. К., 2007. 19 с.

267. Локтєва-Маклашова Н. В. Особливості раціонального використання водних ресурсів. *Держава і право: de lege praeterita, instante, futura*: тези міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 листоп. 2009 р. Миколаїв: Іліон, 2009. С. 244–245.

268. Луц Д. М. Тваринний світ як об'єкт правової регламентації. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин.* Київ: Прінт-Сервіс, 2013. С. 147–150.

269. Макаренко О. Ю. До питання надр як юридичного поняття, ресурсів надр як об'єкта користування надрами. *Право і суспільство.* 2014. № 1–2. С. 103–107. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2014_1 (дата звернення: 02.09.2021).

270. Максимів Л. І., Буйна І. С. Формування концепції екологічного аудиту в Україні у контексті європейської інтеграції. *Науковий вісник.* 2005. Вип. 15.7. С. 215–220.

271. Марич Х. Особливо охоронювані території та об'єкти (в контексті природно-заповідного фонду). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2018. № 894 (18). С. 75–80.

272. Марич Х. Співвідношення державної екологічної політики і екологічного законодавства України. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 11. С. 187–191.

273. Масловська Л. Наукові основи формування національної стратегії сталого розвитку України. *Економіка України.* 2003. № 3. С. 75–79.

274. Мачуська І. Б. Екологічне право: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2009. 301 с.

275. Международная Торговая палата / Деятельность ICC / Документы ICC. 2009: вебсайт. URL: http://мимо.com.ua/info/30-icc-international-chamber-of-commerce-mezhdunarodnaya-torgovaya-palata-mtp.html (дата звернення: 02.09.2021).

276. Мелех Л. В. Юридична відповідальність за порушення водного законодавства як різновид гарантії законності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* Серія юридична. 2013. Вип. 1. С. 73–84. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2013_1_11 (дата звернення: 02.09.2021).

277. Мельник П. В. Правова охорона рослинного світу. *Університетські записки. Право. Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ, 2010. № 1. С. 106–112.

278. Методичний посібник для фахівців у сфері охорони навколишнього природного середовища. Краматорськ: 2017. 744 с.

279. Мех Я., Кулик Р. Екологічний аудит: сутність і проблеми становлення. *Бухгалтерський облік і аудит.* 2010. № 2. С 45–48.

280. Мірошниченко А. М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні. 2-ге вид., переробл. і доповн. К.: Алерта: КНТ: ЦУЛ, 2010. 270 с.

281. Мірошниченко А. М., Марусенко Р. І. Науково-практичний коментар до Земельного кодексу України. 3-тє видання, змінене і доповнене. К.: Правова єдність, 2009. 496 с.

282. Мудрик К. А. Атмосферне повітря як об'єкт правової охорони. *Сучасні тенденції в юридичній науці України*, м. Хмельницький, 24–25 квітня 2015 р. С. 52–54. URL: http://www.molodyvcheny.in.ua/files/conf/law/10april2015/16.pdf (дата звернення: 07.10.2021).

283. Наместнік В. Нормативно-правова база державної екологічної політики України. *Збірник наукових праць НАДУ при Президентові України.* 2011. № 2. С. 189–196.

284. Нарышева Н. Г. Понятие и сущность таксовой ответственности за нарушение законодательства о природных ресурсах. *Государство и право.* 1997. № 10. С. 41–47.

285. Настанови щодо здійснення аудитів систем управління якістю і (або) екологічного управління: ДСТУ ISO 19011:2003; чинний від 2004-07-01. К.: Вид-во Держспоживстандарт України, 2004. 24 с. (Національний стандарт України).

286. Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», прийнятого 25.06.91 № 1264-XII зі змінами і доповненнями, станом на 09.02.06. / за заг. ред. О. М. Шуміла. Х. : Фактор, 2006. 592 с.

287. Нестерова Н. І. Деякі аспекти розуміння принципів екологічного права. *Публічна влада в Україні: конституційно-правове регулювання механізму реалізації*: матеріали наук.-практ. конф., 03.09.2015. Харків, 2015. С. 18–20.

288. Нечипорук Л. Д. Особливості окремих видів спеціального використання об'єктів тваринного світу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право / головн. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Вид. дім «Гельветика», 2014. Вип. 27, т. 2. С. 91–97.

289. Нечипорук Л. Д. Охорона та використання об'єктів тваринного світу: аналіз міжнародного та національного законодавства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 141–144, 142–150.

290. Нечипорук Л. Д. Право власності на об'єкти тваринного світу. *Держава і право*. 2009. Вип. 44. С. 442–447.

291. Нечипорук Л. Д. Правомочності власника об'єктів тваринного світу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 1. С. 213–218.

292. Нечипорук Л. Д. Право власності на об'єкти тваринного світу: окремі аспекти. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія: Право. В 2-х ч. / гол. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Ліра, 2011. Вип. 15. Ч. 1. С. 194–197.

293. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

294. Обиюх Н. М. Некоторые вопросы правовой охраны водных объектов в экологическом праве Европейского Союза. *Юридическая наука и практика*. 2014. № 2. С. 250–258.

295. Обіюх Н. М. Особливості правового регулювання відносин у сфері використання джерел питного водопостачання в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 3. С. 135–141.

296. Оверковська Т. К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. К., 2008. 213 с.

297. Огонь Ц. Г. Ефективність оподаткування та проблеми раціонального використання й відновлення водних ресурсів. *Фінанси України*. 2010. № 1. С. 16–28.

298. Олещенко І. В. Перспективи уточнення сутності спеціального природокористування для посилення ефективності законодавства. *Природоресурсне право в системі права України:*

історія, сьогодення, перспективи: зб. матеріалів круглого столу, 30–31 жовт. 2015 р. Харків: Оберіг, 2015. С. 144–146.

299. Олійник О. М. Закріплення переважного права першовідкривача на отримання надр у користування. *Університетські наукові записки, Хмельницький університет управління та права.* 2009. № 4. С. 144–149.

300. Основні засади управління якістю водних ресурсів та їхня охорона: навч. посібник / В. К. Хільчевський, М. Р. Забокрицька, Р. Л. Кравчинський, О. В. Чунарьов / за ред. В. К. Хільчевського. К.: ВПЦ «Київський університет», 2015. 155 с.

301. Основні показники використання вод в Україні за 2003 рік / Державний комітет України по водному господарству. Управління комплексного використання водних ресурсів. К.: Державний інститут управління та економіки водних ресурсів, 2004. Вип. 24. 68 с.

302. Остапчук О. В. Особливості відшкодування шкоди, завданої державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів. *Вісник господарського судочинства.* 2012. № 5. С. 130–138.

303. Палінчак М. М., Дяченко І. Б., Рошко С. М. Класифікація природньо-заповідних територій та об'єктів у контексті конвенції МСОП та законодавчих актів України. *Науковий вісник Ужгородського національного* університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2017. Вип. 16, ч. 2. С. 56–60.

304. Перчеклій І. М. Право власності українського народу на природні ресурси : еколого-правові засади: дис. … д-ра с.-г. наук: 12.00.06 / Київ, 2015. 226 с.

305. Петрик О. Екологічний аудит в Україні: проблеми методики та організації. *Бухгалтерський облік і аудит.* 2008. № 4. С. 51–56.

306. Плотнікова О. Правовий режим використання та охорони підземних вод. *Юридичний вісник.* 2000. № 2. С. 97–100.

307. Подковенко Т. О. Принципи юридичної відповідальності: загальнотеоретичний аспект. *Молодий вчений.* 2015. № 2 (17). С. 830–833.

308. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: монографія / за ред. А. П. Гетьмана, В. Ю. Уркевича; НДІ правознавства Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2012. 448 с.

309. Правовий режим природно-заповідного фонду України: історія формування, юридичні аспекти та закордонний досвід: посібник / за заг. ред. О. Кравченко. Львів: Видавництво «Компанія «Манускрипт», 2017. 92 с.

310. Правові форми екологічного контролю: навч. посіб. / М. В. Краснова та ін.; за ред. М. В. Краснової. Київ: Алерта, 2012. 760 с.

311. Природно-заповідний фонд: земельні питання: посібник / за заг. ред. О. Кравченко. Львів: Манускрипт, 2017. 104 с. URL: http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/2281_EPL_PZF_Posibnuk.pdf (дата звернення: 02.09.2021).

312. Природноресурсове право України: навч. посіб. / за ред. І. І. Каракаша. К.: Істина, 2005. 376 с.

313. Природоохоронне законодавство та охорона праці: конспект лекцій Х.: НУЦЗУ, 2011. 162 с.

314. Проблеми права екологічної безпеки: навч. посіб. / заг. ред. М. В. Краснової та Р. С. Кіріна; відп. ред. В. І. Андрейцев; М-во освіти і науки України; Київ. нац. ун-т, Нац. гірн. ун-т. Дніпро: НГУ, 2016. 575 с.

315. Рибачек В. Щодо визначення поняття «атмосферне повітря» в екологічному законодавстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 7 (139). С. 56–57.

316. Ришкова Л. В. Правові аспекти охорони особливо цінних земель. *Проблеми законності.* 2008. Вип. 95. С. 171–174.

317. Ветвицький Д. О. Розвиток державної екологічної політики України в умовах глобалізації: автореф. дис. на здоб. наук. ст. канд. наук з держ. упр.: 25.00.02; Акад. муніцип. упр. К., 2010. 20 с.

318. Романко С. М. Актуальні питання вдосконалення законодавчого регулювання використання природних ресурсів в сучасних умовах. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: круглий стіл: зб. тез наук. доп., 06.12.2013. Харків: Право, 2013. С. 186–188.

319. Рубцова І. Поняття й особливості детермінанти «охорона атмосферного повітря». *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 107–110.

320. Руководящие принципы по обеспечению доступа к экологической информации и участию общественности в процессе принятия решений в области охраны окружающей среды. Окружающая среда для Европы: конференция министров Европейской экономической комиссии ООН, г. София, 23–25 октября 1995 г.: вебсайт. URL: https://www.unece.org/ fileadmin/DAM/env/ documents/1995/cep/ece.cep.24r.pdf (дата звернення: 02.09.2021).

321. Рябець К. А. Екологічне право України: навч. посіб. К.: Центр учб. л-ри, 2009. 438 с.

322. Сергієнко Л. В., Дзюбенко О. М., Ожго С. В. Державна екологічна політика України та правовий механізм її формування і реалізації. *Економіка, управління та адміністрування*. 2019. № 3(89). С. 191–200. URL: https://www.doi.org/10.26642/ema-2019-3(89)-191-200 (дата звернення: 02.09.2021).

323. Сидор В. Д. Земельне законодавство України: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія. К.: Вид-во «Юридична думка», 2011. 312 с.

324. Сидор В. Д. Методологічні засади та історичні передумови формування сучасного земельного законодавства і права України: монографія. Чернівці, 2013. 208 с.

325. Сидор В. Д. Поняття і види принципів земельного законодавства України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 1(20). С. 64–69.

326. Соколова А. К. Проблеми законодавчого забезпечення права водокористування. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_29 (дата звернення: 02.09.2021).

327. Статівка О. О. Національна екологічна мережа як об’єкт еколого-правового регулювання: теоретико-правове розуміння. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 133–143. URL: http://www.nbuv.gov.ua/ UJRN/Pz_2017_136_16 (дата звернення: 02.09.2021).

328. Статівка О. О. Правове забезпечення природно-заповідного фонду як складового елемента національної екологічної мережі: монографія / наук. ред. А.П. Гетьман. Харків: Право, 2018. 250 с.

329. Степська О. В., Заверюха М. М. Ліс як об'єкт правового регулювання в лісовому та земельному законодавстві України. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 2. С. 281–285. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2016_2_66 (дата звернення: 02.09.2021).

330. Судовий захист екологічних прав громадян України: довідник для суддів / М. Краснова та ін. Київ: КМ Академія, 2001. 178 с.

331. Тваринний світ України: правова охорона, використання та відтворення / Г. І. Балюк, О. О. Погрібний, Ю. С. Шемшученко та ін.; за ред. Г. І. Балюк. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 384 с.

332. Терещук М. Юридична відповідальність: теоретико-правовий аналіз. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2015. С. 18–21. Март.

333. Тищенко Г. В. Екологічне право: навч. посіб. для студ. юрид. вузів та ф-тів. К.: ТП Пресс, 2003. 256 с.

334. Федуник У. П. Об'єктивна потреба впровадження екологічного аудиту в Україні. *Науковий вісник УкрДЛТУ*: зб. наук.-техн. праць. Львів: Вид-во УкрДЛТУ, 2003. Вип. 13.1. С. 231–235.

335. Харитонова Т. Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики: монографія. О.: Юридична література, 2016. 424 с.

336. Царик Л. П., Царик П. Л., Вітенко І. М. Екологія: підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. Рівень стандарту, академічний рівень. К.: Генеза, 2011. 96 с.

337. Цибульський Ю. О. Екологічне планування як функція управління: теоретико-прикладний аналіз. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2008. Вип. 15. С. 156–166. URL: http://www.dspace.nulau.edu.ua:8088/bitstream/123456789/2937/1/Cubylskui_156.pdf (дата звернення: 02.09.2021).

338. Черкашина М. К. Питання правової регламентації права загального природокористування. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: зб. тез наук. доп. круглого столу, 06.12.2013. Харків: Право, 2013. С. 195–198.

339. Черкашина М. К. Проблеми співвідношення права загального і спеціального природокористування при використанні окремих видів природних ресурсів. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія «Право». Харків: ХНУ, 2010. № 919, вип. 7. С. 131–134.

340. Черкашина М. К. Юридичні гарантії права природокористування: монографія / за ред. А. П. Гетьмана. Харків: ФІНН, 2010. 176 с.

341. Черноп'ятов С. В. Позитивна юридична відповідальність як наукова та методологічна категорія. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 164–171.

342. Чопик О. П. Поняття лісу як об'єкта правового регулювання. *Вісник Львівського ун-ту.* 2010. Вип. 50. С. 224–229.

343. Чопко Х. Правові засади формування природно-заповідного фонду України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 127–131.

344. Чубарук Т. В. Система джерел екологічної інформації: в аспекті конституційного права доступу до такої інформації. *Правова інформатика*. 2008. № 3 (19). С. 31–36.

345. Чугай А. В., Гусева Е. Д., Кукуй Д. В. Забрудненість атмосферного повітря м. Одеса. *Людина та довкілля. Проблеми неоекології*. 2012. № 1–2. С. 20–27. URL: http://www.journals.uran.ua/ludina_dov/article/view/22077 (дата звернення: 07.10.2021).

346. Шараєвська Т. А. Поняття та юридичні ознаки надзвичайної екологічної ситуації. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4. С. 282–287. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_4_41 (дата звернення: 02.09.2021).

347. Шахов В. С. Правове регулювання охорони, відтворення і використання тваринного світу. Екологічне право України: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Харків: Право, 2009. 328 с.

348. Швець В. Д. Зміст права землекористування в Україні: адміністративно-правовій аспект. *Європейські перспективи*. 2014. № 10. С. 140–145.

349. Шевченко Я. М., Венецька В. М., Кучеренко І. М. Проблеми вдосконалення правового регулювання права приватної власності: монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 104 с.

350. Шевчук В. Я., Саталкін Ю. М., Навроцький В. М. Екологічний аудит : підручник. К.: Вид-во «Вища шк.», 2000. 344 с.

351. Шемшученко Ю. С. Актуальные проблемы кодификации национального и международного экологического права. *Право Украины*. 2011. № 3/4. С. 4–11.

352. Шемшученко Ю. С. Из истории развития украинского экологического законодательства. *Право Украины.* 2012. № 7/8. С. 243–249.

353. Шемшученко Ю. С. На перехресті століть. Вибрані праці Ю. С. Шемшученко. К.: *Юридична думка,* 2010. 608 с.

354. Шемшученко Ю. С. Проблеми ефективності екологічного законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2003. № 1. С. 47–49.

355. Шершун С. Поняття лісу та інших основних категорій лісового законодавства. *Право України*. 2004. № 7. С. 65–69.

356. Шершун С. М. Поняття екологічного аудиту: правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія: Право / головн. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Гельветика, 2015. Вип. 30, т. 1. С. 197–201.

357. Шеховцов В. В. До питання про розуміння категорії управління в галузі охорони та використання тваринного світу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 101–104.

358. Шеховцов В. В. Збалансування публічних та приватних інтересів як фактор ефективності правового регулювання відносин власності на тваринний світ. *Право і суспільство*. 2020. № 2, ч. 2. С. 100–106.

359. Шеховцов В. В. Зміст права власності на об'єкти тваринного світу. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації*: Всеукр. наук.-практ. конф., м. Івано-Франківськ, м. Яремче, 20–22 вересня 2019 р., Івано-Франківськ, 2019. С. 149–153.

360. Шеховцов В. В. Інститут громадських інспекторів як механізм реалізації громадського контролю у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу. *Приватне та публічне право*. 2020. Вип. 3. С. 39–43.

361. Шеховцов В. В. Міжнародно-правова охорона тваринного світу: регіональний контекст. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27. С. 113–121.

362. Шеховцов В. В. Науково-методологічні засади управління в сфері охорони, використання та відтворення тваринного світу: проблеми реалізації та шляхи вдосконалення. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 148–155.

363. Шеховцов В. В. Права користувачів об'єктами тваринного світу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2018. Вип. 50, т. 3. С. 91–94.

364. Шеховцов В. В. Правове забезпечення публічних та приватних інтересів у фауністичному праві України в контексті права власності на тваринний світ. *Історико-правовий часопис*. 2020. № 1 (15). С. 69–73.

365. Шеховцов В. В. Правове забезпечення спеціального використання тваринного світу в Україні. *Екологічне право*. 2020. № 2. С. 27–31.

366. Шеховцов В. В. Правове регулювання відтворення тваринного світу. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2019. № 2. С. 91–95.

367. Шеховцов В. В. Правове регулювання права приватної власності на об’єкти тваринного світу в Україні: монографія. Харків: ФІНН, 2010. 200 с.

368. Шеховцов В. В. Правовий режим охорони тваринного світу в умовах проведення на сході України операції об’єднаних сил. *Результати та перспективи впровадження стратегії деокупації Донбасу «механізм малих кроків»* : зб. матер. круглого столу, (м. Маріуполь, 2 жовтня 2020 р. Маріуполь, 2020. С. 166–168.

369. Шеховцов В. В. Теоретико-методологічні аспекти формування системи функцій управління у сфері реалізації фауністичних правовідносин. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.* Серія «Юридичні науки». 2020. № 4, т. 31 (70). С. 93–98.

370. Шеховцов В. В. Теоретико-правове розуміння тваринного світу: сутність та співвідношення із суміжними поняттями. *Проблеми законності.* 2020. № 148. С. 120–131.

371. Шомпол О. А. Екологічний контроль: правові проблеми реформування. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України*: матеріали круглого столу, 02.12.2016. Харків: Право, 2016. С. 237–240.

372. Шульга Є. В. Реалізація виключного права власності українського народу на надра. *Адвокат.* 2012. № 10. С. 26–28. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2012_10_7 (дата звернення: 02.09.2021).

373. Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. Х.: Фирма «Консум», 1998. 224 с.

374. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / кол. авт.: від. ред. Ю. В. Баулін. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Адміністративна відповідальність
за екологічні правопорушення 152
Атмосферне повітря 303, 304
Біосферні заповідники 341
Ботанічні сади..... 348
Буферна зона..... 363
Буферні території..... 361
Види екологічних правопорушень 150
Використання води..... 228
Використання об'єктів тваринного світу
в суб'єктивному розумінні..... 284
Використання тваринного світу 277
Вичерпання вод..... 228
Відновлювані території 361
Водний об'єкт..... 222
В об'єктивному значенні право власності на ліси 254
В об'єктивному сенсі право власності
Українського народу на природні ресурси..... 64
Води підземні 225
Води поверхневі 225
В суб'єктивному сенсі право власності
Українського народу на природні ресурси..... 64
Вторинні водокористувачі (абоненти) 229
Дендрологічні парки 349
Державний водний кадастр..... 222
Державна екологічна політика..... 16
Державна статистична діяльність..... 112
Державна статистична звітність 113

Джерела екологічного права 35
Дисциплінарна відповідальність
за екологічні правопорушення 153
Екологічний аудит 120
Екологічне законодавство 36
Екологічна інформація 54, 55
Екологічна експертиза України 117
Екологічний контроль 125
Екологічне лімітування 115
Екологічна мережа 331
Екологічні нормативи 113
Екологічний обов'язок 59
Екологічний податок 136
Екологічне планування як функція управління 102
Екологічна політика 15
Екологічна політика на державному рівні 20
Екологічна політика на наднаціональному рівні 20
Екологічна політика на суб'єктному рівні 20
Екологічне право 21, 22
Екологічні права громадян 47
Екологічне правопорушення 148
Екологічне право як навчальна дисципліна 31
Екологічне управління 97
Екологічна шкода 154
Економічні гарантії 135
Економіко-правовий механізм природокористування
та охорони навколишнього природного середовища 132
Економічні стимули 134
Екоцид 325

Емфітевзис 171
Експертиза 117
Забруднення вод 228
Загальний (базовий, стандартний) моніторинг земель 181
Заказники 345
Запобігання виникненню надзвичайних ситуацій 372
Заповідні урочища 347
Засмічення вод 228
Збитки 156, 244
Земельний податок 179
Земельне правопорушення 185
Землекористування 168
Земля 161
Земля як об'єкт охоронних відносин 180
Зміст права природокористування 91, 92
Зона надзвичайної екологічної ситуації 368
Зона санітарної охорони 240
Зоологічні парки 349
Ключові території 360
Комплексне ліцензування 116
Конституційне право на безпечне
для життя і здоров'я довкілля 51
Контроль 124
Контроль як функція управління 125
Конфіскація 72
Концесія 171
Корисні копалини 196
Кримінальна відповідальність за екологічні злочини 152
Курорт 353

Курортна справа 353
Ліквідація надзвичайних ситуацій 376
Лікувально-оздоровчі зони 352
Ліс 248, 249
Лісові відносини 262
Лісова ділянка 260
Лісове правопорушення 269
Ліцензія 90, 116
Ліцензування 116
Майнова відповідальність за екологічні злочини 151
Метод правового регулювання 26
Мисливство 287
Моніторинг 106
Моніторинг земель 181
Моральна шкода 154
Надзвичайна екологічна ситуація 366
Надра 193
Націоналізація 72
Національна екологічна мережа 332, 333
Національні природні парки 342
Негативні зміни в навколишньому природному середовищі 368
Негативна юридична відповідальність 148
Об’єкт екологічного права 34
Об’єкти особливої державної охорони,
що формують ключові території екомережі 337
Об’єктивне право власності на природні ресурси 64
Об’єктивне право природокористування 85, 86
Об’єктивна сторона складу земельного правопорушення 186
Облік 110

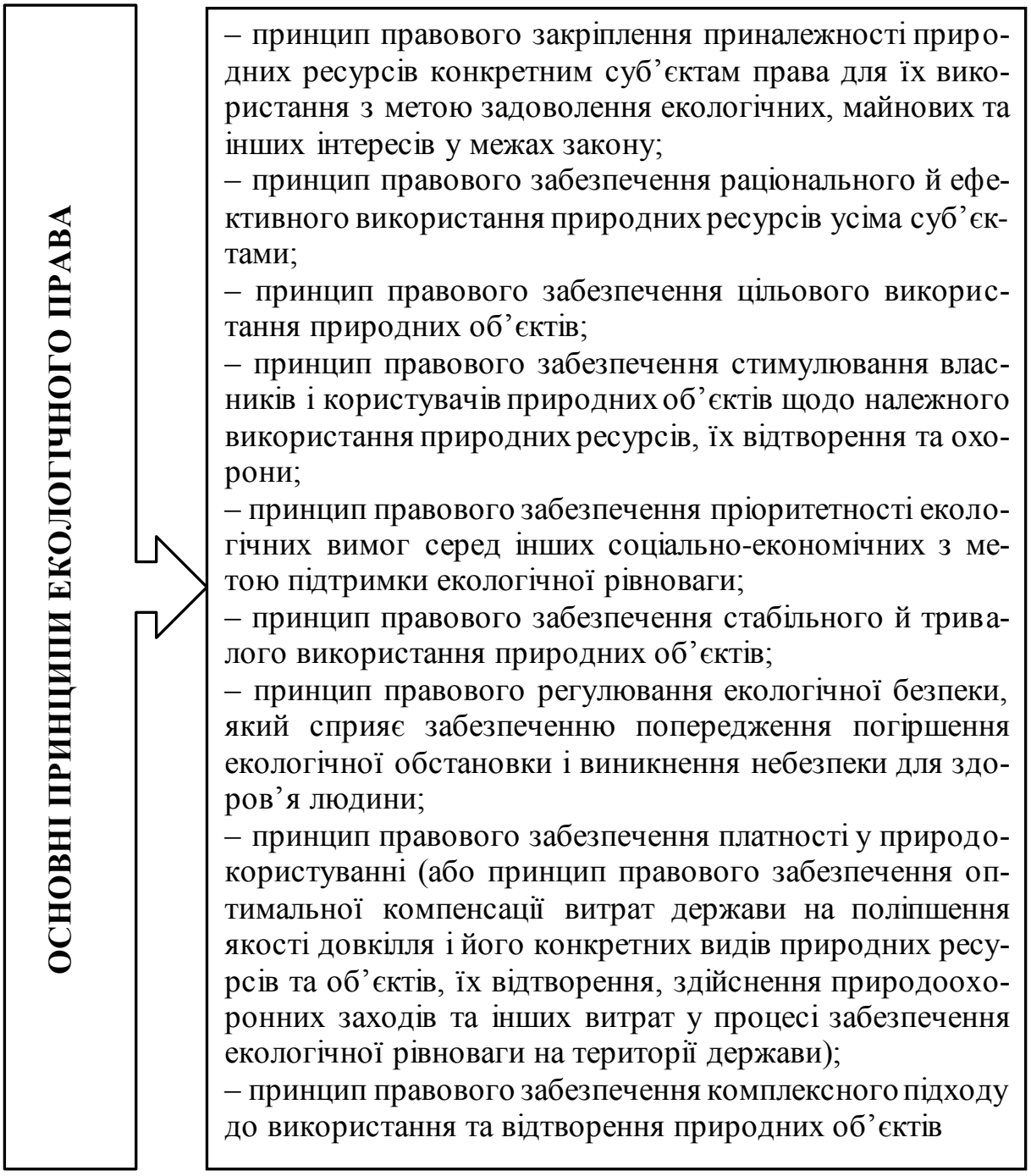
Окреме ліцензування 116
Округ санітарної охорони 356
Оперативний (кризовий) моніторинг земель 182
Оренда землі 170
Орендна плата за земельні ділянки державної і комунальної власності 179
Особливо охоронювані території та об’єкти 336
Охорона атмосферного повітря 318
Охорона земель 180
Охорона лісів 253
Охорона тварин 277
Пам’ятки природи 346
Парки-пам’ятки садово-паркового мистецтва 350
Первинні водокористувачі 229
Планування 102
Плата за землю 179
Позитивна юридична відповідальність 148
Право використання об’єктів тваринного світу в об’єктивному значенні, як правовий інститут 284
Право власності на природні ресурси 64
Право громадян на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на безпечне довкілля 57
Право власності на ліси 254
Право власності на ліси у суб’єктивному значенні 254
Право водокористування 228
Право державної власності 67
Правомочні дії 73
Право колективної власності 67
Право користування природними ресурсами 66

Право лісокористування 262
Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля 51, 53
Право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище 56
Право оренди земельної ділянки 170
Правова охорона атмосферного повітря 314
Правова охорона вод 238
Правова охорона надр 208
Правова охорона рослинного світу 265
Правова охорона тваринного світу 276
Право постійного користування 169
Право приватної власності 67
Право природокористування 79
Правовий режим 160, 352
Правовий режим земель 160, 161
Право розпорядження природними ресурсами 66
Предмет екологічного права 22, 23
Приватизація 175
Принципи екологічного права 26, 27
Принципи права природокористування 80
Припинення права власності 73
Припинення права власності на природні ресурси 73
Природні заповідники 340
Природний коридор 362
Природний регіон 361
Природокористування 78
Реагування на надзвичайні ситуації 373
Регіональні ландшафтні парки 344
Реквізиція 72

Рекреація 359
Рекреаційна зона 359
Рекреаційні ресурси 359
Рибальство 287
Система екологічного права 30
Система моніторингу 106
Спеціальне водокористування 230
Сполучні території (екокоридори) 361
Статистика 112
Статистична інформація 112
Статистична методологія 112
Статистичне спостереження 112
Суб'єктивне право власності на природні ресурси 64
Суб'єктивне право природокористування 87
Суб'єктивна сторона земельного правопорушення 186
Суперфіцій 172
Управління в екологічній сфері 97
Фоновий (еталонний) моніторинг земель 182
Форми права власності на природні ресурси 67
Функція екологічного контролю 125
Функція екологічного планування 102
Функція управління в галузі охорони навколишнього природного середовища 100
Юридична відповідальність 145, 147
Юридична відповідальність за екологічні правопорушення 150
Юридична відповідальність за порушення у сфері земельних відносин 184

ДОДАТКИ

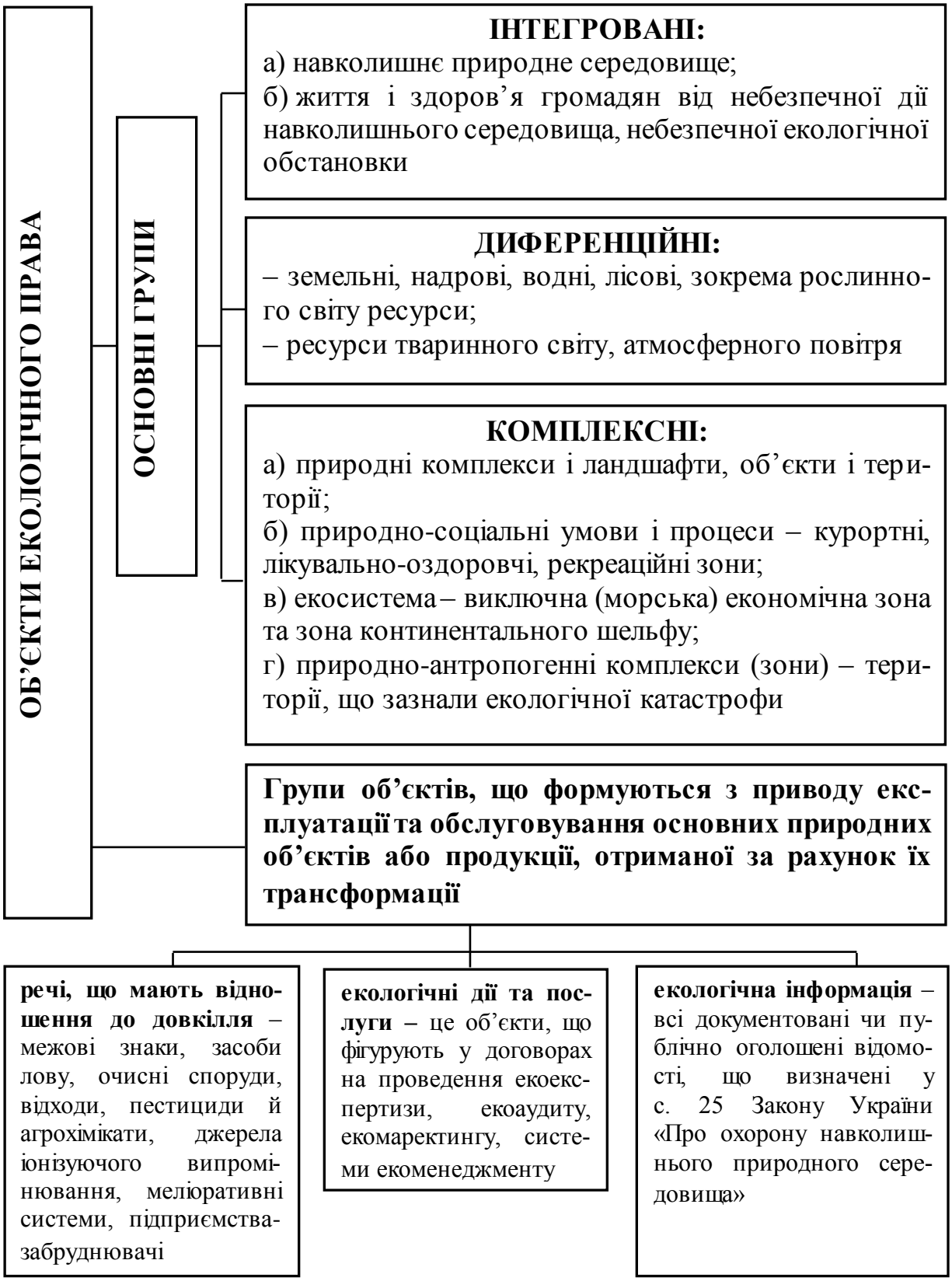
Додаток А

Джерело: [170].

Додаток Б

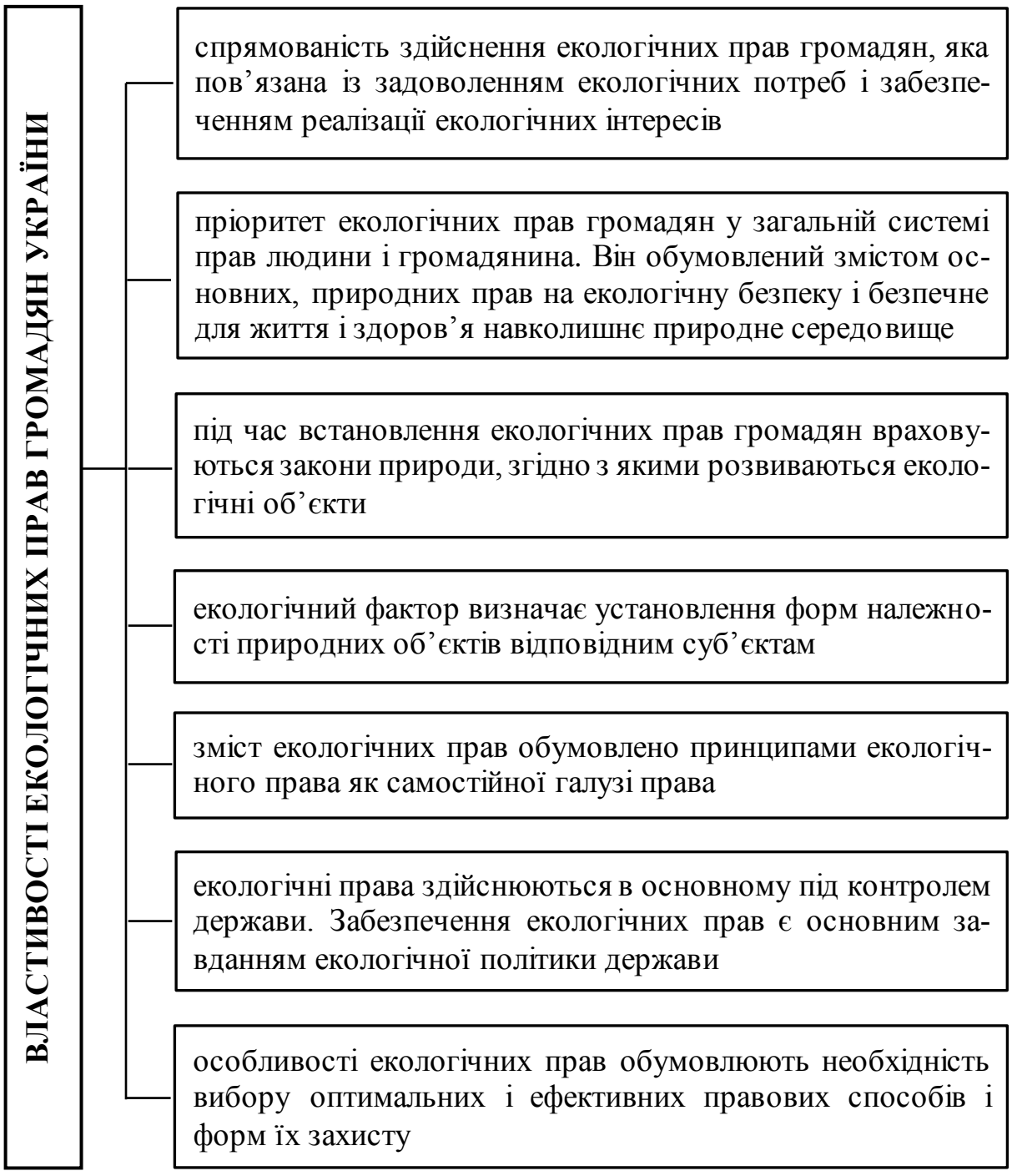
КЛАСИФІКАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

Джерело: [170].

Додаток В

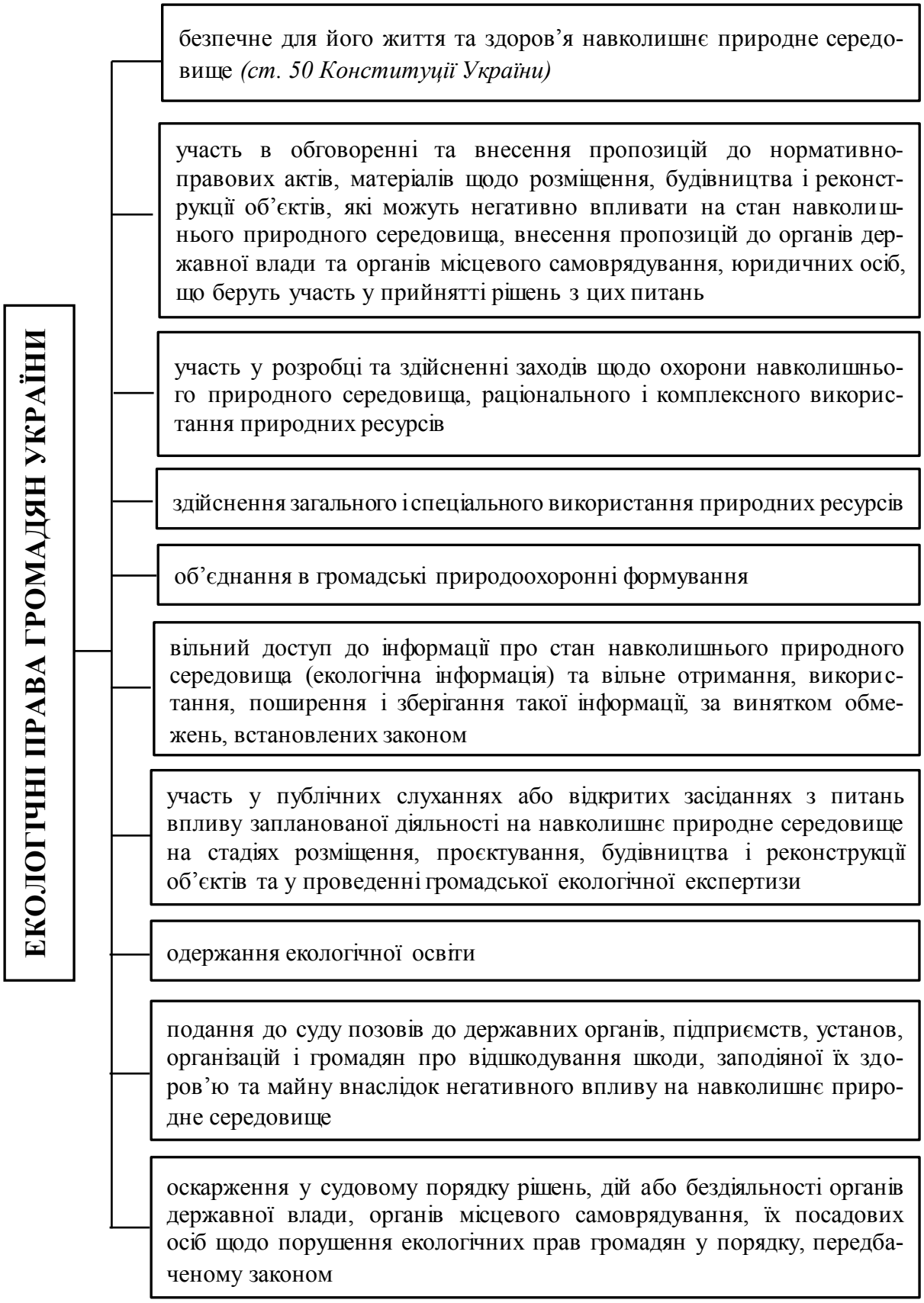
Характеристика властивостей екологічних прав громадян України

Джерело: [170].

Додаток Г

Основні права громадян України в галузі екології

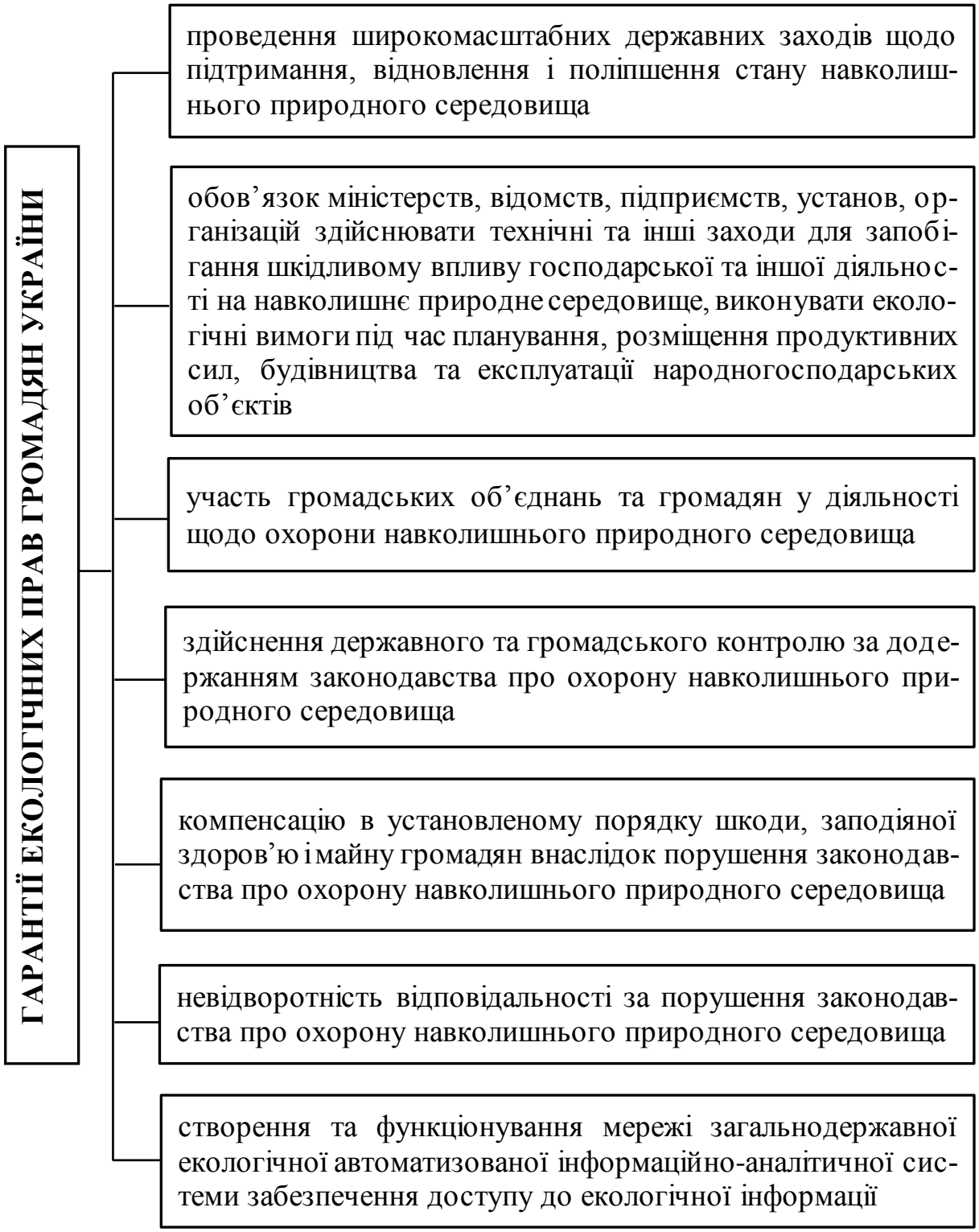

Джерело: [170].

Додаток Д

Еколого-правові гарантії екологічних прав громадян України

(згідно із ст. 10 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»)

Джерело: сформовано на основі [33].

Додаток Е

СПОСОБИ І ФОРМИ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

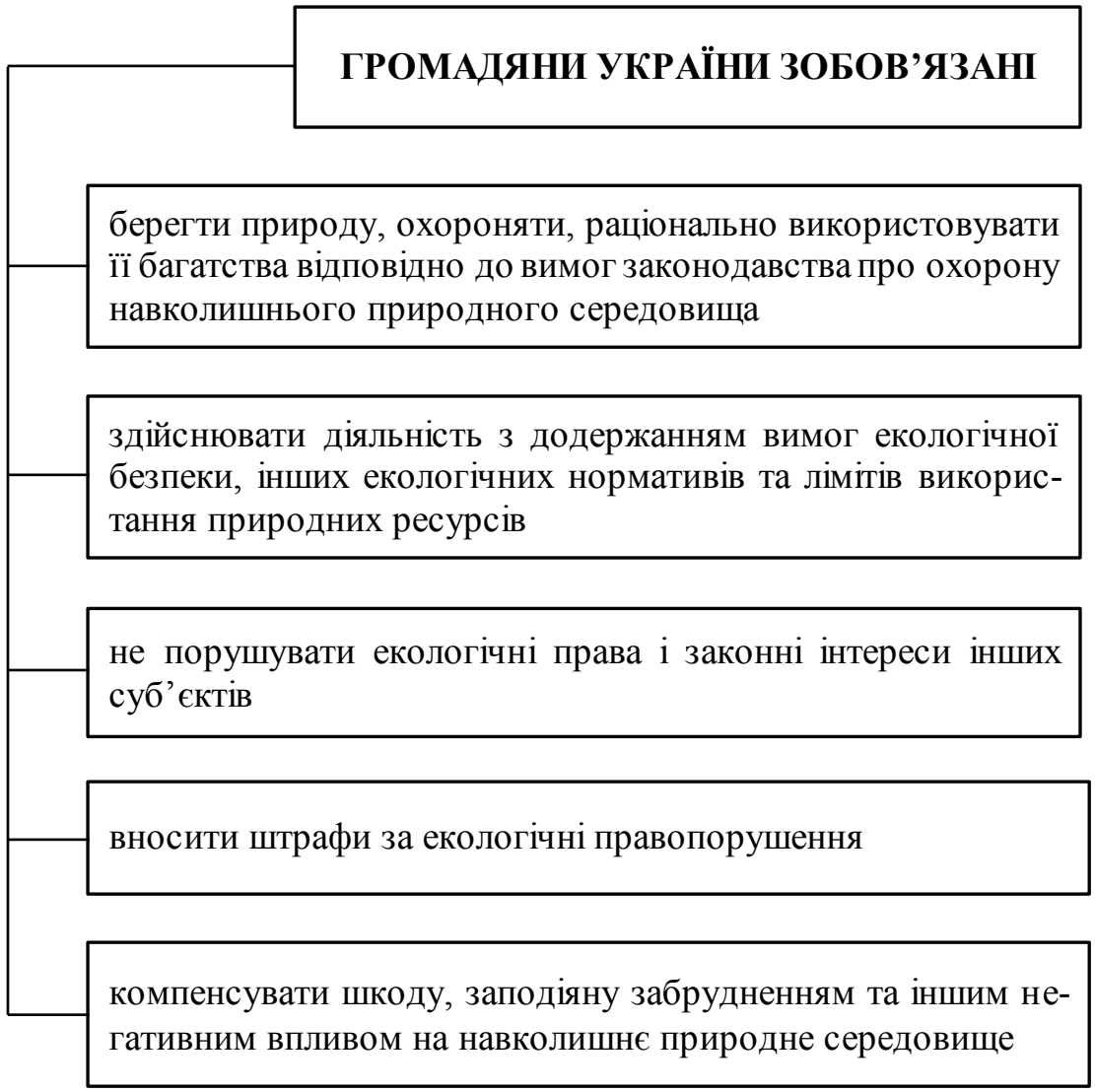
ФОРМИ ЗАХИСТУ	**СПОСОБИ ЗАХИСТУ**
– **адміністративний;** – **судовий;** – **громадський:** референдум; громадські (публічні) слухання; загальні збори громадян за місцем проживання; залучення експертів від громадськості в робочі групи, утворені органами влади, з екологічних питань, участь у проведенні державної екологічної експертизи, а також проведення громадської експертизи; збори, мітинги, походи, демонстрації; робота з депутатами тощо; – **самозахист;** – **звернення до Уповноваженого з прав людини тощо**	– визнання екологічних прав; – відновлення порушеного права; визнання правочину недійсним; – припинення дії, що перешкоджає здійсненню права або порушує його; – відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, а також моральної шкоди (екологічної шкоди); – зміна правовідношення; – припинення правовідношення; – визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх службових і посадових осіб; – інші способи, встановлені договором або законом

Джерело: [170].

Додаток Ж

Обов'язки громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища

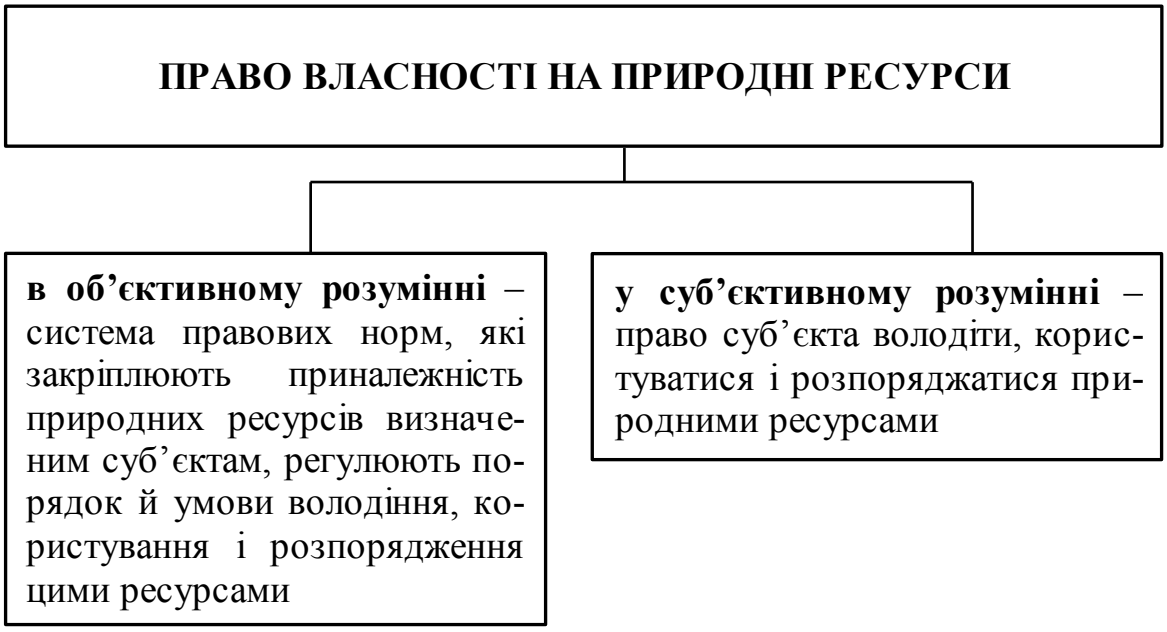
(згідно із ст. 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»)

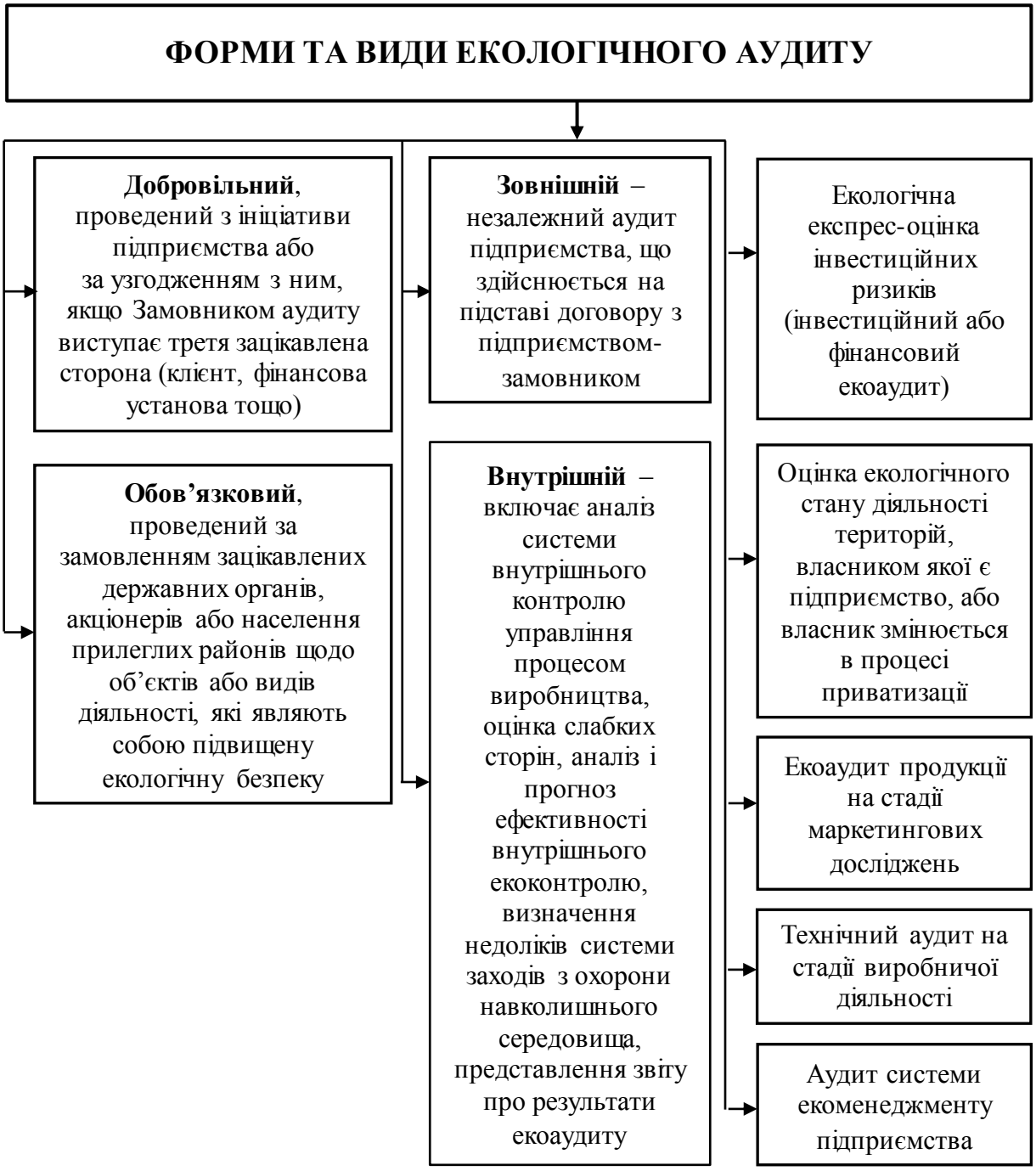

Джерело: сформовано на основі [33].

Додаток И

Трактування поняття право власності на природні ресурси

Джерело: [170].

ФОРМИ ТА ВИДИ ЕКОЛОГІЧНОГО АУДИТУ
Добровільний, проведений з ініціативи підприємства або за узгодженням з ним, якщо Замовником аудиту виступає третя зацікавлена сторона (клієнт, фінансова установа тощо)
Обов'язковий, проведений за замовленням зацікавлених державних органів, акціонерів або населення прилеглих районів щодо об'єктів або видів діяльності, які являють собою підвищену екологічну безпеку
Зовнішній – незалежний аудит підприємства, що здійснюється на підставі договору з підприємством-замовником
Внутрішній – включає аналіз системи внутрішнього контролю управління процесом виробництва, оцінка слабких сторін, аналіз і прогноз ефективності внутрішнього екоконтролю, визначення недоліків системи заходів з охорони навколишнього середовища, представлення звіту про результати екоаудиту
Екологічна експрес-оцінка інвестиційних ризиків (інвестиційний або фінансовий екоаудит)
Оцінка екологічного стану діяльності територій, власником якої є підприємство, або власник змінюється в процесі приватизації
Екоаудит продукції на стадії маркетингових досліджень
Технічний аудит на стадії виробничої діяльності
Аудит системи екоменеджменту підприємства

Джерело: [165].

Додаток Л

ДЕРЖАВНИЙ
АКТ
НА ПРАВО ПОСТІЙНОГО
КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЕЮ

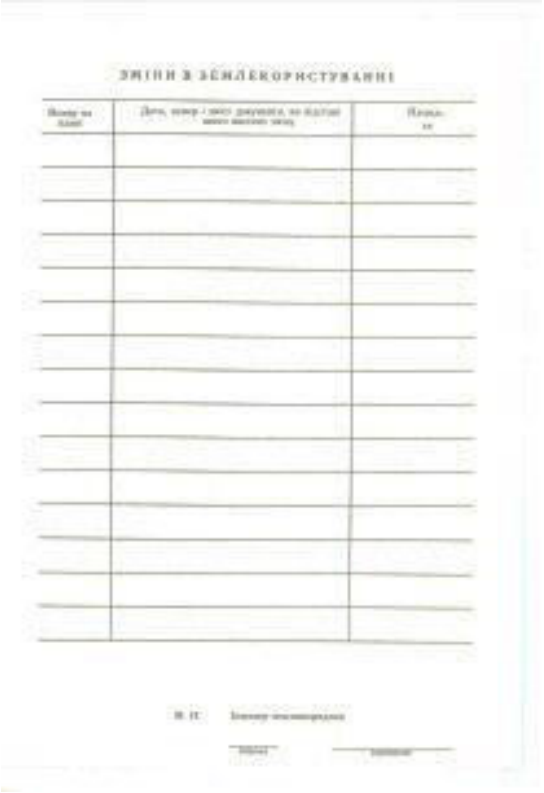
Додаток М

ПЛАН

ДЕРЖАВНИЙ
АКТ
НА ПРАВО ПОСТІЙНОГО
КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЕЮ

ЗМІНИ В ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ

ДЕРЖАВНИЙ АКТ

на право постійного користування земельною ділянкою

Серія ЯІ № 591420

ДП "Гайсинський лісгосп"

м. Гайсин, вул. М. Хрещатик, 20

рішення Гайсинської райдержадміністрації від № 520 від 15.11.2006 року

112,2871 га

на території Мотовилівської сільської ради

Гайсинського району, Вінницької області

для ведення лісового господарства

Гайсинською районною радою народних депутатів

Гайсинської райдержадміністрації

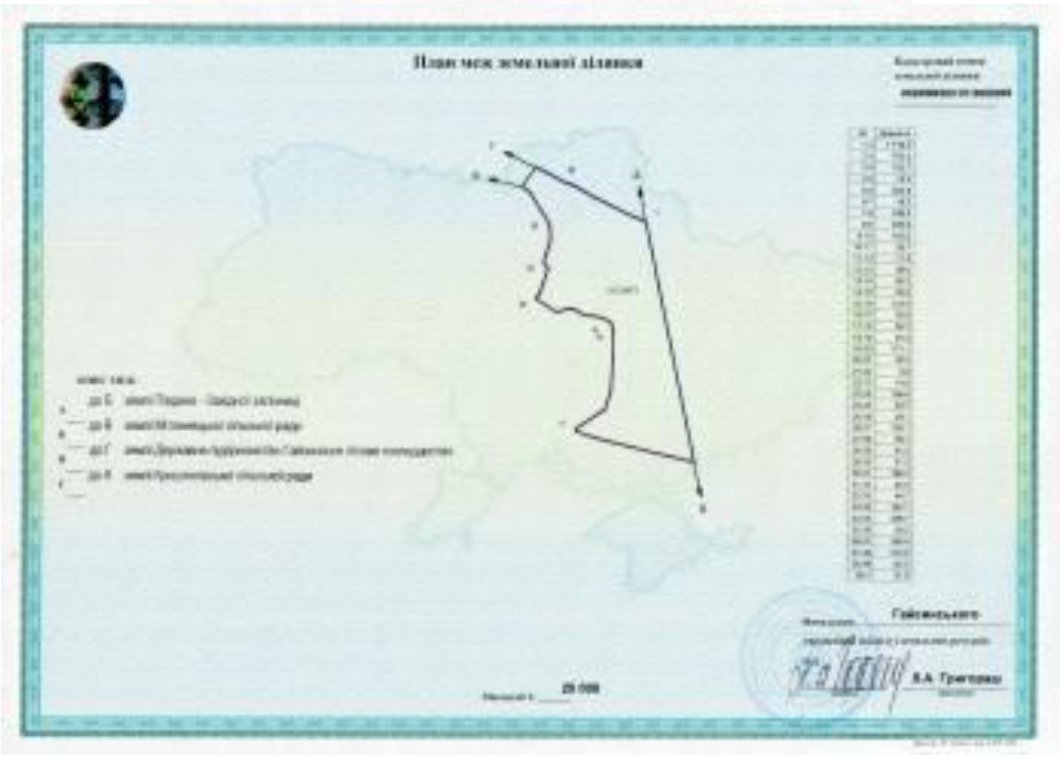
В.А. Ушь

Начальник відділу земельних ресурсів

Гайсинської райдержадміністрації

Г.А. Григорова

3 січня 2007 р.

Договір
про встановлення земельного сервітуту

с. _____ «__» _____ 20__ р.

Ми, що підписалися нижче:

з одного боку, орган місцевого самоврядування — _____ сільська рада _____ області (надалі — ВЛАСНИК), що знаходиться за адресою: _____, ідентифікаційний код в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України — _____, в особі сільського голови _____, що діє на підставі Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»,

та з другого, _____, (надалі — СЕРВІТУАРІЙ), уклали цей договір про наведене нижче:

1. ПРЕДМЕТ ДОГОВОРУ

1.1. ВЛАСНИК надає СЕРВІТУАРІЮ для забезпечення можливості _____ _____ право обмеженого платного користування (далі — сервітут) земельною ділянкою площею ____ га з цільовим призначенням _____, кадастровий номер _____, яка розташована за адресою: _____.

Земельна ділянка, яка надається для встановлення сервітуту, належить ВЛАСНИКУ на праві власності, що підтверджується _____.

1.2. СЕРВІТУТ встановлюється в інтересах СЕРВІТУАРІЯ, який є власником сусідньої земельної ділянки, _____

(кадастровий номер, місцезнаходження, цільове призначення)

Право власності СЕРВІТУАРІЯ на земельну ділянку підтверджується _____ _____,

1.3. ВЛАСНИК повинен попередити іншу сторону про права третіх осіб на земельну ділянку, в тому числі про укладений договір оренди земельної ділянки.

1.4. У випадку коли земельна ділянка, відносно якої встановлюється сервітут, надана в оренду, укладання цього договору можливе виключно з письмової згоди орендаря на умовах цього договору з обов'язковим попереднім внесенням змін та доповнень до договору оренди земельної ділянки. Зміни та доповнення до договору оренди повинні відповідати умовам цього договору.

2. СТРОК ДІЇ ДОГОВОРУ

2.1. Строк дії договору встановлюється на _____ роки з _____ року до _____ року.

2.2. Після закінчення строку дії цього договору СЕРВІТУАРІЙ має переважне право поновити його на новий строк. У такому випадку СЕРВІТУАРІЙ повинен не пізніш як за ___ днів до закінчення строку дії цього договору повідомити письмово ВЛАСНИКА про намір продовжити дію договору.

Продовження строку дії договору оформляється додатковим договором на підставі рішення _____ сільської ради.

3. РОЗРАХУНКИ ЗА ДОГОВОРОМ

3.1. За встановлення сервітуту СЕРВІТУАРІЙ сплачує ВЛАСНИКУ плату у розмірі _____ гривень на _____.

3.2. Плата за встановлення сервітуту сплачується СЕРВІТУАРІЄМ ВЛАСНИКУ в такому порядку _____.

Підстави для припинення права спеціального водокористування
(ст. 55 Водного кодексу України)

Припинення права спеціального водокористування здійснюється шляхом анулювання дозволу на спеціальне водокористування

Орган, що видав дозвіл на спеціальне водокористування, анулює його у разі

- звернення водокористувача із заявою про анулювання дозволу на спеціальне водокористування
- визнання водного об'єкта таким, що має особливе державне значення, наукову, культурну чи лікувальну цінність
- припинення юридичної особи (злиття, приєднання, поділ, перетворення, ліквідація) або припинення підприємницької діяльності фізичної особи – підприємця, смерті фізичної особи, яка одержала дозвіл

Орган, що видав дозвіл на спеціальне водокористування, звертається до адміністративного суду з позовом про застосування заходу реагування у виді анулювання дозволу з підстав

- встановлення факту подання в заяві та документах, що додаються до неї, недостовірної інформації
- передачі водогосподарських споруд іншим водокористувачам
- виникнення необхідності першочергового задоволення питних і господарсько-побутових потреб населення
- систематичної, упродовж двох і більше податкових (звітних) періодів, несплати збору за спеціальне водокористування в установлені законом строки
- порушення умов спеціального водокористування та охорони вод, стосовно яких центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони і раціонального використання вод та відтворення водних ресурсів, раніше було видано припис про їх усунення із наданням достатнього часу для їх усунення

Джерело: сформовано на основі [2].

Глава 18 Водного кодексу України передбачає встановлення охоронних зон таких видів
(статті 87–93 Водного кодексу України)

Водоохоронні зони встановлюються для створення сприятливого режиму водних об'єктів, попередження їх забруднення, засмічення і вичерпання, знищення навколоводних рослин і тварин, а також зменшення коливань стоку вздовж річок, морів і навколо озер, водосховищ та інших водойм

Прибережна захисна смуга – частина водоохоронної зони відповідної ширини вздовж річки, моря, навколо водойм, на якій встановлено більш суворий режим господарської діяльності, ніж на решті території водоохоронної зони

Смуги відведення з особливим режимом користування встановлюються для потреб експлуатації та захисту від забруднення, пошкодження і руйнування магістральних, міжгосподарських та інших каналів на зрошувальних і осушувальних системах, гідротехнічних та гідрометричних споруд, а також водойм і гребель на річках

Берегові смуги установлюються на судноплавних водних шляхах за межами міських поселень і в межах прибережних захисних смуг на окремих ділянках для проведення робіт, пов'язаних із судноплавством

Зона санітарної охорони – територія та акваторія, де запроваджується особливий санітарно-епідеміологічний режим з метою запобігання погіршення якості води джерел централізованого господарсько-питного водопостачання, а також з метою забезпечення охорони водопровідних споруд

Джерело: сформовано на основі [2].

Додаток У

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ВОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Відповідальність за порушення водного законодавства несуть особи, винні у:

- самовільному захопленні водних об'єктів
- забрудненні та засміченні вод
- порушенні режиму господарської діяльності у водоохоронних зонах та на землях водного фонду
- руйнуванні русел річок, струмків та водотоків або порушенні природних умов поверхневого стоку під час будівництва й експлуатації автошляхів, залізниць та інших інженерних комунікацій
- введенні в експлуатацію підприємств, комунальних та інших об'єктів без очисних споруд чи пристроїв належної потужності
- недотриманні умов дозволу або порушенні правил спеціального водокористування
- самовільному проведенні гідротехнічних робіт (будівництво ставків, дамб, каналів, свердловин)
- порушенні правил ведення державного обліку вод або перекрученні чи внесенні недостовірних відомостей у документи державної статистичної звітності
- випалюванні сухої рослинності або її залишків з порушенням порядку, встановленого центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, у прибережних захисних смугах та на островах
- пошкодженні водогосподарських та гідрометричних споруд і пристроїв, порушенні правил експлуатації та встановлених режимів їх роботи
- незаконному створенні систем скидання зворотних вод у водні об'єкти, міську каналізаційну мережу або зливну каналізацію та несанкціонованому скиданні зворотних вод
- використанні земель водного фонду не за призначенням
- неповідомленні (приховуванні) відомостей про аварійні ситуації на водних об'єктах
- відмові від надання (приховуванні) проєктної документації та висновків щодо якості проєктів підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан вод, а також актів і висновків комісій, які приймали об'єкт в експлуатацію
- порушенні правил охорони внутрішніх морських вод та територіального моря від забруднення та засмічення
- обмеженні в будь-який спосіб безперешкодного та безоплатного доступу громадян до узбережжя морів, морських заток, лиманів та островів у внутрішніх морських водах у межах пляжної зони, а також до берегів річок, водойм та островів для загального водокористування, крім випадків, передбачених законом

Джерело: сформовано на основі [2].

Додаток Ф

Ліс – тип природних комплексів (екосистема), у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище

КАТЕГОРІЇ ПОДІЛУ ЛІСІВ УКРАЇНИ ЗА ЕКОЛОГІЧНИМ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ ЗНАЧЕННЯМ ТА ЗАЛЕЖНО ВІД ОСНОВНИХ ВИКОНУВАНИХ НИМИ ФУНКЦІЙ

- захисні ліси (виконують переважно водоохоронні, ґрунтозахисні та інші захисні функції)
- рекреаційно-оздоровчі ліси (виконують переважно рекреаційні, санітарні, гігієнічні та оздоровчі функції)
- ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення (виконують особливі природоохоронні, естетичні, наукові функції тощо)
- експлуатаційні ліси

Джерело: сформовано на основі [8].

Додаток Х

Підставами припинення права постійного користування лісами є

- припинення права користування земельною лісовою ділянкою у випадках і порядку, встановлених законом
- використання лісових ресурсів способами, які завдають шкоду навколишньому природному середовищу, не забезпечують збереження оздоровчих, захисних та інших корисних властивостей лісів, негативно впливають на їх стан і відтворення
- використання лісової ділянки не за цільовим призначенням

Джерело: сформовано на основі [8].

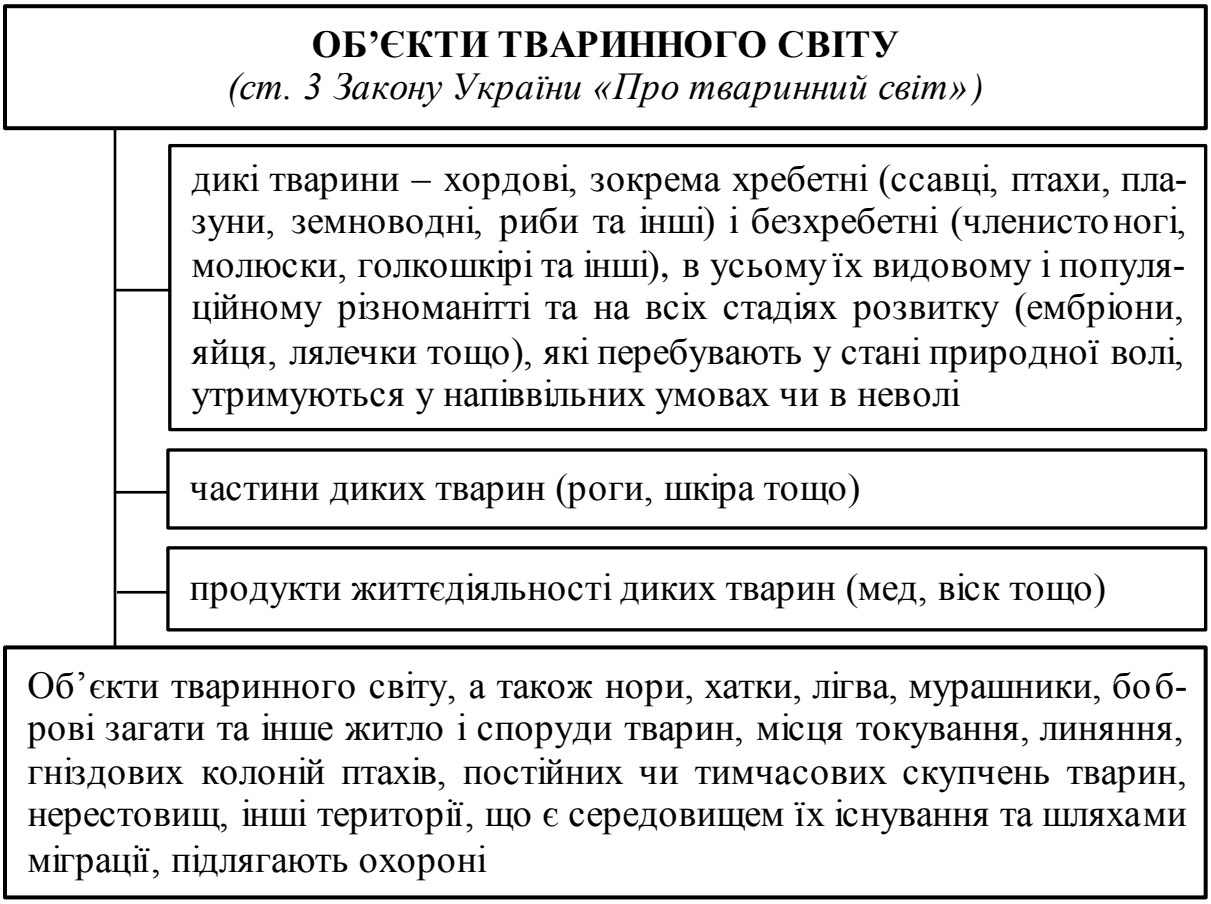
Лісовпорядкування включає комплекс заходів, спрямованих на забезпечення ефективної організації та науково обґрунтованого ведення лісового господарства, охорони, захисту, раціонального використання, підвищення екологічного та ресурсного потенціалу лісів, культури ведення лісового господарства, отримання достовірної і всебічної інформації про лісовий фонд України

ЗМІСТ ЛІСОВПОРЯДКУВАННЯ

- відновлення у встановленому порядку меж території лісового фонду України і визначення внутрігосподарської організації
- виконання відповідних топографо-геодезичних робіт і спеціального картографування лісів
- визначення породного та вікового складу деревостанів, їх стану, якісних і кількісних характеристик лісових ресурсів
- виявлення деревостанів, що потребують рубок, з метою поліпшення якісного складу лісів
- обґрунтування поділу лісів на категорії залежно від основних виконуваних ними функцій
- обчислення розрахункової лісосіки, обсягів використання інших видів лісових ресурсів
- визначення обсягів робіт щодо відновлення лісів і лісорозведення, охорони лісів від пожеж, захисту від шкідників і хвороб, інших лісогосподарських заходів, а також порядку і способів їх проведення
- ландшафтні, ґрунтові, лісотипологічні, лісобіологічні та інші обстеження і дослідження лісових природних комплексів
- виявлення пралісів, квазіпралісів, природних лісів, типових та унікальних природних комплексів, місць зростання й оселення рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення видів тваринного і рослинного світу і підлягають заповіданню, включенню до екологічної мережі
- упорядкування мисливських угідь
- забезпечення первинного обліку лісів і державного лісового кадастру
- проведення науково-дослідних робіт з метою забезпечення науково обґрунтованого використання лісових ресурсів, охорони, захисту та відтворення лісів
- складання проєктів організації і розвитку лісового господарства та здійснення авторського нагляду за їх виконанням
- участь у розробленні програм охорони, захисту, використання та відтворення лісів
- інші лісовпорядні дії

Джерело: сформовано на основі [8].

Додаток Ш

Джерело: сформовано на основі [46].

Додаток Щ

Джерело: сформовано на основі [46].

Додаток Ю

ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ ТВАРИННОГО СВІТУ

Загальне використання об'єктів тваринного світу здійснюється без вилучення об'єктів тваринного світу з природного середовища (за винятком любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування в межах встановлених законодавством обсягів безоплатного вилову)	До спеціального використання об'єктів тваринного світу належать усі види використання тваринного світу (за винятком передбачених законодавством випадків безоплатного любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування), що здійснюються з їх вилученням (добуванням, збиранням тощо) із природного середовища

Джерело: сформовано на основі [46].

Додаток Я

Збір справляється за такі види спеціального використання об'єктів тваринного світу
(ст. 18 Закону України «Про тваринний світ»)

- мисливство
- рибальство, включаючи добування водних безхребетних тварин
- використання диких тварин з метою отримання продуктів їх життєдіяльності
- добування (придбання) диких тварин з метою їх утримання і розведення у напіввільних умовах чи в неволі
- використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях у разі їх вилучення з природного середовища з метою отримання прибутку

Джерело: сформовано на основі [46].

Додаток А-1

ВИДИ ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ ТВАРИННОГО СВІТУ
(ст. 20 Закону України «Про тваринний світ»)

- мисливство
- рибальство, включаючи добування водних безхребетних тварин
- використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях
- використання корисних властивостей життєдіяльності тварин – природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо
- використання диких тварин з метою отримання продуктів їх життєдіяльності
- добування (придбання) диких тварин з метою їх утримання і розведення у напіввільних умовах чи в неволі

Джерело: сформовано на основі [46].

Додаток Б-1

Умови і підстави припинення права спеціального використання об'єктів тваринного світу

(ст. 19 Закону України «Про тваринний світ»)

- закінчення строку, на який було надано відповідний дозвіл чи інший документ на право їх використання
- добровільної відмови підприємств, установ, організацій та громадян від використання об'єктів тваринного світу
- припинення діяльності підприємств, установ, організацій та громадян, які використовували об'єкти тваринного світу
- порушення встановленого законодавством порядку та умов спеціального використання об'єктів тваринного світу
- жорстокого поводження з дикими тваринами (незалежно від виду тварин, форми вчинення такого діяння та наслідків, що настали)

Право використання об'єктів тваринного світу може бути також припинено на підставі рішення суду в разі систематичного невиконання підприємствами, установами, організаціями та громадянами встановлених законодавством правил, норм та інших вимог або договірних обов'язків щодо охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу, а також в інших випадках, передбачених законом

Джерело: сформовано на основі [46].

Екомережа – єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення і зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і, відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України, підлягають особливій охороні

До складових структурних елементів екомережі включаються

- території та об'єкти природно-заповідного фонду
- землі водного фонду, водно-болотні угіддя, водоохоронні зони
- землі лісового фонду
- полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, які не віднесені до земель лісового фонду
- землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами
- землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації масового відпочинку населення і туризму та проведення спортивних заходів
- інші природні території та об'єкти (ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, луки, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність)
- земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України
- території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України
- частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо
- радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні як природні регіони з окремим статусом

Джерело: сформовано на основі [20].

Екологічна мережа – єдина територіальна система, яка включає ділянки природних ландшафтів, що підлягають особливій охороні, і території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні і лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні території та об'єкти інших типів, що визначаються законодавством України, і є частиною структурних територіальних елементів екологічної мережі – природних регіонів, природних коридорів, буферних зон

Складовими структурних елементів екологічної мережі є

- території та об'єкти природно-заповідного фонду як основні природні елементи екологічної мережі
- водні об'єкти (ділянки моря, озера, водосховища, річки), водно-болотні угіддя, водоохоронні зони, прибережні захисні смуги, смуги відведення, берегові смуги водних шляхів і зони санітарної охорони, що утворюють відповідні басейнові системи
- ліси першої групи
- ліси другої групи
- курортні та лікувально-оздоровчі території з їх природними ресурсами
- рекреаційні території для організації масового відпочинку населення і туризму
- інші природні території (ділянки степової рослинності, луки, пасовища, кам'яні розсипи, піски, солончаки тощо)
- земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України
- земельні ділянки, які є місцями перебування чи зростання видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України
- частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо
- радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні, – як природні регіони з окремим статусом

Джерело: сформовано на основі [23].

Додаток Д-1

Визначення та склад природно-заповідного фонду

Природно-заповідний фонд становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища

До природно-заповідного фонду включаються

- природні території та об'єкти
  - природні заповідники
  - національні природні парки
  - біосферні заповідники
  - регіональні ландшафтні парки
  - заказники
  - пам'ятки природи
  - заповідні урочища
- штучно створені об'єкти
  - ботанічні сади
  - дендрологічні парки
  - зоологічні парки
  - парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва

Джерело: сформовано на основі [36].

На території природних заповідників забороняється будь-яка господарська та інша діяльність, що суперечить цільовому призначенню заповідника, порушує природний розвиток процесів та явищ або створює загрозу шкідливого впливу на його природні комплекси та об'єкти

(ст. 16 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»)

- будівництво споруд, шляхів, лінійних та інших об'єктів транспорту і зв'язку, не пов'язаних з діяльністю природних заповідників, розведення вогнищ, влаштування місць відпочинку населення, стоянка транспорту, а також проїзд і прохід сторонніх осіб, прогін свійських тварин, пересування механічних транспортних засобів, за винятком шляхів загального користування, лісосплав, проліт літаків та вертольотів нижче 2 000 метрів над землею, подолання літаками звукового бар'єру над територією заповідника та інші види штучного шумового впливу, що перевищують установлені нормативи
- геологорозвідувальні роботи, розробка корисних копалин, порушення ґрунтового покриву та гідрологічного і гідрохімічного режимів, руйнування геологічних відслонень, застосування хімічних засобів, усі види лісокористування, а також заготівля кормових трав, лікарських та інших рослин, квітів, насіння, очерету, випасання худоби, вилов і знищення диких тварин, порушення умов їх оселення, гніздування, інші види користування рослинним і тваринним світом, що призводять до порушення природних комплексів
- мисливство, рибальство, лісокультурні роботи, рубка дуплястих дерев, усі види екскурсій, крім пішохідних, біотехнічні заходи, сінокосіння механізованими засобами, туризм, інтродукція нових видів тварин і рослин, проведення заходів з метою збільшення чисельності окремих видів тварин понад допустиму науково обґрунтовану ємність угідь, збирання колекційних та інших матеріалів, крім матеріалів, необхідних для виконання наукових досліджень

Джерело: сформовано на основі [36].

Для збереження і відтворення корінних природних комплексів, проведення науково-дослідних робіт та виконання інших завдань у природному заповіднику, відповідно до проєкту організації його території та охорони природних комплексів, допускається
(ст. 16 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»)

- виконання відновлювальних робіт на землях з порушеними корінними природними комплексами, а також здійснення заходів щодо запобігання змінам природних комплексів заповідника внаслідок антропогенного впливу – відновлення гідрологічного режиму, збереження та відновлення рослинних угруповань, що історично склалися, видів рослин і тварин, які зникають, тощо
- здійснення протипожежних заходів та вибіркового діагностичного відстрілу диких тварин для ветеринарно-санітарної експертизи, що не порушують режиму заповідника
- спорудження у встановленому порядку будівель та інших об’єктів, необхідних для виконання поставлених перед заповідником завдань
- збір колекційних та інших матеріалів, виконання робіт, передбачених планами довгострокових стаціонарних наукових досліджень, проведення екологічної освітньо-виховної роботи

Джерело: сформовано на основі [36].

Додаток И-1

На території першої зони (зони суворого режиму) забороняється:
(ст. 31 Закону України «Про курорти»)

- користування надрами, не пов'язане з використанням природних лікувальних ресурсів, розорювання земель, провадження будь-якої господарської діяльності, а також інші дії, що впливають або можуть вплинути на розвиток небезпечних геологічних процесів, на природні лікувальні фактори курорту та його екологічний баланс
- прокладення кабелів, зокрема підземних кабелів високої напруги, трубопроводів, інших комунікацій
- спорудження будь-яких будівель та інших об'єктів, не пов'язаних з експлуатаційним режимом та охороною природних і лікувальних факторів курорту
- скидання дренажно-скидних та стічних вод
- влаштування стоянок автомобілів, пунктів їх обслуговування (ремонт, миття тощо)
- влаштування вигребів (накопичувачів) стічних вод, полігонів рідких і твердих відходів, полів фільтрації та інших споруд для приймання та знешкодження стічних вод і рідких відходів, а також кладовищ і скотомогильників
- проїзд автотранспорту, не пов'язаний з обслуговуванням цієї території, використанням родовищ лікувальних ресурсів або природоохоронною діяльністю
- постійне і тимчасове проживання громадян (крім осіб, які безпосередньо забезпечують використання лікувальних факторів)

Джерело: сформовано на основі [25].

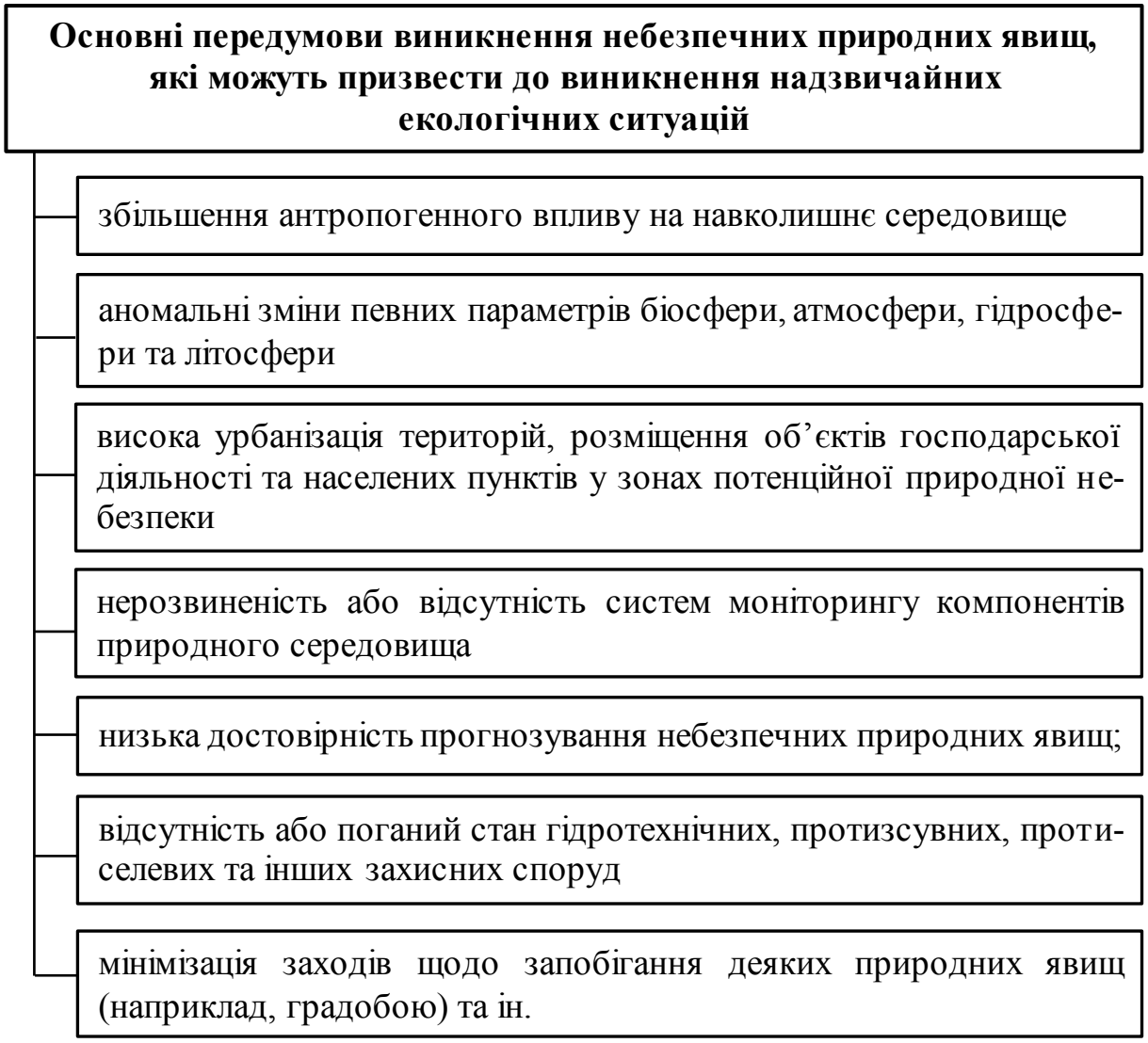
Додаток К-1

На території другої зони (зони обмежень) забороняється:
(ст. 32 Закону України «Про курорти»)

- будівництво об’єктів і споруд, не пов’язаних з безпосереднім задоволенням потреб місцевого населення та громадян, які прибувають на курорт
- проведення гірничих та інших видів робіт, не пов’язаних з безпосереднім упорядкуванням території
- спорудження поглинаючих колодязів, створення полів підземної фільтрації
- забруднення поверхневих водойм під час здійснення будь-яких видів робіт
- влаштування звалищ, гноєсховищ, кладовищ, скотомогильників, а також накопичувачів рідких і твердих відходів виробництва, інших відходів, що призводять до забруднення водойм, ґрунту, ґрунтових вод, повітря
- розміщення складів пестицидів і мінеральних добрив
- здійснення промислової вирубки зелених насаджень, а також будь-яке інше використання земельних ділянок і водойм, що може призвести до погіршення їх природних і лікувальних факторів
- скидання у водні об’єкти сміття, стічних, підсланевих і баластних вод, витікання таких вод та інших речовин з транспортних (плавучих) засобів і трубопроводів

Джерело: сформовано на основі [25].

Додаток Л-1

Джерело: URL: https://ppt-online.org/197742 (дата звернення: 13.05.2021).

Додаток М-1

Джерело: URL: ukrainereferat.org/uaref-3871-1.html (дата звернення: 13.05.2021).

Додаток Н-1

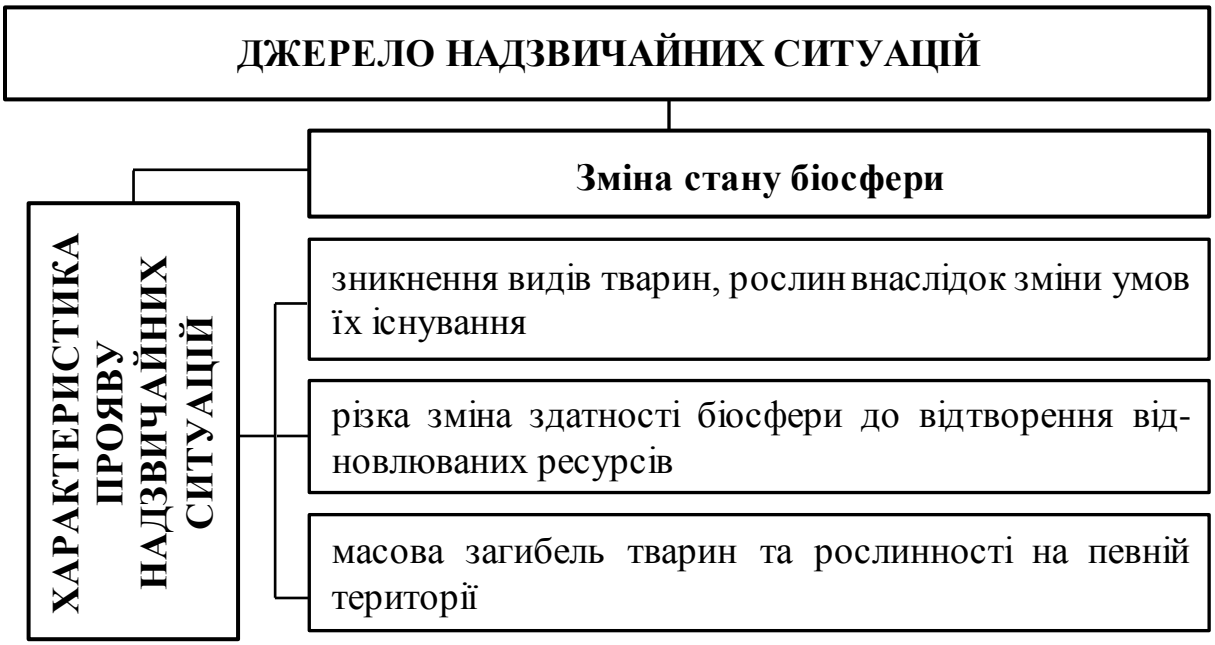

Джерело: URL: ukrainereferat.org/uaref-3871-1.html (дата звернення: 13.05.2021).

Додаток П-1

Джерело: URL: ukrainereferat.org/uaref-3871-1.html (дата звернення: 13.05.2021).

Додаток Р-1

Джерело: URL: ukrainereferat.org/uaref-3871-1.html (дата звернення: 13.05.2021).

Навчальне видання

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»

Боднарчук Олег Григорович,
Боднарчук Оксана Іванівна,
Левчук Петро Романович

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск — *Д. Ф. Салахова*

Відповідальний редактор — *І. Є. Врублевська*
Редактори — *М. М. Грабарчук, Н. І. Грицюк*

Форматування та комп'ютерна верстка — *Д. П. Завальніцька*

Здано до друку 24.12.2021. Формат 60×84/14
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman»
Ум. друк. арк. 26.56
Наклад 300 прим. Замовлення № 1003

Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
Університету ДФС України
08205, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська область,
Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5104 від 20.05.2016